

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ» մատենաշար, թիվ 9

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՁԱՁՆՈՒՆԻ

ԱԶԳ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Բ. հրատարակություն

Հրատարակիչ՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» Ակումբ

ԵՐԵՎԱՆ 2008

Տպագրվում է

Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության աջակցությամբ

Խմբագիր՝ Ավագ Հարությունյան

Յովհաննէս Քաջազնունի, Ազգ եւ Հայրենիք: Երեւան, «Հայրենիք»
Ակումբ, 2008, 178 էջ:

Առաջին անգամ հայրենիքում հրատարակվող այս հիմնարար աշխատությունը նվիրված է Ազգ-Հայրենիք-Պետություն գաղափար-հասկացությունների համալիր վերլուծությանը:

Այն անհրաժեշտաբար հայ պետական գործիչների, քաղաքագետների, իրավագետների, ազգագրագետների, լեզվաբանների սեղանի գիրքը պետք է լինի:

Գիրքը նախատեսված է ազգայնորեն մտածող յուրաքանչյուր հայորդու համար՝ որպես պարտադիր ընթերցանության, մտորումների եւ համապատասխան եզրահանգումների աղբյուր:

© «Հայրենիք» Ակումբ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

**Քայց իր ժամանակին ոչ ոք գլխի չի ընկել հարցնելու իմ ցանկու-
թիւնը, եւ, երբ բաց արի աչքերս՝ տեսայ, որ հայ եմ, անբուժելի հայ:
Յ. Քաջազնունի**

Յովհաննէս Քաջազնունին հայ անվանի ազգային-քաղաքական եւ կուսակցական-պետական գործիչներից է, ով անտարակույս իր հայրենանվեր գործունեությամբ եւ ազգայնական ուղղվածության գրական մեծարժէք ժառանգությամբ մնայուն հետք է թողել հայոց պետականության կերտման ու հայ քաղաքական մտքի ձեւավորման պատմության ասպարեզում:

Յայոց ազգային երկնակամարի մի վառ անհատականություն, ով անխուսափելի մահին անգամ գիտակցորեն դիմավորեց՝ 1937թ. Մայիսի 28-ը միայնակ տոնելով Յրազդանի կիրճում:

Նա լայն հասարակայնությանը առավելապէս հայտնի է որպէս 1918-1920թթ. Յայաստանի Յանրապետության առաջին վարչապետ եւ «Դաշնակցութիւնն այլևս անելիք չունի» հանրահայտ գրքի հեղինակ:

Մինչդեռ, նա հեղինակ է Ազգ-Յայրենիք-Պետություն գաղափար-հասկացությունների համալիր վերլուծությանը նվիրված հիմնարար աշխատության, ինչը ոչ միայն գրեթէ յուրացված չէ, այլեւ անգամ հանիրավի կերպով մոռացության մատնված:

Այնինչ, այս աշխատությունն անհրաժեշտորեն հայ պետական գործիչների, քաղաքագետների, իրավագետների, ազգագրագետների, լեզվաբանների սեղանի գիրքը պետք է լինի, ազգայնորեն մտածող յուրաքանչյուր հայորդու պարտադիր ընթերցանության, մտորումների եւ համապատասխան եզրահանգումների գիրքը:

Յ. Քաջազնունու գիրքը հողվածաշարի տեսքով (միայն առաջին իննը գլուխները) առաջին անգամ հրատարակվել է Բոստոնի «Յայրենիք» ամսագրում 1923թ. մայիս-հուլիս եւ 1924թ. հունվար ամիսների համարներում, եւ անավարտ է մնացել: Գրքի շարունակությունը հրատարակվել է Բեյրութում 1968թ. Յ. Քաջազնունու «Յետ մահու» գրքում: Իսկ արդեն 1979թ. ՅՅԴ Չավարյան միությունը Բեյրութում իրականացրեց գրքի ամբողջական հրատարակությունը:

Յայրենիքում այն հրատարակվում է առաջին անգամ:

Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այս գիրքը եւ ո՞րն է դրա արժէքը, ինչո՞վ է պայմանավորված դրա հրատարակման անհրաժեշտությունը:

Նախ, այս գիրքը նման բազմաբնույթ եւ ընդգրկուն թեման մեկտեղված ու համապարփակ ներկայացնելու եզակի փորձերից է հայ իրականության մեջ: Երկրորդ, գիրքը պետք է կարելորել այն առումով, որ դրանում հիմնահարցերի ներկայացմանն ու վերլուծմանը՝ անգամ հայության հետ ամենեւին կապ չունեցող, տրվում են մարդկային-ազգային գնահատականներ: Հեղինակը մտածողությամբ միանշանակ Հայ է եւ նրա մոտեցումներն էլ՝ հայեցի են: Երրորդ, այն արժեքավոր է իր տեսա-մեթոդաբանական ու վերլուծական եզրահանգումներով, եւ նույնիսկ այլ լեզուներով թարգմանելու դեպքում՝ բավականին ուսանելի կլինի օտարի համար:

Հ. Քաջազունին ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է՝ ազգի ընդհանրապես եւ հայ ազգի մասնավորապես, բաղադրիչները, հատկանիշները, ձեւավորման գործոնները, բնութագրում բաղկացուցիչ տարրերը, վերջիններիս միասնական ու հավաքական համագումարը, տալիս դրանց գնահատականը, վերլուծում ազգի եւ ցեղի («ազգ կազմող հիմնական տարրերից մէկը») հարաբերակցությունը եւ փոխկապակցվածություն-տարբերությունները: Պատմական եւ արդի քաղաքական տեսանկյուններից հանգամանորեն ներկայացնելով «ազգ» գաղափարը բնորոշելու ձգտումները՝ նա դրա անվիճելիորեն ընդունելի սահմանման բացակայությունը առարկայաբար բացատրելով, որպես պատճառ նշում է «պարզապէս մեր տգիտութիւնը, հասկանալու եւ բացատրելու ընդունակութեան պակասաւորութիւնը», եւ սակայն նրա պրպտումները պսակվում են «ազգ» գաղափարի յուրովի սահմանումով:

Վերլուծելով ազգ-պետություն հարաբերակցությունը՝ նա մերժում է այն տեսակետը, ըստ որի «պետութիւնը ուրիշ բան չէ, քան կազմակերպուած ազգ եւ ազգը ուրիշ բան չէ, քան պետական միութիւն», քանզի նրա համոզմամբ. «Ազգերը բաժանուած են տարբեր պետութիւնների մէջ: Ազգային միութիւններ կան, բայց համապատասխան պետական միութիւններ չկան»: Ըստ այդմ, էքնիկ, պատմա-իրավական եւ քաղաքական տեսանկյուններից հարցը դիտարկելով Հ. Քաջազունին հանգում է հետեւյալ եզրակացության. «Ազգերը կային (ու կան), մինչդէռ համանուն պետութիւնները չկային (ու չկան)»:

Նա ազգային եւ պետական միությունները, դրանց էությունները տարբերակելով եւ շեշտելով, որ «ազգը աւելի հիմնական, աւելի տեւողական ու աւելի արժեքաւոր երեւոյթ է, քան պետութիւնը», միաժամանակ պետությունը համարում է ազգերի կազմակերպման ու հզորացման «անհրաժեշտ միջոց», իսկ պետական կյանքը՝ ազգային կյանքի ապահով գոյության «անհրաժեշտ պայմաններից մէկը»:

Նա տարաբնույթ պատմական օրինակներով եւ ազգային-իրավական հարթության մեջ վերլուծում է ժողովուրդների ու ազգերի

«ինքնորոշման» իրավունք հասկացությունը, այն զնահատելով որպես «յստակ ձեւակերպուած եւ որակուած իբրեւ աստուածային ու մարդկային օրէնք»:

Իսկ ընդհանրապէս Յ. Քաջազունին Ազգ-Պետություն հարաբերակցությունը դիտարկում է բացառապէս ազգային տեսակետից, որովհետեւ պետության մեջ նա որոնում եւ ուզում է գտնել «ամենից առաջ **Ազգի Հայրենիքը**»:

Քննարկելով «ժողովուրդ» ու «ազգաբնակութիւն» հասկացությունները՝ նա միանշանակ հիմնավորված ձեւով դրանք տարբերակում է «ազգ» հասկացությունից:

Նա հանգամանալից վերլուծել է ազգ եւ կրոնական դավանանք (եկեղեցի) հասկացությունների հարաբերակցությունը, ամենատարբեր օրինակներ քննարկելով ժխտել դրանց նույնացման տեսակետը: Այս առումով, ուշագրավ է նրա հետեւյալ դիպուկ բնորոշումը. «Իրականութեան մէջ չկայ քրիստոնեայ ազգ (կան քրիստոնէութիւն դաւանող տարբեր ազգեր միայն), չկայ բուդդայական ազգ, մահմեդական ազգ, ինչպէս չկան նաեւ կաթոլիկ ազգ, բողոքական ազգ, օրթոդոքս ազգ...»:

Բնականաբար, գրքում առանձնակի մանրամասնութեամբ վերլուծված է ազգի գլխավոր բնութագրիչներից մեկի՝ լեզվի, տեղն ու դերը, որովհետեւ նրա խորին համոզմամբ. «Լեզուն ընկերային կեանքի ամենից հիմնական տարրն է, լեզուն ամենից պարզ, բացայայտ ու հեշտ ըմբռնելի նշանն է մարդկանց իրարից տարբերելու եւ իրար հետ կապելու համար: Եւ զարմանալի չէ, որ վաղուց արդէն մարդկային խմբակցութիւնները բնորոշուել ու ճանաչուել են իրենց լեզուներով: Ազգային հաւաքականութիւնը կազմող տարրերի մէջ ամենից կարեւորը, ամենից բնորոշը ու ամենից վճռականը լեզուն է»:

Այնուամենայնիվ, ըստ արժանվույն զնահատելով լեզվի վճռորոշ նշանակությունը եւ հարցն ամենայն անաչառությամբ ու բազմապիսի օրինակներով դիտարկելով նա իրավացիորեն շեշտում է. «Ազգային կապակցութիւնը չի սահմանափակուում միմիայն լեզուային կապակցութիւնով»: Իսկ պատճառը նրա համոզմամբ հետեւյալ իրականության մեջ է. «Միեւնոյն ազգի պատկանող մարդիկ կարող են ունենալ տարբեր լեզուներ, ինչպէս էլ, դրան հակառակ, միեւնոյն լեզուն խօսող մարդիկ կարող են պատկանել տարբեր ազգութիւնների»:

Մյուս կողմից, լեզուն աշխարհաքաղաքական տեսանկյունից դիտարկելով նա միանգամայն տեղին փաստում է. «Երբ մի գօրեղ ազգ ուզում է կլանել իրենից թոյլերին՝ ամենից առաջ յարձակուում է լեզուի վրայ: Եւ երբ վտանգի ենթարկուած ազգը ուզում է պաշտպանել իրեն՝ ամենից առաջ պատսպարում է լեզուն»:

Ահավասիկ, հայ ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում մի գիրք, որը գիտական լինելով հանդերձ՝ միաժամանակ հրապարակախոսական է, եւ անպայման կարեւոր դերակատարություն կունենա նորանկախ պետականության ամրապնդման համար մղվող պայքարում նոր սերունդի պետականամետ ու հայրենամուտ դաստիարակության համար:

«Չայրենիք» Ակունք

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔ

Հովհաննես Հովհաննեսի Քաջագունու (Կեղծանուն՝ Ռուբեն Իվանովիչ) մասին ¹

1868-1877թթ. – Ախալքալաք

Ծնվել է 1868թ. փետրվարի 1-ին: Դաստիարակվել է փոքր, ծայրագավառային քաղաքի համեմատաբար մտավորական քաղբենի ընտանիքում: Էրզրունից եկվորների զուտ հայկական միջավայրը, տնական պայմանները և ընտանեկան ավանդույթները զարգացրեցին ազգային-հայրենասիրական զգացմունքները և մտայնությունը:

1877-86թթ. – Թիֆլիս

Ստանում է միջնակարգ կրթություն, սկզբում մասնավոր դպրոցում, ապա՝ ռեալական ուսումնարանում: 1883թ. անդամակցում է «Նարոդնայա Վոյա» կուսակցության ղեկավարած գաղտնի աշակերտական կազմակերպությանը: Այստեղ ստանում է քաղաքական մկրտություն և ընդհատակյա աշխատանքի առաջին դասերը: 1885-86թթ. խմբակը ձեռք է բերում որոշակիորեն ընդգծված ազգային բնույթ:

1886-87թթ. – Պետերբուրգ, Խարկով, Թիֆլիս

Զհանձնելով մրցութային քննությունները՝ մեկ տարի մնում է անորոշ վիճակում: Հրապուրվում է գրականությամբ, կարճ ժամանակ տրվում դասական լեզուների ուսումնասիրությանը:

1887-93թթ. – Պետերբուրգ

Ընդունվում է Քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտ: Մասնակցում է Պետերբուրգի հայ ուսանողների ժողովների աշխատանքներին, ընտրվում վարչության անդամ, ապա՝ նախագահ:

Աշխատում է ազգային-քաղաքական ոգով ինքնադաստիարակության և ինքնակրթության խմբակներում, ժողովրդական ընթերցանության համար գրքույկների մատենաշարի հրատարակման խմբագրական հանձնաժողովում: Ուսանողների ժողովներում վարելով կիսալեզալ աշխատանք՝ միաժամանակ անդամակցում է խիստ ընդհատակյա կազմակերպության՝ այն սկզբնական բջիջներից մեկին, որոնցից հետագայում ձևավորվեց Դաշնակցություն կուսակցությունը:

Կազմակերպության նպատակը Թուրքական Հայաստանի քաղաքական ազատագրությունն էր: Որպես նախապատրաստական

¹ Պահպանվում է Հայաստանի Պատմության քանդաքանում, նորագույն պատմության փաստաթղթերի ֆոնդ, մմ. 17543/3, բմ. 175: Թարգմանություն ռուսերենից: Գրված է երրորդ դեմքով: «Հայրենիք» Ակումբ:

աշխատանք՝ մշակվում են գործողությունների ծրագրեր, կատարվում են երկրի² հետ ծանոթացման փորձեր, որպես բազա կազմակերպվում է Սալմաստում զինամթերքի արհեստանոց, իսկ հետագայում՝ գործի անցնելու համար, կազմակերպվում է Ս. Կուկունյանի հայտնի արշավը:³ Կազմակերպության կազմալուծումից հետո ժամանակավորապես անգործ է մնում: Մասնակցում է ցիրուցան հեղափոխական խմբակների միասնական Դաշնակցություն կուսակցության մեջ միավորման բանակցություններին և նախապատրաստմանը:

1893-95թթ. – Բաքու

Քաղաքացիական ինժեներների ինստիտուտի ավարտելուց հետո ծառայում է Բաքվի նահանգային վարչությունում որպես տեխնիկ: Անդամակցում է Դաշնակցությանը: Կապեր է հաստատում գործարանային շրջաններում, քարոզչություն ծավալում, կուսակցության մեջ անդամներ հավաքագրում:

1895-97թթ. – Բաթում

Ինժեներ է ծառայում սահմանապահ պահպանության կորպուսի սևծովյան բրիգադում: Օգտվելով իր դիրքից ուսումնասիրում է ճորտխի սահմանը՝ Արևմտյան Հայաստան կուսակցական զենք ուղարկելու համար լրացուցիչ բազաներ կազմակերպելու նպատակով: Նախագիծը չի իրականացվում:

Աշխատակցում է Թումանովի «Նովոյե օբզրեմիե» թերթին: Գրում է փոքրիկ պատմվածքներ, գլխավորապես՝ գրաքննադատական ակնարկներ:

1897-99թթ. – Թիֆլիս

Քաղաքային վարչության կից ճարտարապետ է աշխատում: Մասնակցում է Արևմտյան Հայաստանից գաղթած բանվորների կազմակերպման կուսակցական աշխատանքներին, գլխավորապես՝ զենքի գաղտնի տեղափոխման համար մարդկանց հավաքագրմանը և նախապատրաստմանը:

Շարունակում է աշխատակցել «Նովոյե օբզրեմիե» թերթին:

1899-1906թթ. – Բաքու

Ծառայում է Բաքվի նավթագործների համագումարի խորհրդում որպես ավագ ինժեներ: Իրեն ենթակա տեխնիկական բաժինը վերածում է Դաշնակցության խոշորագույն կենտրոններից մեկի, հավաքում այդտեղ անվանի կուսակցականներին, ժամանակավոր ապաստան տալիս անլեգալներին: Գերազանցապես աշխատում է կուսակցության ղեկավար վերնախափի նեղ շրջանակում՝ միայն հազվադեպ հայտնվելով բանվորական ժողովներում:

² Նկատի ունի՝ Էրզիրը: «Հայրենիք» Ակումբ:

³ Տեղի է ունեցել 1890թ. սեպտեմբերի 23-ին: «Հայրենիք» Ակումբ:

1901թ. վերջին որպես զբոսաշրջիկ ճանապարհորդում է Արևմտյան Եվրոպայում և Իտալիայում: Գրում է ճանապարհորդական ակնարկներ, որոնք «Հարյուր տաս օր Եվրոպայում» խորագրի ներքո հրատարակվում են «Բաքու» թերթում, ապա՝ առանձին գրքույկով:

1903թ. մեծ գործադուլի ժամանակ գործադուլավորների ճամբարում էր, բայց թերագնահատել է դրա քաղաքական նշանակությունը:

Հայկական եկեղեցիների գույքի պետական բռնագրավումը՝ ազգային դպրոցի ինքնավարության վերջին մնացուկների վերացմամբ և առավել չափով դրանց հաջորդած հայ-թուրքական արյունոտ կռիվը հանգեցնում է համառուսական հեղափոխական շարժումից հեռու մնալու անհնարինության համոզման: Այդ կռիվների ընթացքում գործնական մասնակցություն է ունենում ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, բայց միաժամանակ եռանդուն աշխատում է շուտափույթ հաշտեցման ուղղությամբ փոխըմբռնման հիմքի վրա: Առաջիններից մեկը հրապարակայնորեն մերկացրեց իշխանության գործակալների սադրիչ դերը:

Կարճ ժամանակով կուսակցության հանձնարարությամբ հատուկ առաքելությամբ մեկնում է արտասահման:

1905թ. հոկտեմբերյան օրերին լինելով Պետերբուրգում՝ գիտակցում է ռուսական հեղափոխության շուտափույթ լինելը և դրանում կազմակերպված պրոլետարիատի դերը: Կողմ էր Դաշնակցության ծրագրի վերանայմանը և գործունեության ընդլայնմանը՝ ցարական ռեժիմի դեմ պայքարի ներառմամբ:

1906թ. – Թիֆլիս

Գարնանը տեղափոխվում է Թիֆլիս: Զբաղվում է բացառապես հասարակական-քաղաքական աշխատանքով, մասնավորապես՝ Անդրկովկասում համայնքային հաստատությունների ներդրման նախագծով, դրա հետ կապված՝ վարչական բաժանումների քարտեզի ձևափոխմամբ:

Մասնակցում է Էջմիածնի Ազգային համագումարին, ուր ձևակերպում է Դաշնակցության պահանջները, մասնավորապես՝ եկեղեցուց դպրոցը անջատելու և դրանց կառավարումը ամբողջովին ժողովրդական ներկայացուցիչներին փոխանցելու մասին:

1907-10թթ. – Բաքու

Զբաղվում է հայկական տաճարի նախագծմամբ և շինարարության: Աշխատանքը ոգևորում է նրան որպես ճարտարապետի, միջնադարյան հայ ճարտարապետական ոճի՝ ժամանակակիցի փոխանցելու մոնումենտալ շինարարությունում իհայտ բերելու հնարավորության վաղուց զբաղեցնող գաղափարով:

1908թ. երկու ամսով գնում է՝ Կ. Պոլիս ընկերների օգնության ընդհանրապես, և հայկական հողերի շահերի ապահովման մասնավորապես համար: Վիճաբանում է պանթուրքիստների հետ:

Ծխական դպրոցների հոգաբարձուների խորհրդի անդամ էր, ինչպես նաև Շամախի Թեմական խորհրդի, որ զբաղվում էր թեմի դպրոցական գործերով:

Բաքվի գրական-գեղարվեստական խմբակի վարչության գործունյա անդամ էր: Այդ տարիներին խմբակը լեզալ կազմակերպության մեջ միավորում էր ընդդիմադիր տարրերի՝ կադետներից մինչև սոցիալիստ-հեղափոխականներ (ներառյալ մենշևիկները): Ձեկուցում է գրականության և արվեստի հարցերի վերաբերյալ:

Դաշնակցության հետապնդումների ուժեղացմամբ զբաղվում է գլխավորապես դատական պաշտպանության կազմակերպմամբ: 1910թ. ամռանը ձերբակալվում է, սկզբում՝ ժանդարմական վարչության, ապա՝ հատուկ կարևոր գործերով քննիչի օրդերով: Ազատվում է խոշոր դրամական գրավով: Ներքաշվում է քննության և հանձնվում Սենատի հատուկ ներկայության դատին 102-րդ հոդվածի մեղադրանքով: Խուսափելով դատից՝ տարվա վերջին փախչում է արտասահման:

1911-14թթ. – Ֆրանսիա, Բելգիա, Թուրքիա

Բնակվել է Փարիզում, Մոնպելյեյում, Գենտում և Բրյուսելում:

Գոյատևման միջոցներ ունենալու համար դարձավ «Բաքու» թերթի սեփական թղթակից: Գրել «Ռ. Իվանովիչ» ստորագրությամբ: Թեման գլխավորապես բալկանյան պատերազմներն էին, որ հարմար նյութ էին տալիս որոշակի քաղաքական ուղղվածության անցկացման: Նախնական համաձայնությամբ ձեռք էր բերել մաքսիմոն ազատություն՝ հնարավոր կադետական օրգանի շրջանակներում:

1913թ. ամռանը Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի և Էրզրումի վրայով անցնում է Վան: Դառնում է Վասպուրականի Կենտրոնական կոմիտեի⁴ խորհրդատու, մասնակցում խորհրդակցությունների, կատարում որոշ հանձնարարություններ, խմբակներում զրույցներ վարում, հրապարակային դասախոսություններ կարդում՝ ընդհանուր առմամբ մի քիչ հեռու մնալով կուսակցական գործերից:

Շարունակել է թղթակցել «Բաքու» թերթին «Իմ հայրերի երկրում» ընդհանուր խորագրով: Հետաքրքրվել է Վասպուրականի քրդերի բանահյուսությամբ, գրառել բազմաթիվ երգեր և հեքիաթներ:

1914թ. սեպտեմբերին պատերազմում Թուրքիայի ներքաշվելուց առաջ գաղտնի անցել է Թիֆլիս հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորմանը և մասնակցությանը խոչընդոտելու Վասպուրականի Կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ: Դաշնակցության Բյուրոյում և Ազգային Բյուրոյում մի շարք կտրուկ, բայց անհաջող ելույթներ ունեցավ:

⁴ Նկատի ունի ՀՅԴ-ն: «Հայրենիք» Ակումբ:

1915-16թթ. – Թիֆլիս

1915թ. սկզբին ընդհանուր համաներման շնորհիվ լեգալացվել է:

Անդամակցել է Ազգային Բյուրոյին, դարձել քարտուղարը: Մեկնել է Մոսկվա և Պետրոգրադ ճապոնական հրացաններ գնելու համար: Սանիտարական ջոկատի հետ մեկնել է պարսկական Ադրբեջան, բայց հիվանդանալով՝ 2,5 ամիս հետո վերադարձել է Թիֆլիս:

Ազգային Բյուրոյում զեկուցել է ընթացիկ, ինչպես նաև ազգային քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ:

Իմիջայլոց, ներկայացրել է Օսմանյան կայսրության սպասվելիք անդամահատման դեպքում Արևելա-անատոլիական միացյալ նահանգների կազմավորման նախագիծ հետևյալ կազմով՝ Հայաստան, Լազիստան, Քրդստան, Ասորեստան և Կիլիկիա:

Հավաքարից ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքային դումայի անդամ: Եղել է Քաղաքների միության կովկասյան կոմիտեի անդամ և այդ կարգավիճակով կարճ ժամանակ մեկնել Ալաշկերտ տեսչության:

1917թ. – Բաքու

Տարվա սկզբին անցել է Բաքու՝ ստանձնելով նավթարդյունաբերող ֆիրմաների միջև դեֆիցիտ նյութերի բաշխման պաշտոնը: Փետրվարյան հեղափոխության առաջին օրերից դարձավ հասարակական ուժերի կազմակերպման գործունյա մասնակից:

Ազգային ներկայացուցչությունների կազմակերպմամբ դարձավ Հայ Ազգային ժողովի նախագահ: Անդամակցել է Հասարակական կազմակերպությունների խորհրդին՝ տեղական ժամանակավոր կառավարությանը: Ընտրվել է ժողովրդավարացված քաղաքային դումայի անդամ:

Աշխատել է միջկուսակցական խորհրդակցություններում, պաշտպանել է բոլոր հեղափոխական ուժերի սերտ համախմբան տեսակետը: Հայ-թուրքական խորհրդակցության կազմավորման նախաձեռնողներից և գործունյա մասնակիցներից էր՝ ընդհարումների կանխարգելման, վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորման և Հարավարևելյան Անդրկովկասի կազմակերպման համատեղ աշխատանքի համար: Տարվա վերջին ընտրվել է Համառուսական Սահմանադիր ժողովի անդամ:

1918թ. 1-ին կես – Թիֆլիս

Տարվա սկզբին տեղափոխվել է Թիֆլիս՝ Սահմանադիր ժողովի բացմանը Պետրոգրադ անցնելու համար: Անդրկովկասյան Սեյմի ձևավորմամբ Դաշնակցությունից դարձել է դրա անդամ: Եղել է խնամատարության Գեգեչկորիի և առանց պորտֆելի նախարար Զխենկելիի կառավարություններում:

Սեյմի պատվիրակության կազմում մասնակցել է Տրապիզոնում Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի կնքման բանակցություններին:

Ալեքսանդրապոլի Ազգային համագումարում զեկուցել է պատերազմի դադարեցման և Թուրքիայի հետ խաղաղության կնքման անհրաժեշտության մասին՝ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հիման վրա:

Սեյմի երկրորդ պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բաթումում Թուրքիայի հետ բանակցություններին:

Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի լուծարումից հետո վերադարձել է Բաթում, որտեղ արդեն Հայաստանի անկախ ժողովրդավարական հանրապետության անունից թուրքերի հետ կնքել է խաղաղության պայմանագիր:

Դրանից հետո ընտրվել է Հայաստանի վարչապետ:

1918թ. 2-րդ կես և 1919թ. 1-ին 5 ամիսներ – Երևան

Վարել է Հայաստանի ժողովրդավարական հանրապետության վարչապետի ծանր պաշտոնը:

1919թ. 2-րդ կես, 1920թ. 1-ին 3 եռամսյակ – Փարիզ, Լոնդոն, ԱՄՆ

Խորհրդարանի և կառավարության հանձնարարությամբ փոքրիկ առաքելության գլխավորությամբ մեկնել է Հայաստանի համար տնտեսական օգնություն փնտրելու: Չորս ամիս եղել է Փարիզում, ապա Լոնդոնում, հետո գլխավորապես թափառել Հյուսիսային Ամերիկայում, որի վրա առավել հույսեր էր տածում:

Կառավարության և կառավարական հաստատությունների շենքեր մաշեց, ներկայացավ խոշորագույն հասարակական-քաղաքական գործիչներին, ծանոթություններ և կապեր հաստատեց գործարար շրջաններում, մտածեց զանազան գործարքներ, առևտրական տների հետ նախնական համաձայնություններ կնքեց, միաժամանակ հայ համայնքներում (Նյու Յորք, Բոստոն, Ֆիլադելֆիա, արևելյան նահանգների փոքր քաղաքներ, Չիկագո, Դետրոյտ, Կալիֆորնիայի քաղաքներ) քարոզչություն վարեց, բայց տուն վերադարձավ չնչին արդյունքներով:

1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր – Երևան

Եղել է Խորհրդարանի նախագահ:

1920թ. դեկտեմբեր և 1921թ. հունվար-մարտ – Երևան

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո մնացել է Երևանում: Նշանակվել է խճուղային ճանապարհների կառավարման պետի տեղակալ: Փետրվարի սկզբին ձերբակալվել է և բանտարկվել Արտակարգ Հանձնաժողովում: Փետրվարի երկրորդ կեսին բանտից դուրս գալով՝ մեկուսացել է բոլոր գործերից: Բուլիկների վերադարձից առաջ Լեռնային Հայաստանով անցել է Պարսկաստան:

1921թ. մայիս-նոյեմբեր – Պարսկաստան

Ապրել է Թավրիզում, ապա՝ Թեհրանում որպես գաղթական:

1921թ. վերջ-1922թ. սկիզբ – Բաղդադ, Բոմբեյ, Եգիպտոս, Կ.

Պոլիս

Տարվա վերջին թեհրանից մեկնել է Կ. Պոլիս: Ճանապարհների փակ լինելու և անցաթղթերի ստացման դժվարության պատճառով երկարատև ճանապարհորդություն է կատարել Բաղդադի, Բոմբեյի և Կահիրեի վրայով: Գարնանը հասել է Կ. Պոլիս, ուր անգործ մնացել է մինչև աշնան կեսը:

1922թ. վերջին քառորդ, 1923-24թթ. – Բուխարեստ

Կ. Պոլիս թուրքական զորքի մուտքից առաջ անցել է Բուխարեստ, ուր ապրել է անգործ շուրջ երկու տարի:

Կուսակցական գործերով չի զբաղվել:

Գոյատևման միջոցները հայթայթել է մասամբ գրական աշխատանքով (գրել է բոստոնյան «Հայրենիք» ամսագրում), մասամբ՝ ըստ մասնագիտության պատահական աշխատանքներով, բայց ուներ և փոքրիկ նշտական պաշտոն (ճշգրիտ՝ սինեկուրա⁵), ժամանակ առ ժամանակ օգտվելով արտասահմանյան ունևոր բարեկամների օգնությունից:

Նյութապես բավարար ապահովված էր (իմիջայլոց, ուներ առաջարկ տեղափոխվել Բրյուսել նշտական աշխատանքի), բայց բարոյապես և մտավորապես ծանր բեկում էր ապրում:

Լոզանի խորհրդաժողովի արդյունքները և Թուրքիայի հետ խաղաղության նոր պայմանագրի կնքումը համոզեցին վերջնականապես, որ նրա կուսակցության խաղաթուղթը՝ վերջին խաղագումարը, խփված է անդառնալիորեն, ընդմիշտ:

1923թ. գարնանը հրավիրվեց Վիեննա կուսակցական խորհրդաժողովի: Չի գնացել, բայց ուղարկել է կնքված ծրարով հանգամանալից զեկույց, որտեղ փորձել է համոզել ընկերներին, որ Դաշնակցությունը «անելիք չունի այլևս» և մնում է միայն ինքնալուծարվել: Ձեկույցը լսվել է խորհրդաժողովում, բայց մնացել առանց քննարկման:

Կուսակցությունում 30 տարի մնալուց հետո դիմում է ներկայացրել դուրս գալու մասին, ինչն անձամբ նրա համար համահավասար էր քաղաքական ինքնասպանության: Որպեսզի ստեղծված դրության իր գնահատականը դարձնի լայն շրջանների սեփականություն, կուսակցությունից դուրս գալուց հետո խորհրդաժողովի զեկույցը հրատարակեց առանձին գրքույկով՝ ավելացնելով կուսակցական ընկերներից մեկին ուղղված նամակը:

Հաջորդ 1924թ. խնդրեց և ստացավ թույլտվություն վերադառնալ Հայաստան, ուր և մեկնեց 1925թ. առաջին օրերին: Թբիլիսի էր ժամանել 1924թ. վերջին:

1925թ. առ այսօր – Երևան

⁵ Լավ վարձատրվող անաշխատ պաշտոն: «Հայրենիք» Ակումբ:

Պետպլանում կարճժամկետ ծառայությունից հետո մարտի սկզբից ստացավ Հայբամբակկոմիտեի շինարարական բաժանմունքի վարիչի պաշտոնը, որը զբաղեցրեց մինչև 1926թ. վերջը:

1927թ.-ից աշխատել է շինարարական նախագծերի հսկողության ոլորտում, սկզբում՝ Տնտխորհրդին կից Շինարարա-Տեխնիկական կոմիտեում, ապա Պետպլանին կից Շինարարա-Տեխնիկական կոմիտեում, հետո Կոմունալ տնտեսության ժողկոմատի Գիտա-տեխնիկական խորհրդում որպես գիտական քարտուղար:

1926թ. աշնանից մինչև 1931թ. գարունը դասավանդել է սկզբում Երևանի համալսարանում (շինարարական արվեստ), ապա Շինարարական ինստիտուտում (ճարտարապետական նախագծում), բայց հեռացել է, որովհետև ուսանողները ծանոթանալով տպագրության ներկայացված (բայց չտպված) նրա հոդվածի բովանդակությանը՝ դրանում դիտարկել էին օտար գաղափարախոսության առկայություն և ընդունել պարսավանքի բանաձև:

Եղել է ներկայումս լուծարված Հայկական տեխնիկական ընկերության նախագահության անդամ, ապա նախագահ: Դա վերջին հասարակական աշխատանքն էր:

Ներկա տեղեկանքը ամփոփում է առավել հանգամանալից ինքնակենսագրական ակնարկ՝ կազմված հիշողությամբ, առանց փաստագրական տվյալների ստուգման: Հնարավոր է, որ սպրդած լինեն որոշ անճշտություններ (մասնավորապես ժամկետների առումով): Հնարավոր է նաև, որ ինչ որ բան բաց է թողնված (օրինակ նշված չէ ժամանակի մոռացության պատճառով բավականին ակտիվ մասնակցությունը Թիֆլիսի Ազգային համագումարում): Սակայն, կյանքի ընդհանուր պատկերը ներկայացված է լրիվ և ճիշտ, առանց ինչ որ բան թաքցնելու կամ սխալ լուսաբանությամբ ներկայացնելու որևէ միտումի, ինչի համար և ստորագրում եմ:⁶

Հովհ. Քաջագունցի

Մայիս 1934թ.
Երևան

⁶ Ինքնակենսագրական տեղեկանքը ներկայացվում է միայն այն մասով, որ վերաբերում է հասարակական-քաղաքական աշխատանքին: Անձնական կյանքի հարցերը չեն քննարկվել ընդհանրապես՝ որպես գործին չվերաբերվող, իսկ ըստ մասնագիտության աշխատանքը մինչև 1925թ. հիշատակվում է միայն հպանցիկ՝ որոշակի փուլերի նշման համար: Հովհ. Ք.:

ԱՁԳ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ա.

Ի՞նչ է ազգը:

Բառը շատ սովորական է արդի (ինչպես եւ հին) հայերէնի մէջ՝ միշտ մեր շրթունքների վրայ: Գրքերում ու լրագրներում շարունակ կարդում ենք «ազգի» մասին, շարունակ լսում ենք ուրիշներից եւ ինքներս շարունակ գործածում «ազգ», «ազգութիւն» ու «ազգային» բառերը:

Եւ շատ կզարմանանք, եթէ մէկը հարցնի՝ ի՞նչ ասել է «ազգ»:

Մեզ թւում է, թէ շատ լաւ հասկանում ենք այդ ամենասովորական բառը: Եւ թւում է այդպէս հենց այն պատճառով, որ սովորական է այն: Մեր ականջը մանկութիւնից վարժուել է բառին, այնքան է վարժուել, որ նա այլեւս չի գրաւում մեր ուշադրութիւնը, չի արթնացնում կասկածող, որոնող ու քննող միտքը:

Մեզ թւում է, որ երբ ասում ենք «ազգ», գիտենք, թէ ինչի՞ մասին ենք խօսում եւ թէ մեզ լսողն էլ ճիշտ մեզ պէս է հասկանում բառը:

Բայց, եթէ մի օր նեղն ընկնենք, հարկադրուած լինենք հաշիւ տալու մեզ, լրջօրէն վերլուծելու ու ստուգելու մեր ունեցած հասկացողութիւնը՝ կտեսնենք, թերեւս մեծ զարմանքով, որ այդ հասկացողութիւնը շատ էլ յստակ չէ, որ նա բաւականին աղօտ է ու անորոշ, կասկածելի ու վիճելի:

Ձարմանալու բան չկայ սակայն: «Ազգ» կոչուած հաւաքականութիւնը այն բարդ միութիւնն է ու «ազգ» գաղափարը այն բարդ գաղափարներից, որոնք շատ դժուար է բնորոշել եւ մանաւանդ դժուար է ամփոփել մի **ֆորմիւլի** մէջ:

Եւ այս դժուարութեան առաջ կանգնած են ոչ միայն սովորական մարդիկ, այլեւ գիտնականները, որոնք տարիներ ու տարիներ նուիրել են հարցի ուսումնասիրութեանը:

Երեւոյթի ու գաղափարի բարդութեան պատճառով տարբեր մարդիկ (նոյնիսկ գիտնական մարդիկ) տեսել են ու ըմբռնել նրանց տարբեր տարրերը միայն՝ անգիտակցելով կամ հարկաւոր արժէքը չտալով միւս տարրերին: Այսպիսով, ծնունդ են առել միակողմանի, միմեանցից տարբերող, նոյնիսկ միմեանց հակասող եւ յամենայն դէպս ոչ-լրիւ մեկնութիւններ: Առաջ է եկել մտքի շփոթ ու փոխադարձ անհասկացողութիւն այնտեղ, ուր թւում էր՝ ամէն բան պարզ է ու հասկանալի:

Շփոթը այնքան մեծ է, որ նոյնիսկ առիթ է տուել կասկածելու, թէ կա՞յ արդեօք այն հաւաքական իրը կամ այն երեւոյթը, որ «ազգ» ենք անուանում:

Եղել են հետազօտողներ (այսօր էլ կան), որոնք ուղղակի կամ անուղղակի, աւելի պակաս վճռականօրէն՝ հերքել են ազգերի գոյութիւնը կամ առնուազն՝ յայտարարել են այն շատ վիճելի: Israel

Zangwill-ը, օրինակ, կարծում է, որ «ազգ» կամ «ազգութիւն» բառերը չեն արտայայտում որեւէ իրականութիւն: Պրոֆեսոր Santayanna-ն համարում է ազգը մի տեսակ պատահականութիւն, անցողակի ու աննշան երեւոյթ: Իսկ M. T. M. Roberston-ը ուղղակի ասում է, որ «ազգ» անուանուած բանը ցնորք է...:

Ազգեր, ազգային բաժանումներ, ազգային հաւաքականութիւններ չկան իրականութեան մէջ՝ ասում են այս կարգի մտածողները: Իսկ եթէ կան՝ արտայայտուած են այնքան անորոշ, սահմանուած են այնպիսի երբերուն, անկայուն ու փոփոխակի սահմաններով, որ պատահական ու միանգամայն անրաժէք երեւոյթներ են մարդկային համակենակցութեան մէջ: Ազգը մասամբ **ֆիկցիա** է, ցնորք, մասամբ էլ (եւ խոշոր չափերով)՝ խաբէութիւն, արհեստականօրէն շինուած ու ներշնչուած գաղափար:

Մի կողմից ասում են տգէտ մարդիկ՝ չկարողանալով ըմբռնել երեւոյթների իսկական էութիւնը, «ազգ» են անուանել տարբեր բնոյթ ունեցող մարդկային խմբակցութիւնները: Իսկ միւս կողմից ճարպիկ մարդիկ, օրինակ՝ տիրող դասակարգերը (անցեալում՝ ազնուականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը, ներկայում՝ բուրժուազիան) օգտուելով ժողովրդային զանգուածների տգիտութիւնից, գիտակցօրէն մեծ արժէք են տուել անարժէք գաղափարին, գոյութիւն չունեցող բաժանումներ են յօրինել ու արհեստականօրէն մտցրել մարդկային ընկերակցութիւնների մէջ, որպէսզի հակառակութիւններ առաջ բերեն եւ այդ հակառակութիւնների վրայ յենուած՝ անրացնեն իրենց դասակարգային իշխանութիւնը:

Եթէ «ազգը» թիրիմացութիւն կամ նախապաշարմունք չէ, եթէ ազգային միութիւնները իրօք գոյութիւն ունեն, ապա ուրեմն նրանք կապուած պիտի լինեն այնպիսի կապերով, որոնք յատուկ են միայն «ազգ» անուանուած հաւաքական մարմիններին եւ յատուկ չեն ուրիշ կարգի պատկանող, ուրիշ անուններ կրող միութիւններին:

Արդ, որո՞նք են այդ կապերը, որո՞նք են ազգային յատկանիշները: Ուրիշ խօսքով՝ ի՞նչ է ազգ կոչուած հաւաքականութիւնը:

Եւ դրութեան դժուարութիւնը հենց նրանումն է, որ եթէ քննութեան առնենք մի առ մի այն բոլոր յատկանիշները, որոնք վերագրուել են ու վերագրուում են «ազգ» երեւոյթին՝ կտեսնենք, որ նրանք իրօք հեռու են զոհացուցիչ լինելուց: Յաճախ խառնում են իրար տարբեր գաղափարներ, մի բան աւելի են տալիս կամ մի բան պակաս, շատ լայնացնում են կամ շատ նեղացնում ազգային սահմանները եւ վերջին հաշվով չեն տալիս հարցին մի պարզ ու լրիւ, որոշակի ու անվիճելի պատասխան:

Փորձենք վերլուծել «ազգային» անուանուած տարրերն ու յատկանիշները, ստուգենք, թէ ո՞ր աստիճանի «ազգային» են նրանք եւ թէ ի՞նչ առարկութիւններ կարելի է ունենալ նրանց դէմ:

Բ.

I

Ամենից աւելի տարածուած հասկացողութիւնը հետեւեալն է:

Ազգը այնպիսի հաւաքական միութիւն է, որի անդամները՝ ազգը կազմող մարդիկ, կապուած են միմեանց հետ արիւնակցական, ազգակցական կապերով, սերունդ են ընդհանուր նախահայրերի: Ուրիշ խօսքով՝ ազգը բազմացած ընտանիք է, աւելի կամ պակաս հեռաւոր ազգականների միութիւն:

Գիտնական մարդիկ վաղուց արդէն հրաժարուել են այս բացատրութիւնից, բայց լայն զանգուածների հասկացողութեան մէջ սա մինչեւ այսօր էլ մնում է գերիշխող:

Դժուար չէ նկատել, որ այստեղ «ազգ» գաղափարը պարզապէս շփոթում է «ցեղ» կամ «տոհմ» գաղափարի հետ:

Բայց ազգային միութիւնը ցեղային միութիւն չէ եւ ազգը ցեղ չէ, հակառակ նրան, որ մեր հրապարակախօսները ու բանաստեղծները (առաւելապէս արեւմտահայերը) շատ յաճախ «ազգ» եւ «ազգային» բառերի փոխարէն գործադրում են «ցեղ» ու «ցեղային» բառերը:

Եթէ ազգը ցեղ լինէր՝ իսկապէս որ ժամանակակից քաղաքակիրթ ազգերի գոյութիւնը շատ վիճելի կդառնար:

Վերցնենք մի ինքնատիպ, լաւ արտայայտուած ու որոշակի կաղապարուած ազգ՝ անգլիական ազգը, օրինակի համար:

Ո՞րն է այդ ազգի ցեղային միութիւնը, ո՞րն է անգլիական ազգային արիւնը:

Նախապատմական ժամանակներից բրիտանական կղզիների վրայ ապրել են զանազան կելտական ցեղեր՝ անգլեր, բրիտներ, սկոտներ, պիկտեր: Պատմութեան արշալոյսին եկել են հեռաւոր հարաւ-արեւելքից, Միջերկրականի աւազանից հռոմէական աշխարհակալները, կռուել են տեղացիների հետ, տիրել են երկրի մի մասին, նստել են այստեղ, խառնուել բնիկների հետ: Ապա, եկել են հիւսիսից՝ Սկանտինաւեան թերակղզիից ու Դանեմարքից⁷, նոր ցեղեր, ապա եկել են սաքսոնները գերմանական անտառների խորքերից, ապա՝ նորմանները ֆրանսիական ափերից... Կելտական, գերմանական ու լատինական մեծ ցեղերին պատկանող զանազան հատուածներ՝ անգլեր, բրիտներ, սկոտներ, հռոմէացիներ, նորվեգիացիներ, դանեմարքցիներ, սաքսոններ, նորմաններ շերտաւորուել են յաջորդաբար, դարերի ընթացքում, իրար վրայ խառնուել են միմեանց եւ տուել են ցեղայնօրէն բազմապիսի մի սերունդ, որից կազմուել է այսօրուայ անգլիական ազգը:

⁷ Դանիա: «Հայրենիք» Ակումբ:

Եւ այսօր էլ դեռ չի դադարել, դեռ այսօր էլ շարունակուում է ցեղերի խմորումը: Ճիշտ է, բրիտանական կղզիները դարերից ի վեր չեն ենթարկուած նոր նուաճումների, զանգուածային նոր տեղափոխութիւններ այլեւս չեն կատարուած այս երկրում: Բայց, շնորհիւ միջժողովրդական յարաբերութիւնների զարգացման ու հաղորդակցութիւնների հեշտացման մի՝ կողմից, եւ անգլիական ազգի աշխարհակալութեան՝ միւս կողմից, այսօր էլ բազմաթիւ անգլիացիներ կապուում են ամուսնական կապերով ոչ-անգլիացիների հետ եւ նոր բարոյութիւններ են մտցնում իրենց «ազգային արեան» մէջ, որ առանց այն էլ շատ բարդ է արդէն:

Եթէ անգլիացու անգլիացի լինելը ուզենանք հիմնաւորել ու հաստատել նրա «անգլիական արիւնով» միայն՝ անյաղթելի դժուարութիւնների կհանդիպենք:

Անգլիայում կայ այսօր ազգային մի շատ որոշ միութիւն, բայց ցեղային միութիւն չկայ: Կարելի է եւ պէտք է ընդունել իբրեւ փաստ անգլիական մեծ «ազգը», բայց խօսք չի կարող լինել անգլիական «ցեղի» մասին: Անգլիական ազգ կայ, բայց անգլիական ցեղ գոյութիւն չունի:

Մի ուրիշ օրինակ՝ հայ ազգը:

Ո՞րն է մեր ցեղային կազմը: Հաւանականօրէն հետեւեալը:

Շատ հին ժամանակներում (Ք.-ից աւելի քան տասը դար առաջ) Ուրարտու կոչուած երկրի մէջ՝ Վանայ լճի աւազանից մինչեւ միջին Արաքսի (գուցէ եւ Սեւանի) աւազանը, ապրել է մի խալդիական մեծ ժողովուրդ՝ թերեւս հատուած մի ուրոյն ցեղի, որ պրոֆ. Ն. Սառը «**յարեթական**» է անուանում: Ուրարտացի խալդերը մշտական պատերազմների մէջ են եղել իրենցից հարաւ-արեւելք ապրող ասորացիների ու բաբելացիների հետ, յաճախ մեծաքանակ գերիներ են բերել այդ տաք տափարակներից կամ իրենք նուաճուել տափաստանների բնակիչներից եւ երկու դէպքում էլ՝ խառնուել են նրանց հետ:

Ապա (Ք. Ծ.-ից մօտ վեց դար առաջ), մի մեծ մարդկային հոսանք՝ այս անգամ արիական (հնդեւրոպական) ցեղի, եկել է Ուրարտու աշխարհը հեռու արեւմուտքից՝ Բալկանեան թերակղզիից ու Փրիւզիայից, նուաճել է երկիրը, նստել այստեղ ու խառնուել բնիկների հետ:

Ահա՛, այս յարեթական (խալդեական) ու արիական ցեղերի պատկանող ժողովուրդների խառնուրդն է, որ մեր պատմութեան նախօրեակին հիմն է դրել ապագայ հայ ազգին:⁸

Հետագայում՝ արդէն պատմական շրջանում, մեր երկիրը մշտական կայան է եղել ցեղերի ու ժողովուրդների շարժման մեծ ճամբու

⁸ Այս տեսակետը տուրք է ժամանակի իշխող մտայնութեան եւ այժմ հերքված է: «Հայրենիք» Ակումբ:

վրայ: Ո՞վ ասես, որ չի տրորել իր ունեւորի տակ Հայկական Բարձրա-
լանդակը: Հայաստան մտել են, Հայաստանի վրայով անցել, մասամբ
նստել ու ձուլուել են տեղացիների հետ յաջորդաբար, տարբեր
ժամանակներում շատ տարբեր ժողովուրդներ՝ պարսիկներ,
պարթեւներ, միդիացիներ, ալաններ, քուրդեր, հրէաներ,
հռոմէացիներ, բիւզանդական յոյներ, արաբներ, վրացիներ, թուրք-
թաթարական ցեղեր...

Սրանք բոլորը խառնուել են իրար, խառնուել են ոչ թէ միակերպ
ու հաւասար չափերով՝ միագոյն բարդ արիւն կազմելու համար, այլ
տարբեր շրջաններում, տարբեր բաղադրութիւններով ու տարբեր
չափերով եւ կազմել են ցեղային շատ տարբեր, շատ բազմերանգ
խառնուրդներ:

Եթէ որեւէ տեղ (Եկեղեցիում, թատրոնական սրահում, շուկայում,
ուխտատեղիում, հրապարակական միտինգում) հաւաքուած են մի
քանի հարիւր հայ մարդ՝ ուշադիր դիտողը կգտնի այդ բազմութեան
մէջ մի քանի տարբեր ցեղային տիպեր, աւելի կամ պակաս շեշտուած
(մանաւանդ եթէ հաւաքուածները զանազան վայրերից են), տարբեր
դիմագծեր, գանգերի տարբեր ձեւեր, մորթու եւ մազերի տարբեր
գոյներ, աչքերի ու շրթունքների տարբեր նկարներ: Մէկը յոյնի է նման,
միւսը՝ վրացու, երրորդը՝ հրէայի, չորրորդը՝ ասորու, քուրդի, բայց եւ
այնպէս՝ բոլորն էլ **հայ** են:

Ես ունէի մի շատ հետաքրքրական հաւաքածու՝ մի քանի տասն-
եակ լուսանկարներ իսկական հայ մարդկանց, որոնք ներկայացնում
էին շատ տարբեր ցեղային տիպեր:

Եթէ հնարաւոր լինէր ենթարկել մարդկային արիւնը ցեղային վեր-
լուծման՝ շատ հաւանական է, որ ամէնից աւելի շեշտուած, իսկական
ու անվիճելի «հայ-քրիստոնէայի» երակների մէջ հետազօտողը
գտնէր աւելի քրդական կամ պարսկական արիւն, քան՝ հայկական:
Ինչպէ՞ս որոշել ազգային պատկանելութիւնը այն մարդու, որի
ծնողները տարբեր ազգերի զաւակներ են, ինչպէ՞ս անուանել մէկին,
որի հայրը անգլիացի է, մայրը՝ ֆրանսուհի, արդեօ՞ք անգլօ-ֆրանկ,
բայց այդպիսի ազգութիւն չկա: Իսկ եթէ անգլօ-ֆրանկը
անգլուշութիւն անի մի զաւակ ունենալու գերման-իտալուհի կնոջից՝
ի՞նչ անուն տալ այդ խեղճ փոքրիկին, արդեօ՞ք անգլօ-ֆրանկօ-
իտալօ-գերման անուանել կամ ասել, թէ նա ոչ մի ազգութեան չի
պատկանում, ազգային միութիւններից դուրս է, ապազգային է... Իսկ
եթէ բախտի կատակով այդ խառնուրդ արարածի անունն է Դերուլեդ
կամ Տրեօչկէ, Մուստօլիմի կամ Մուստաֆա Քեմալ, Սկրտիչ Խրիմեան
կամ Ֆ. Դոստոեւսկի՝ դարձեալ՝ ասել, որ նա ապազգային է:

Ռուսական հանգուցեալ ցար Նիկոլայը, գերմանական նախկին
կայսր Վիլհելմը եւ Անգլիայի Գեորգ Ե. թագաւորը արիւնով շատ աւելի
մօտ են իրար, քան իրենց ազգակից ռուսներին, գերմաններին ու

անգլիացիներին: Արդ, եթե կարելի է կասկածի ենթարկել Նիկոլայի ազգային տիպը, նրա ռուս լինելու աստիճանի բարձրությունը՝ յամենայն դեպս ոչ ոք չի կասկածի, թե Գեորգ Ե. թագաւորը իսկական անգլիացի է եւ թէ մանաւանդ Վիլիելմ Բ. իսկական, անվիճելի ու շատ գունաւորուած գերմանացի է:

Արիւնը չէ (աւելի ճիշտ՝ միայն արիւնը չէ), այլ մի ուրիշ՝ արիւնից աւելի զօրեղ բան կայ, որ ասում է Վիլիելմին իսկական գերմանացի եւ սեմիթական շրթունքներ ունեցող մի հայ մարդուն՝ իսկական հայ:

Իրականութիւնն այն է, որ ժամանակակից քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ արիւնակցական միութիւնների, ցեղային հաւաքականութիւնների մասին կարելի է խօսել մեծ վերապահումներով միայն:

Շատ հին ժամանակներում, երբ բացակայում էին հաղորդակցութեան մատչելի միջոցներ եւ հաղորդակցուելու կարիքն էլ չնչին էր, երբ մարդկութիւնը ապրում էր միմեանցից կտրուած, անջատ հատուածներով (ինչպէս ապրում են այսօր վայրենի ժողովուրդները Ափրիկէի խորքերում կամ Մեծ Օվկիանոսի կղզիների վրայ), այն հին ժամանակները թերեւս գոյութիւն ունէին ցեղային ինքնատիպ, անխառն ու որոշակի սահմանուած ցեղային միութիւններ:

Բայց այն հին ժամանակներում (ինչպէս ներկայում վայրենիների մէջ) ազգեր չկային, ազգային հաւաքականութիւններ դեռ չէին կազմուած: Ազգերը ծնունդ են առել միայն պատմական շրջանում, քաղաքակրթութեան որոշ բարձրութեան վրայ, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ վաղուց արդէն խախտուած էին ցեղային միութիւնները:

Եւ այսօր, ցեղային կազմը ինքնին չի կարող բացատրել «ազգի» եութիւնը եւ առաւել եւս չի կարող սահմանել «ազգ» գաղափարը:

Ցեղը ազգ չէ եւ ոչ էլ ազգը՝ ցեղ:

II

Եւրոպական լեզուների մէջ «ազգ» բառին տրուում է յաճախ **պետական** իմաստ: Ազգը (ֆրանսերէն nation, լատինական natio բառից) հասկացում է իբրեւ պետութիւն կազմող ժողովուրդ, պետութեան քաղաքացիների կամ հպատակների հաւաքականութիւն:

Գաղափարների մէջ տարբերութիւն մտցնելու համար 18-րդ դարի վերջերում՝ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ, գործածութեան մէջ դրուեց «ազգութիւն» բառը, nationalité (national բառից, որ ինքը՝ nation-ի ածականն է): Նորերումս գիտնականները (R. Yohannet) յօրինել են նոյնիսկ nationalitaire ածականը՝ national ածականից տարբերելու համար:

Բայց բառերի ծեսափոխումը չի վերացրել գաղափարների շփոթը: Այսօր էլ *nationalité* բառը չունի հայերեն «ազգի» իմաստը: Այսինքն, չի նշանակում մարդկային մի ուրոյն միութիւն, այլ նշանակում է՝ կամ *nation*-ին պատկանող յատկութիւնների գումար կամ նոյնինքը՝ *nation*: Իսկ *nation*-ի իմաստը մնում է նոյնը, ինչ եղել է 18-րդ դարում, այսինքն՝ պետութիւն կազմող մարդկանց հաւաքականութիւն: Կան հեղինակներ (*Ramsay Muir*), որոնք այսօր էլ ոչ մի տարբերութիւն չեն դնում *nation* ու *nationalité* (ազգ ու ազգութիւն) բառերի միջեւ: Իսկ *Encyclopaedia Britannica*-ն (աշխարհահռչակ Բրիտանական Բառարանը) ազգութիւն բառին (անգլերէն՝ *nationality*) տալիս է՝ իբրեւ առաջին մեկնութիւն, ճիշտ նոյն իմաստը, ինչ որ ունի ֆրանսիական *nation*-ը:

Ֆրանսիացու համար *la nation française* ասել է պարզապէս ֆրանսահպատակ ժողովուրդ եւ *le français*՝ ֆրանսիական հանրապետութեան քաղաքացի: Ազգութիւնը որոշուում է պետական պատկանելիութիւնով:

Բառի այս իմաստով՝ մինչեւ 1918թ., հայ ազգը գոյութիւն չունէր, ինչպէս գոյութիւն չունէր նաեւ հայ մարդը: Ֆրանսիացու համար տաճկահայը *le turc* էր, ռուսահայը՝ *le russe* եւ պարսկահայը՝ *le persan*:

Տարիներ առաջ ես փորձ եմ արել բացատրելու մի ոչ-տղտ ֆրանսիացու, որ հայ եմ, ռուս չեմ՝ եւ յաջողութիւն չեմ ունեցել: Ազգութեան գաղափարը՝ նոյնիսկ ծագումը, ֆրանսիացին կապում է անքակտելիօրէն պետական գաղափարի հետ:

Փարիզի ոստիկանութիւնը մի յատուկ բաժանմունք ունի, ուր պարտաւոր են արձանագրուել բոլոր օտարականները: Այդ հիմնարկութեան մէջ ձեր *nationalité*-ն արձանագրուում է ըստ ձեր անցագրի, որ պետութեան անցագիր որ ունիք ձեռներուով՝ այն ազգութեան էլ պատկանում էք:

Վերսայլի դաշնագրով հիմնադրուած *la Ligue des Nations*-ը իրօք *nation*-ների (ազգերի) դաշնակցութիւն չէ, այլ պետութիւնների դաշնակցութիւն: Եթէ այդպէս չլինէր՝ Լիգին չէին մասնակցի Զարաւային Ափրիկէի կամ Զուլիցերիական⁹ դաշնակցութիւնները, չէին հրաւիրուի մասնակցելու Զիւսիսային Ամերիկայի Սիացեալ Նահանգները, եւ, դրան հակառակ, կիրաւիրուէին իռլանդացիները, ֆլամանդները, հրէաները, բասկերը, որոնք «ազգեր» են, թէեւ պետութիւններ չեն կազմում:

Գաղափարների շփոթը բխում է այն սխալ ենթադրութիւններից, թէ ամէն մի ազգ կազմում է մի առանձին պետութիւն եւ ամէն մի պետութիւն կազմուած է մի առանձին ազգից: Այսինքն, պետութիւնը ուրիշ բան չէ, քան կազմակերպուած ազգ եւ ազգը ուրիշ բան չէ, քան պետական միութիւն:

⁹ Շվեյցարիա: «Հայրենիք» Ակումբ:

Իրականութիւնը այդ չէ, սակայն:

Անշուշտ, կան պետութիւններ ու ազգեր (եւ դա մեծ բախտաւորութիւն է), որ բաւականին մօտ են այդ իդէալական տիպին: Օրինակ, Ֆրանսիան, Իտալիան, Սպանիան¹⁰, Շուէդիան, Նորվեգիան... Այս պետութիւնները կարելի է անուանել՝ ասելի կամ պակաս վերապահումներով, ազգային կամ միազգեան պետութիւններ: Կարելի է ասել՝ դարձեալ որոշ վերապահումներով, թէ Ֆրանսիան կամ Շուէդիան կազմող քաղաքացիները պատկանում են համարեա ամբողջովին ֆրանսիական եւ շուէդական ազգերին: Եվ միւս կողմից, ֆրանսիական ու շուէդական ազգերը կազմող համարեա բոլոր զանգուածները մտնում են ֆրանսիական ու շուէդական պետութիւնների մէջ:

Այս տիպի պետութիւնները կազմուած են մօտաւորապէս մէկ ազգից միայն եւ այս կարգի ազգերը համարեա ամբողջովին պարփակուած են մէկ պետութեան մէջ միայն: Ազգային եւ պետական սահմանները նոյնն են համարեա եւ համապատասխան գաղափարները մօտաւորապէս ծածկում են իրար:

Բայց միազգեան պետութիւնների կողքին գոյութիւն ունեն նաեւ բազմազգեան պետութիւններ եւ այստեղ արդէն անվիճելիօրէն հանդէս է գալիս «ազգ» եւ «պետութիւն» գաղափարների բացարձակ անկախութիւնը:

Թիւրքիան, Ռուսիան ու Աւստրո-Յունգարիան մեծ պատերազմից առաջ, իսկ Բրիտանական կայսրութիւնը, Յիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Չուիցերիական Դաշնակցութիւնը նաեւ այսօր՝ բազմազգեան պետութիւններ էին ու են:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ օսման թուրքերի հետ միասին մտնում էին նաեւ արաբներ, առնաւուտներ¹¹, չերքէզներ, քուրդեր, յոյներ, հայեր, հրէաներ... Սրանք բոլորն էլ տարբեր ազգեր են, թէւ պարփակուած էին մէկ պետական շրջանակի մէջ:

Ռուսական լայնածաւալ կայսրութեան մէջ՝ բացի ռուսներից ու իրենց ազգակից ուկրայինացիներից, մտնում էին նաեւ ֆիններ, լետոններ, լատիշներ, լիտւանացիներ, լեհեր, հրէաներ, թուրքեր, կիրգիզներ, սարթեր, չերքէզներ, լեզգիներ, վրացիներ, հայեր, գերմանացիներ... Սրանք բոլորն էլ հպատակ էին միեւնոյն ռուսական պետութեան, բայց ոչ մի ազգային կապակցութիւն չունէին ոչ իրար մէջ, ոչ էլ ռուսների հետ:

Հաբսբուրգների կայսրութեան¹² մէջ, բացի գերմանացիներից ու հունգարներից, մտնում էին նաեւ չեխեր, սլաւոններ, իտալացիներ,

¹⁰ Իսպանիա: «Հայրենիք» Ակումբ:

¹¹ Ալբանացի: «Հայրենիք» Ակումբ:

¹² Ավստրո-Հունգարիա: «Հայրենիք» Ակումբ:

խրուատներ¹³, ռուսիներ, լեհեր, հրեաներ... Դարձեալ բազմազան ազգեր նոյն պետական կազմի մէջ:

Նոյնը եւ Զիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն (անգլիացիներ, իռլանդացիներ, գերմանացիներ, իտալացիներ, մեքսիկացիներ, հնդիկներ, նեգրեր, հրեաներ...)

Նոյնը եւ փոքրիկ Ջուիցերիայուն (գերմանացիներ, ֆրանսիացիներ, իտալացիներ):

Որո՞նք են այս պետական միութիւնները կազմող ազգային միութիւնները:

Ջուիցերիական ազգ չկայ, ինչպէս չկան հիւսիս-ամերիկեան կամ հարաւ-ամերիկեան ազգեր: Կարելի է ասել Ռուսիայի, Թիւրքիայի կամ Աւստրիայի հպատակներ, քաղաքացիներ, բայց չի կարելի ասել՝ Ռուսիայի ազգ, Թիւրքիայի ազգ, Աւստրիայի ազգ:

Իրական պետութիւնները (նոյնիսկ միազգեան համարուողները) պարփակուած են իրենց մէջ՝ բացի հիմնական, թուով գերիշխող կամ քաղաքականօրէն տիրապետող ազգից, նաեւ ուրիշ ազգեր, աւելի կամ պակաս մեծ զանգուածներով: Պետութիւնը մէկ է, բայց այդ պետութիւնը կազմող ազգերը՝ մէկից աւելի: Կան պետական միութիւններ, բայց այդ միութիւնների շրջանակում ազգային միութիւններ չկան:

Իրականութեան մէջ պետութիւնները ազգայնօրէն միատարր չեն, նոյնիսկ այնպիսի ազգային պետութիւններ, ինչպէս որ են Ֆրանսիան, Սպանիան, Շուէդիան, Պրուսիան եւ այլն: Եթէ Ֆրանսիայուն ֆլամանդներն ու պրովանսալները վաղուց արդէն կլանուել են, ձուլուել տիրող ազգի մէջ, բրետոնները հիւսիս-արեւմուտքում եւ բասկերը հարաւ-արեւմուտքում մինչեւ այսօր էլ պահել են իրենց ազգային անհատականութիւնը: Սպանիան մասամբ կոտորել, մասամբ արտաքսել ու մասամբ էլ ազգայնօրէն չէզոքացրել է մաւրերին ու հրեաներին, բայց բասկերը դեռ մնում են իրենց լեռների մէջ: Շուէդիայում բացի շուէդներից կան ֆիններ, ինչպէս եւ Պրուսիայում՝ բացի գերմաններից կային խոշոր զանգուածներով նաեւ լեհեր ու լիտուանացիներ:

Միւս կողմից, միեւնոյն ազգին պատկանող մարդիկ յաճախ բաժանուած են լինում տարբեր պետութիւնների մէջ:

Ֆրանսիական ազգին պատկանող հատուածները գոյութիւն ունեն նաեւ Ֆրանսիայի սահմաններից դուրս, օրինակ՝ Ջուիցերիայում (ժնեւի, Վոյի եւ Նիւշատելի կանտոններ), գերմանացիները՝ Աւստրիայում, Ջուիցերիայում, Զիւսիսային Ամերիկայում, Ռուսիայում, անգլիացիները՝ նոյն Միացեալ Նահանգներում (եթէ հաշուի չառնենք Կանադան, Աւստրալիան կամ

¹³ Հորվաթ: «Հայրենիք» Ակումբ:

Նոր Ձեւանդիան, որոնք պետականօրէն դեռ մնում են կապուած Անգլիայի հետ, բայց արդէն կանգնած են անջատման ճամբու վրայ), սպանացիներն ու պորտուգալացիները՝ Կենտրոնական ու Զարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւններուն, թուրքերը՝ Ռուսաստանուն (Ղրիմ, Վոլգա, Թուրքեստան, Անդրկովկաս) ու Պարսկաստանուն (Ատրպատական)...

Այսինքն, միեւնոյն ազգերը բաժանուած են տարբեր պետութիւնների մէջ: Ազգային միութիւններ կան, բայց համապատասխան պետական միութիւններ չկան:

Յետոյ կան ազգեր, որ ոչ մի պետութիւն չեն կազմում (կամ չէին կազմում ամենամօտ անցեալում): Մեծ պատերազմից¹⁴ առաջ ֆինները, լատիշները, էստոնները, լիտուանացիները, լեհերը, չեխերը, սլաւոնները, իռլանդացիները, հայերը, վրացիները չունէին պետութիւններ, ինչպէս չունեն մինչեւ այսօր բելգիական ֆլամանդները, բրետոնները, բասկերը, քուրդերը, լազերը, չերքեզները, օսերը, լեզգիները, վոտեակները, բուրեաթները եւ ուրիշ մանր ազգերը:

Ազգերը կային (ու կան), մինչդեռ համանուն պետութիւնները չկային (ու չկան):

Մի ուրիշ հանգամանք եւս: Պետական սահմանները անկայուն են, ենթակայ ամեն տեսակ պատահարների ու յանկարծական փոփոխումների, մինչդեռ ազգը շատ աւելի հաստատուն եւ տեւողական երեւոյթ է: Մի պատերազմի ու դաշնագրութեան հետեւանքով (իսկ անցեալում նաեւ վեհապետների ամուսնութեան պատճառով կամ ժառանգական կարգով) պետութեան սահմանները կարող են փոխուել մի օրուայ մէջ, բայց այդ սահմանների մէջ ապրող մարդիկ մնում են ազգայնօրէն նոյնը, ինչ որ եղել են:

Անգլիացի պատմաբան Green-ը ասում է, որ պետութիւնը պատահական երեւոյթ է, որ հեշտութեամբ կարող է կազմուել ու լուծուել. մինչդեռ ազգը իրականութիւն է, որ ոչ կարելի է շինել, ոչ էլ քանդել:

Արտայատութիւնը իր կտրուկութեամբ ճիշտ չէ: Պետութիւնը պատահական երեւոյթ չէ եւ այնքան էլ հեշտութեամբ չի կազմում: Միւս կողմից, ազգութիւններն էլ շինուում են ու քանդուում: Բայց անհերքելի է, որ վերջին **պրոցեսների** համար հարկաւոր են գերազանցօրէն մեծ ոյժեր եւ շատ երկար ժամանակ՝ դարեր ու սերունդներ:

Մեծ պատերազմից յետոյ՝ մի-երկու տարուայ ընթացքում, մի քանի դաշնագրերով Եւրոպայի ու Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական քարտեզը հիմնովին փոխուեց, մինչդեռ ազգագրական քարտեզը

¹⁴ 1914-18թ. առաջին համաշխարհային պատերազմը: «Հայրենիք» Ակումբ:

(բացառությամբ թուրքական նահանգների Փոքր Ասիայում) մնաց նոյնը կամ համարեա նոյնը:

Ալզասի բնակիչները, որ 1870թ. համարում էին ֆրանսիացի, հօ չէի՞ն կարող յաջորդ տարին գերմանացի դառնալ եւ ապա կէս դար գերմանացի լինելուց յետոյ՝ 1919թ. նորից ֆրանսիացիի վերածուել: Կարելի՞ է ընդունել, որ Թրակիայի թուրքը՝ մի մարդ, որ ամբողջ կեանքը թուրք է եղել ուրից մինչեւ գլուխ, հոգիով ու մարմնով, իր բոլոր բնագոյներով, բոլոր հասկացողութիւններով ու հակումներով, իր ամբողջ ինքնագիտակցութիւնով, որ այդ թուրք մարդը այսինչ քաղաքում այնինչ թուրքը ստորագրելուց յետոյ՝ յանկարծ հեղին դառաւ (հեղին ազգութիւնով եւ ո՛չ հպատակութիւնով) ու երկու տարի չանցած Մուսթաֆա Քեմալ փաշայի յաղթութիւնների շնորհիւ՝ դարձեալ թուրքացաւ: Կարելի՞ է ընդունել, որ մինչեւ այսինչ թիւը լեհական ազգը գոյութիւն չունէր եւ մի գեղեցիկ օր՝ համաձայն այնինչ դաշնագրի, ծնունդ առաւ ու ասպարեզ իջաւ՝ կազմ ու պատրաստ:

Իհարկէ, ազգերը անսկիզբ չեն, ոչ էլ յաւիտենական: Ազգերը (ինչ-պէս եւ պետութիւնները) ծնւում են, ապրում, զարգանում, ծաւալւում ու մեռնում: Բայց, ասացի արդէն, այդ **պրոցեսը** կատարւում է շատ դանդաղ եւ երբեք չի կարող նոյնացուել պետական կեանքի հետ:

Յետագայում կտեսնենք, թէ ի՞նչ մեծ նշանակութիւն ունեն պետական կազմակերպութիւնները ազգերի գոյութեան համար: Բայց որքան էլ մեծ լինի այդ նշանակութիւնը, այնուամենայնիւ չի կարելի չտեսնել, որ ազգն ու պետութիւնը՝ տարբեր երեւոյթներ են, ազգային գաղափարն ու պետական գաղափարը՝ տարբեր գաղափարներ:

Ազգը պետութիւն չէ, ոչ էլ պետութիւնը՝ ազգ:

III

Պետական գաղափարի փոխարէն երբեմն առաջադրւում է աշխարհագրական գաղափար եւ ազգային միութիւններին տրւում է territorial (երկրային) միութիւնների բնոյթ, territorial անկախ պետական սահմաններից, որոնք յաճախ արհեստական են ու միշտ երբեք: Մինչդէռ, աշխարհագրական սահմանները բնական շրջանակներ են՝ երկիրն ու նրա վրայ ապրող մարդկութիւնը անջատ հատուածների բաժանելու համար:

Իրողութիւն է, որ ազգերը յաճախ ստանում են իրենց անունները երկրներից կամ հակառակը՝ իրենց անուններով կնքւում են երկրները: Մեր հին պատմագրերն ու աշխարհագետները ասում են՝ Յայք, Վիրք, Աղուանք, որ նշանակում է՝ հայերի երկիր, վիրերի (վրացիների) երկիր, աղուանների երկիր: Միւս կողմից, ֆրանսիական ազգը ստացել է իր անունը Ile-de-France գաւառից, իտալականը՝ Իտալիա

աշխարհագրական անունից, եւ այլն: Անունների այս նոյնութիւնը ցոյց է տալիս անշուշտ, թէ որքան սերտօրէն կապուած եւ մօտ են եղել իրար անունները յօրինողների ըմբռնողութեան մէջ ազգ ու երկիր գաղափարները: Իրողութիւն է նոյնպէս, որ ազգերը (ոչ միայն իբրեւ **ժողովուրդներ**, այլ նաեւ իբրեւ **ազգեր**) խիստ սերտօրէն կապուած են իրենց երկրների հետ: Ամէն ազգ ունի մի աշխարհագրական վայր, որ իրենն է համարում, եւ այդ վայրը դառնում է մի տեսակ ազգային **սիմբոլ** (խորհրդանիշ), սրբազան անուն, սիրոյ ու պաշտամունքի առարկայ՝ այն աստիճանի, որ եթէ նոյնիսկ ինքը իրը այլեւս գոյութիւն չունի, կորցուած է ազգի համար (ինչպէս Պաղեստինը կորցուած է հրէաների համար), նա շարունակում է յամառօրէն ապրել իբրեւ սոսկ գաղափար (սիոնիզմ):

Թերեւս կարելի լինէր աւելացնել մի-երկու դիտողութիւններ եւս յօգուտ «երկնային» տեսակետի, բայց եւ այնպէս թէզը կմնար անպաշտպանելի:

Եթէ ազգը լինէր ազգակցական միութիւն (ցեղային հաւաքականութիւն) կամ քաղաքական միութիւն (պետական կազմակերպութիւն), պարզ է, որ երկրի նշանակութիւնը կդառնար վճռական ցեղային ինքնուրոյնութիւնը կամ պետական կազմը պահելու համար, մարդկային խմբակցութիւնները անհրաժեշտօրէն կկապուէին որոշ հողամասի հետ եւ կամփոփուէին նրա սահմանների մէջ: Երկրից պոկուած՝ ոչ ցեղ կարող է լինել, ոչ պետութիւն:

Բայց ազգը ցեղային միութիւն չէ, ոչ էլ պետական եւ նրա կապը որոշ աշխարհագրական վայրի հետ չի հանդիսանում իբրեւ *conditio sine qua non*: Ապացոյց՝ ազգագրական քարտէզները:

Դանուբի կամ Վոլգայի աւազանները, Կովկասն ու Անդրկովկասը, Հայկական Բարձրաւանդակը ու Փոքր Ասիան, Բալկանեան թերակղզին ամբողջովին ու Մակեդոնիան մասնաւորապէս, Ալպեան լեռներն ու Մերձ-Բալթեան երկիրը, Հիւսիս-Ամերիկեան մեծ տափարակը ու Կենտրոնական Ամերիկայի պարանոցը՝ սրանք բոլորն էլ որոշակի սահմանուած աշխարհագրական միութիւններ են, բայց սրանց բոլորի էլ ազգագրական քարտէզը շատ բազմազոյն է:

Territoire-ը (երկիրը) չի բնորոշում ազգը:

Ազգերը չեն պարփակուում միայն որոշ աշխարհագրական սահմանների մէջ, յաճախ դուրս են գալիս այդ սահմաններից, նուաճում են ուրիշ աշխարհագրական միութիւններ, տարածում են երկրի զանազան կողմերը՝ պահելով հանդերձ իրենց ազգային դէմքն ու գիտակցութիւնը: Եւ ընդհակառակը՝ նոյն աշխարհագրական սահմանների մէջ կենակցում են մէկից աւելի ազգեր, կենակցում են կողք-կողքի՝ յաճախ անբաժանելիօրէն խառնուած իբրեւ ժողովուրդներ, բայց որոշակի անջատուած իբրեւ ազգեր: Օրինակ, Միջին Եւրոպան, Բալկանեան թերակղզին, Փոքր Ասիան, Կովկասը:

Չպիտի շփոթել «ժողովուրդն» ու «ազգաբնակութիւնը» «ազգի» հետ: Սրանք տարբեր բաներ են: Կայ Կովկասի ազգաբնակութիւն, Մակեդոնիայի ազգաբնակութիւն, բայց չկայ կովկասեան ազգ, մակեդոնեան ազգ:

IV

Անդրկովկասի թուրքերը իրենց «մոսուլման» են անուանում: Չեն սիրում՝ նոյնիսկ վիրաւորական են համարում, թուրք կամ թաթար անունները: Թուրքի, պարսիկի, քուրդի, դաղստանցի լեզու եւ Կազանի թաթարի միջեւ ոչ մի տարբերութիւն չեն ուզում դնել: Բոլորն էլ հաւասարապէս «մոսուլման» են:

Ազգային գիտակցութիւնը բացակայում է կամ ամբողջովին կլանուած է, ծածկուած կրօնական գիտակցութիւնով: Այն աստիճանի, որ փոխարէն ասելու թուրքական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն եւ այլն, ասում են՝ մոսուլմանական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն: Աւելին եւս՝ ասում են «մոսուլմանական լեզու»: Եւ վերջապէս՝ «մոսուլմանական ազգ»: Այս տարօրինակ արտայայտութիւնը ինձ պատահել է լսել շատ յաճախ թուրք մտաւորականների բերանից եւ կարդալ Բաքուի թուրքական թերթերի մէջ:

Անցեալներում (ինչպէս եւ մինչեւ հիմա ժողովրդական լայն զանգուածների մէջ) սա պարզապէս գիտակցութեան պակասութիւն է եղել, իսկ վերջին շրջանում քաղաքակրթուած թուրքերի կողմից՝ արդէն քաղաքական խաղ է, էութիւնների գիտակցական ու միտումնավոր քողարկում:

Բայց եւ այնպէս՝ գիտակցական թէ անգիտակցական, շփոթը տեղի ունի: Ազգը նոյնացւում է կրօնի հետ, ազգը հասկացւում է իբրեւ դաւանական միութիւն:

Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայ ազգը ճանաչոււմ էր իբրեւ կրօնական համայնք եւ տաճկահայերի «ազգային» անուանուած սահմանադրութիւնը իրօք ազգային չէ, այլ դաւանական, ինչպէս եւ «ազգային» անուանուած իշխանութիւնները իրօք ազգային չեն, այլ կրօնական-եկեղեցական (ապացոյց՝ լուսաւորչական ու ոչ լուսաւորչական հայերը ունեն տարբեր սահմանադրութիւններ ու տարբեր իշխանութիւններ):

Պարսկահպատակ հայերն ու ասորիները պարսկական պաշտօնական գրութիւնների մէջ անուանում են հաւասարապէս «քրիստոնէայ»: Պարսկական անցագրից չէք կարող իմանալ, թէ ի՞նչ ազգութեան է պատկանում անցագրի տէրը (հա՞յ է թէ ասորի, պարսի՞կ է, թուրք թէ քուրդ): Իմանում էք միայն, որ քրիստոնէայ է կամ իսլամ: Պարսկական օրէնքը չի տարբերում հայը ասորիից, պարսիկը քուրդից, չի ճանաչում ազգային բաժանումներ,

փոխարինում է այն դաւանական բաժանումներով կամ նոյնացում է երկուսն էլ: Մեջլիսի (պառլամենտի) ընտրութեան ժամանակ Ատրպատականի հայերն ու ասորիները կազմում են ընդհանուր ներկայացուցիչներ: Իբրեւ քաղաքական գործօն ազգային բաժանումները Պարսկաստանում հաշուի չեն առնուում, փոխարինում են կրօնական բաժանումներով:

Տաճկական պետական վիճակագրութիւնը կազմուում է նոյն կարգով: Տաճկական համարակալութիւններով չէք կարող պարզել օրինակի համար՝ Մակեդոնիայի ազգային կազմը: Բոլոր մահմեդականները (ալբանացիներն ու բուլգար «պոմակները») օսմանեան թուրքերի հետ անխտիր անուանուած են հաւասարապէս «մուսուլման» եւ կազմած են մի ընդհանուր խումբ, բոլոր «պատրիստքականները» (պատրիարքի վեհապետութիւնը ընդունողները) հակադրուելով «էքսարխիականներին» անուանուում են հաւասարապէս յոյն, թէւ սրանց մէջ կան նաեւ սերբեր, վալախներ, բուլգարներ: «Յոյն» անունը, որ պիտի բնորոշէր անհատի ազգային պատկանելիութիւնը՝ գալիս է բնորոշելու պարզապէս նրա եկեղեցական պատկանելիութիւնը: Ազգային միութիւնը շփոթուում է եկեղեցական միութեան հետ:

Չպէտք է կարծել, թէ գաղափարների այս շփոթը յատուկ է միայն մահմեդական երկրներին, մահմեդական ըմբռնողութեան:

Իմ աշակերտութեան ժամանակ ռուսական դպրոցներում լեհ տղաները արձանագրուում էին իբրեւ «կաթոլիկ», հայ-լուսաւորչականները՝ «գրիգորեան», իսկ վրացիները ռուսների հետ անխտիր՝ «ուղղափառ»: Ռուսական դպրոցը չէր ուզում ճանաչել լեհի, հայի կամ վրացու գոյութիւնը, չէր ուզում արձանագրել ու վաւերացնել ազգային բաժանումները եւ խառնում էր վրացուն ու յոյնին ռուսի հետ, լեհին՝ հայ-կաթոլիկի հետ, հայ-բողոքականին՝ գերմանացու հետ:

Նոյնը չէ՞ր եւ մեր մէջ շատ մօտ անցեալում (իսկ խուլ անկիւններում նաեւ այսօր):

Յիշում են, դատարանում դատաւորի հարցին, թէ հա՞յ ես, վկայ գիւղացին պատասխանեց. ոչ, աղա, ֆրանկ եմ:

Այս գիւղացու հասկացութիւնով կաթոլիկ հայը հայ չէ, ֆրանկ (ֆրանսիացի) է: Եւ այս սխալը շատ է տարածուած մեր գիւղերի մէջ:

Հայը սիրում է անուանել իրեն «հայ-քրիստոնեայ»: Եւ «քրիստոնեայ» ասելով լուսաւորչական հայը բաժանում է իրեն ոչ միայն մահմեդականներից կամ հրէաներից, այլ նաեւ քրիստոնեայ կաթոլիկներից, քրիստոնեայ բողոքականներից:

Յաճախ կարող էք լսել, թէ այսինչ գիւղում այսքան տուն «հայ» կայ, այսքան տուն «կաթոլիկ» եւ այսքան տուն «բողոքական»: «Հայ»

բառը, որ ազգութիւն պիտի ցոյց տար՝ հակադրուում է «կաթոլիկին» ու «բողոքականին», որ սոսկ դաւանական **տերմիններ** են:

Եթէ մի հայ ընդունուում է մահմեդականութիւնը, ասոււմ են թուրքացաւ, այսինքն՝ թուրք դարձաւ: Որոշ ծիսակատարութեան ենթարկուելուց յետոյ՝ մարդը դադարուում է «հայ» լինել, դառնուում է «թուրք»:

Ազգը նոյնացուում է կրօնական դաւանանքի հետ: Բայց իրականութիւնը չի արդարացնում այդպիսի նոյնացում, իրականութիւնը ցոյց է տալիս, որ ազգն ու եկեղեցին **տարբեր** միութիւններ են:

Իրականութեան մէջ չկայ քրիստոնէայ **ազգ** (կամ քրիստոնէութիւն դաւանող տարբեր **ազգեր** միայն), չկայ բուդդայական ազգ, մահմեդական ազգ, ինչպէս չկան նաեւ կաթոլիկ ազգ, բողոքական ազգ, օրթոդոքս ազգ...

Անգլիական ազգը կազմող մարդիկ պատկանուում են մասամբ կաթոլիկ եկեղեցուն, մասամբ բողոքական (իր ծիւղաւորութիւններով): Նոյնը եւ գերման ազգը, նոյնը եւ ֆրանսիականը: Հայ մարդիկ ոչ միայն լուսաւորչական են, այլ նաեւ բողոքական, կաթոլիկ:

Միւս կողմից, միեւնոյն կաթոլիկ եկեղեցուն պատկանուում են տարբեր ազգութիւնների մարդիկ՝ իտալացիներ, ֆրանսիացիներ, իռլանդացիներ, լեհեր: Օրթոդոքս եկեղեցուն՝ ռուսներ, յոյներ, բուլգարներ, վրացիներ: Մահմեդական կրօնը դաւանուում են արաբներ, թուրքեր, պարսիկներ, քուրդեր, հնդիկներ:

Այսինքն, մի ազգ՝ տարբեր դաւանանքների բաժանուած, մի դաւանանք՝ տարբեր ազգեր միացրած:

Բոլոր հասկացողութիւնների կատարեալ յեղաշրջումը կլինէր, եթէ Բաւարիայի գերմանացուն **ազգայնօրէն** անջատէինք Բրանդենբուրգի գերմանացուց ու միացնէինք Նորմանդիայի ֆրանսիացու հետ այն պատճառաբանութիւններով, որ երկուսն էլ կաթոլիկ են, իսկ բրանդենբուրգցին լութերական է: Կամ Սկրտիչ Խրիմեանին **ազգայնօրէն** անջատէինք Ղեւոնդ Ալիշանից ու միացնէինք ամբողջովին ռուսացած հանգուցեալ իշխան Աբամելիք Լազարեւի հետ այն պատճառաբանութիւնով, որ երկուսն էլ լուսաւորչական են, իսկ Ալիշանը կաթոլիկ է:

Ազգը կրօնական համայնք չէ եւ կրօնական համայնքը ազգ չէ:

V

Իմ մանկութեան ժամանակ (1870-ական եւ 80-ական թուականներ) ազգասիրական երգերի մէջ շարունակ ու միշտ կողք-կողքի երգուում էին «ազգը, կրօնն ու լեզուն»: Այն շրջանում սա մի տեսակ անբաժանելի երրորդութիւն էր, արթնացնող ազգային գիտակցութեան «հաւատամք»-ը: Հետագայում, երբ մի քիչ հասունացանք, ըմբոստացանք «կրօնի» դէմ, յայտարարեցինք այն

յետադիմական տարր, վճռականօրէն դուրս ձգեցինք սրբազան երրորդութիւնից եւ աւելի եւս ժանրացանք «լեզուի» վրայ: Եւ լեզուն (ու նրա հետ կապուած դպրոցը, գրականութիւնը, թատրոնը, մամուլը) դարձաւ «ազգի» սիմբոլը, ազգային պաշտամունքի առարկան:

Մի նոր գիւտ չէր, որ արել էինք մենք: Գիտնական մարդիկ վաղուց արդէն գլխի էին ընկել ու մատնանիշ արել լեզուն իբրեւ ամենէն էականը ազգային տարրերից: Ոչ միայն ամենէն էականը, այլ գուցէ եւ միակ էականը: Մինչ այն աստիճանի, որ եղել են մտածողներ, որոնք ամբողջովին նոյնացրել են «ազգը» «լեզուի» հետ:

Ազգը լեզու է, ազգային միութիւնը՝ լեզուային միութիւն: Միեւնոյն լեզուով խօսող մարդիկ են, որ կազմում են «ազգ» կոչուած հաւաքականութիւնը:

Այս հասկացողութիւնը, որ մասնաւորապէս շեշտուում է նոր հետազօտողների կողմից, գոյութիւն ունէր դեռ շատ հին ժամանակներում:

Բաբելոնեան աշտարակը ըստ բիբլիական աւանդութեան չկառուցուեց այն պատճառով միայն, որ մարդիկ բաժանուեցին զանազան «լեզուների» ու դադարեցին հասկանալ միմեանց: Այս աւանդութիւնը թերուս ուրիշ բան չէ, քան ազգերի ծագումը բացատրելու մի փորձ: Աւանդութեան հեղինակները ենթադրել են, թէ եղել է մի ժամանակ, երբ ամբողջ մարդկութիւնը խօսել է մէկ լեզուով (կազմել է մի ազգ՝ Նոյ Նահապետի սերունդը): Այս միութիւնը այնպիսի մի մեծ ոյժ է ներկայացրել եւ ոյժի գիտակցութիւնը այնքան բարձր է եղել միալեզու-միատարր մարդկութեան մէջ, որ նա ամբարտաւանացած՝ յանդգնել է հակադրել իր զօրութիւնը Երկնային Զօրութեան ու ձեռնարկել Աշտարակի շինութեան: Եւ ահա, Աստուածային հրամանով (կամ անէծքով) ընդհանուր լեզուն բաժանուում է յանկարծ տարբեր լեզուների (մարդկութիւնը բաժանուում է միմեանց չհասկացող անջատ ազգերի), առաջ է գալիս շփոթ ու խռովութիւն եւ յանդուգն գործը (երկինք հասնելու փորձը) մնում է անկատար:

Լեզուն էր, որ միացնում էր մարդկանց: Լեզուներն էին, որ բաժանեցին մարդկութիւնը:

Ռուսական հին ժամանակագրողները յաճախ «ազգ» բառի փոխարէն գործ են ածել «լեզու» բառը: Այսպէս, օրինակ. «Եւ զինուեցան Սուրբ Ռուսիայի դէմ, եկան հրով ու սրով տասներկու լեզուներ»: Պարզ է, որ լեզուները չէին, որ զինուեցան ու յարձակուեցան Ռուսիայի վրայ, այլ այդ տասներկու տարբեր լեզուներ խօսող տասներկու տարբեր ազգերը:

Լեզուն ընկերային կեանքի ամենից հիմնական տարրն է, լեզուն ամենից պարզ, բացայայտ ու հեշտ ըմբռնելի նշանն է մարդկանց իրարից տարբերելու եւ իրար հետ կապելու համար: Եւ զարմանալի

չէ, որ վաղուց արդէն մարդկային խմբակցութիւնները բնորոշուել ու ճանաչուել են իրենց լեզուներով:

Սրանից մօտ երեսուն տարի առաջ Ռուսաստանում կատարուեց ընդհանուր ու միօրեայ վիճակագրութիւն ազգաբնակչութեան թիւն ու կազմը ստուգելու համար: Անկետային թերթիկների մէջ չէր դրուած հարց, թէ ի՞նչ **ազգութեան** ես պատկանում, բայց կար մի ուրիշը՝ ո՞րն է քո մայրենի **լեզուն**: Եւ հետագայում՝ վիճակագրական գումարումների ժամանակ, կայսրութեան ազգային կազմը բնորոշուեց նրա լեզուային կազմով՝ «լեզուն» նկատուեց իբրեւ հոմանիշ «ազգի»:

Թերեւս ռուս պետական վիճակագրողները ընտրել էին այս տեսակետը զուտ քաղաքական (եւ ոչ գիտական) միտումներով: Բայց նոյնը անում են նաեւ գերմանական, աստրիական, հունգարական ու բելգիական վիճակագրողները: Իհարկէ, այստեղ եւս կարելի է ունենալ նոյն կասկածը (բացառութեամբ գուցէ միայն Բելգիայի, որը ճանաչուած է իբրեւ ամենից բարեխիղճը՝ ազգագրական վիճակագրութիւններ կազմելու մէջ): Բայց անհաւանական չէ եւ ուրիշ բացատրութիւն՝ այն, թէ ազգային պատկանելիութիւնը ճշտօրէն որոշելու համար ամենից վստահելի միջոցը՝ լեզուային պատկանելիութիւնն որոշելն է: «Ազգութիւն» բառը ինքնին այնքան անորոշ է, որ կարող է շփոթի մէջ ձգել հարցաքննուողին, մինչդեռ «լեզուն» շատ պարզ ու ամենքի համար մատչելի գաղափար է:

Բայց արդեօք այդպէս է, արդեօք ամէն մարդ կարող է առանց տատանումների ասել, թէ ո՞րն է իր իսկական լեզուն (ենթադրելով, իհարկէ, թէ այդ մարդը գիտէ ու գործադրում է մէկից անէլի լեզուներ):

Նախ պետք է նկատել, որ ամէն տեղ միակերպ չի դրուում լեզուի խնդիրը՝ մի տեղ հարցնում են քո մայրենի **լեզուի** մասին, միւս տեղ՝ **գործածական** լեզուի մասին: Բայց սրանք արդէն տարբեր են եւ վիճակագրական եզրակացութիւնները մեծապէս կախուած են նրանից, թէ ի՞նչպէս է դրուած հարցը:

Ի՞նչպէս որոշել պոլսաբնակ հայի կամ յոյնի **գործածական** լեզուն, եթէ շուկայում ամբողջ օրը նա խօսում է թուրքերէն, իսկ երեկոյեան իր ընտանիքի մէջ՝ հայերէն կամ յունարէն:

Կարծես հենց այս դժուարութիւնը վերացնելու նպատակով բելգիական վիճակագրողները 1910թ. երկու լեզու (ֆրանսերէն եւ ֆլամանդերէն) խօսողների համար աւելացրել են մի լրացուցիչ հարց՝ ո՞ր լեզուն գործածում ես **ամենից շատ**: Ենթադրենք, թէ Բրիւսելում ապրող ֆլամանդացին (ինչպէս պոլսաբնակ հայը կամ յոյնը) կարողացաւ բարեխիղճօրէն հաշուել ու ստուգել, որ նա շուկայում օրական անէլի ֆրանսերէն բառ է արտասանում, քան իր տան մէջ՝ ֆլամանդերէն: Կարո՞ղ է այս զուտ թուաբանական հաշիւը որոշել, թէ ուրեմն հարցաքննուողի լեզուն ֆրանսերէնն է եւ ոչ ֆլամանդերէնը: Շուկայում նա

չարունակ գործածում է ամբաստանի վերաբերեալ միեւնոյն տեխնիկական բառերն ու դարձուածքները (ապրանքի տեսակը, գինը, քանակը, դրամի կուրսը, արտասահմանեան շուկաների դրութիւնը, եւ այլն), մինչդեռ իր տանը, իր ընտանիքի մէջ սիրոյ խօսքեր է ասում կնոջն ու ծնողներին, կատակներ է անում երեխաների հետ, հեքիաթներ է պատմում նրանց, խօսում է իր ցաւերից ու հոգսերից, քաղաքական նորութիւններ է հաղորդում, վերյիշում է անցեալը, ծրագրեր է յօրինում ապագայի համար: Այսինքն, հոգեկան ամենախորը, ամենամտերիմ ու ամենաբարդ ապրումները նա արտայայտում է ֆլամանդերէն լեզուով: Կարելի՞ է ասել, թէ այս մարդու լեզուն՝ **իսկական** լեզուն, այն լեզուն, որով պիտի բնորոշուի իր ազգային պատկանելիութիւնը՝ ֆլամանդերէնը չէ, այլ այլ ֆրանսերէնը, որովհետեւ նա **աւելի շատ** խօսում է ֆրանսերէն:

Դժուարութիւնները չեն վերանում, եթէ **գործածական** լեզուի փոխարէն դրուի **մայրենի** լեզուն:

Ի՞նչ ասել է «մայրենի լեզու»:

Յունգարական վիճակագրողները 1890թ. տուին հարցին հետեւեալ բացատրութիւնը՝ մայրենի լեզուն այն լեզուն է, որ երեխաները սովորում են մայրերից կամ խօսում են ամէնից լաւ կամ խօսում են գերադասօրէն:

Բայց այդ «կամ»-երը արդէն շփոթ են մտցնում գաղափարի մէջ: Ես, օրինակ, ամէնից լաւ խօսում եմ ռուսերէն: Բայց իմ մայրենի լեզուն ռուսերէնը չէ՝ հայերէնն է: Մի բրետոնացի, որի մայրենի լեզուն բրետոներէնն է՝ կարող է գերադասել խօսել ֆրանսերէն լեզուով: Ի՞նչ պատասխան տանք տրուած հարցին՝ ես ու այդ բրետոնացին:

Դանեմարքի վիճակագրողները Շլեզուիգ նահանգի ազգաբնակութեան ազգային կազմը մայրենի լեզուով սահմանելու համար տուին «մայրենի» լեզուին այսպիսի մեկնութիւն. Ա. Լեզու, որ ամուսինները (ծնողները) խօսում են իրար մէջ, Բ. Լեզու, որ ծնողները խօսում են զաւակների հետ, եւ Գ. Լեզու, որ երեխաները խօսում են իրար մէջ:

Այս մեկնաբանութիւնով վերացա՞ն արդեօք դժուարութիւնները:

Լա՛ն է, եթէ այս երեք կարգի խօսակցութիւնները կատարուում են միեւնոյն լեզուով՝ հարցի պատասխանը պարզ է ու հեշտ: Բայց եթէ այդպէս չէ՝ երեք կամ երկու լեզուից ո՞րը հաշուել «մայրենի»:

Չպիտի մոռանալ, որ հարցաքննութիւնը նպատակ ունի ստուգելու իրականութիւնը այն դէպքերում, երբ ազգաբնակութեան լեզուային (հետեւապէս եւ ազգային) կազմը դառնում է վէճի առարկայ: Իհարկէ, Տամբովեան նահանգի ռուսի համար կամ Տոսկանի իտալացու համար այս կարգի խնդիրները գոյութիւն չունեն: Նա գիտի մէկ լեզու միայն եւ իր ազգային պատկանելիութիւնը ոչ մի կասկածի կամ վէճի չի ենթարկուած: Խնդիրը վերաբերում է ազգայնօրէն այն խառն

վայրերին, ուր լեզուները խաչածեւում են, մրցում են իրար հետ, ծածկում են մէկը միւսին: Եւ այստեղ է ահա, որ առաջ են գալիս դժուարութիւնները:

1906թ. էջմիածնում գումարուած ռուսահայերի ազգային «Կենտրոնական ժողով» մէջ, ուր իմիջիայլոց քննութեան էր դրուած նաեւ ծխական դպրոցների հիմնական ծրագիրը, երկարատեւ ու շատ բուռն վիճաբանութիւնների առարկայ դարձաւ լեզուի խնդիրը:

Ո՞րը պիտի լինի դասաւանդութեան լեզուն հայ ծխական դպրոցներում: Առաջին ու միաձայն պատասխանն էր՝ մայրենի լեզուն: Սա մի ընդհանուր ըմբոստացում էր ռուսերէն լեզուի դէմ (մայրենին հակադրուում էր ռուսերէնին), որ ցարական կառավարութիւնը յամառօրէն պատուաստում էր մեր մանուկներին, եւ այս կէտում ոչ մի տարածայնութիւն չկար ժողովրդականների մէջ:

Բայց ի՞նչ ասել է **մայրենի** լեզու: Ո՞րն է օրինակ գորիաբնակ (Վրաստան) հայ երեխաների մայրենի լեզուն: Չէ՞ որ հայ ծխական դպրոցները գոյութիւն ունեն նաեւ Յայաստանից դուրս, օրինակ՝ Վրաստանում, ուր հայերը վաղուց մոռացել են ազգային լեզուն եւ խօսում են համարեա բացառապէս վրացերէն: Ի՞նչ լեզուով պէտք է աւանդուեն դասերը այդպիսի դպրոցներում:

Եւ ահա այստեղ էր, որ կարծիքները արմատապէս բաժանուեցին: Չուտ մանկավարժական տեսակէտի վրայ կանգնածները պնդում էին, որ Կախեթիայի կամ Քարթլիիայի հայ երեխաների մայրենի լեզուն վրացերէնն է, ուրեմն եւ դպրոցի լեզուն էլ պէտք է լինի վրացերէնը՝ սա մանկավարժութեան տարրական պահանջն է: Յակառակորդները մատնանիշ էին անում, որ դպրոցը ազգային ու քաղաքական ամենամեծ ազդակներից մէկն է եւ որ հայ դպրոցը նպատակ պիտի ունենայ ոչ միայն ընդհանուր կրթութիւն տալու հայ մանուկներին, այլ նաւ ամրացնելու ու տարածելու հայերէն լեզուն եւ մասնաւորապէս սովորեցնելու հայերէն այն գաղութներին, որոնք կտրուած հայրենիքից՝ կորցրել են դարերի ընթացքում իրենց իսկական մայրենի լեզուն եւ իւրացրել են օտար լեզու:

Մայրենի եւ **ազգային** լեզուի վեճն է սա, որ հեշտութեամբ չի լուծուում, երբ առաջ են գալիս լեզուի հետ կապուած ազգային ու քաղաքական հակումները:

Յիշում են մի դէպք, որ շատ հետաքրքրական է այս կարգի դէպքերը բնորոշելու համար:

Վերելում յիշատակուած ռուսական ընդհանուր վիճակագրութեան ժամանակ Թիֆլիսում երեք հարազատ եղբայրներ՝ երեքն էլ համալսարանաւարտ, լեզուի վերաբերուող հարցին տուել էին երեք տարբեր պատասխաններ: Աւագը (Գէորգ) պատասխանել էր, թէ իր լեզուն ռուսերէնն է, միջնեկը (Կոստանդին)՝ հայերէնը, կրտսերը (Վասիլի)՝ վրացերէնը: Եղբայրները ծագումով ու դաւանանքով հայ են, բայց ծնուել

են Վրաստանում (Գորիի գաւառում) ու այնտեղ էլ անց են կացրել մանկութեան տարիները:

Չայերէնի մէջ շատ տկար են, հազիւ կարողանում են կապել միերկու պարզ նախադասութիւն: Իրանց առաջին լեզուն եղել է վրացերէնը, բայց հետագայում՝ ռուսական դպրոցի, գրականութեան, հասարակական կեանքի ու իրենց պարապմունքների ազդեցութեան տակ, իւրացրել են լիովին ռուսերէնը, որ եւ դարձել է իրենց առօրեայ լեզուն:

Այս իսկ պատճառով Գեորգը ասում է, որ իր լեզուն ռուսերէնն է: Ճիշտ է, որ իր ծագումով նա հայ է, ճիշտ է նոյնպէս, որ իր մօր խօսած լեզուն եղել է վրացերէնը: Բայց գիտակցութեան հասած շրջանից իվեր նա խօսել է, մտածել, կարդացել ու գրել է համարեա բացառապէս ռուսերէն:

Կոստանդինը ուրիշ կերպ է դատում: Ճիշտ է, որ իր առաջին լեզուն եղել է վրացերէնը, ճիշտ է նաեւ, որ այսօր նա խօսում է առաւելապէս ռուսերէն ու հայերէնի մէջ շատ թոյլ է: Բայց եւ այնպէս նա հայ է եւ, իբրեւ հայ, չի կարող ունենալ ուրիշ լեզու, քան հայերէնը:

Վասիլին համաձայն չէ ոչ մէկի եւ ոչ միւսի հետ: Նրա լեզուն վրացերէնն է, որովհետեւ այդ լեզուով նա թոթովել է առաջին բառերը եւ այդ լեզուով է սնուել մանկութեան հասակում: Իր ազգային լեզուն (հայերէնը) նա կորցրել է արդէն եւ այն մի քանի վայրիվերոյ նախադասութիւնները, որ կարող է արտասանել հայերէն՝ լեզու չէ: Իսկ ռուսերէնը օտար լեզու է իր համար, թէւ այսօր նա ամենից լաւ գիտէ այդ օտար լեզուն, շարունակ խօսում է, գրում ու կարդում ռուսերէն:

Այս երեք պատասխաններից ո՞րն է ամենից ճիշտը: Եթէ հարցը վերաբերուէր **միմիայն լեզուին** եւ տակը թաքնուած չլինէր մի յետին միտք՝ պարզ է, որ Կոստանդինի պատճառաբանութիւնը ամենից թոյլն է եւ վէճի առարկայ կարող էր լինել միայն Գեորգի եւ Վասիլի տարածայնութիւնը: Բայց եթէ հարցի յետին նպատակն է որոշել հարցաքննուողի ազգային պատկանելիութիւնը՝ Կոստանդինի տուած պատասխանն է միակ ճիշտը, որովհետու եթէ նոյն Գեորգին ու Վասիլին ուղղակի հարցրած լինէին, թէ ի՞նչ ազգութեան ես պատկանում դու՝ երկուսն էլ առանց պատասխանելու կպատասխանէին՝ հայ են:

Ազգային կապակցութիւնը չի սահմանափակուում միմիայն լեզուալին կապակցութիւնով:

Չետագայում կաշխատեն ցոյց տալ, թէ ի՞նչ մեծ արժէք ու նշանակութիւն ունի լեզուն «ազգը» կազմելու եւ ապրեցնելու համար: Ակներեւ է սակայն, որ որքան էլ սերտ կապուած լինեն ազգն ու լեզուն, սրանք այնուամենայնիւ տարբեր կարգի երեւոյթներ են եւ որոշ չափով՝ անկախ մէկը միւսից:

Իրականութիւնն այն է, որ միեւնոյն ազգի պատկանող մարդիկ կարող են ունենալ տարբեր լեզուներ, ինչպէս էլ, դրան հակառակ, միեւնոյն լեզուն խօսող մարդիկ կարող են պատկանել տարբեր ազգութիւնների:

Ամերիկայի Դիւսիսային Նահանգներում ապրող նեգրերը խօսում են բացառապէս անգլերէն՝ ուրիշ լեզու չունեն: Բայց այդ նեգրերը անգլիացիներ չեն: Մեքսիքացիք խօսում են սպաներէն, բրազիլացիք՝ պորտուգալերէն, իռլանդացիք՝ անգլերէն, բայց ոչ մեքսիկացիք սպանացի են, ոչ բրազիլացիք՝ պորտուգալացի, ոչ իռլանդացիք՝ անգլիացի:

Վրաստանում (Կախեթիա, Քարթալինիա, Իմերեթիա) հայերը խօսում են վրացերէն, Խիզանի լեռներում՝ քրդերէն, Կեսարիայում եւ Ադանայում՝ թուրքերէն: Բայց եւ այնպէս հայ են՝ ոչ վրացի, ոչ քուրդ եւ ոչ թուրք:

Հրէաները զանգուածօրէն՝ դարերից ի վեր, կորցրել են իրենց ազգային լեզուն (եբրայերէնը) եւ ամեն մէկն մի երկրում խօսում են այդ երկրի լեզուով (լեհերէն, ռուսերէն, գերմաներէն, պարսկերէն, թուրքերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն...), բայց մնում են հրէայ:

Եթէ ազգը լեզու լինէր եւ լեզուն՝ ազգ, ազգագրական քարտէզները ուրիշ կերպ պիտի գունաւորուած լինէին եւ այնպիսի ազգեր, ինչպիսի են իռլանդացիք, հրէաները կամ վալոնները, պէտք է բոլորովին դուրս ձգուէին քարտէզներից: Բայց դա չէր համապատասխանի գոյութիւն ունեցող հասկացողութիւններին: Մենք չենք տատանում անգլիերէն խօսող նեգրին կամ իռլանդացուն՝ նեգր եւ իռլանդացի անուանել, գերմաներէն խօսող չեխին՝ չեխ, ռուսերէն խօսող հրէային՝ հրէա, տաճկերէն խօսող վրացուն՝ վրացի, քրդերէն խօսող հային՝ հայ...

VI

Կայ մի տեսակէտ, որ առանձնապէս ծանրանում է պատմութեան վրայ: Պատմութիւնն է, որ մի կողմից բաժանում է մարդկութիւնը տարբեր ազգերի, իսկ միւս կողմից՝ կազմում է ու ամրացնում ազգային միութիւնները: Ընդհանուր կեանքը անցեալում, անցեալից կենդանի մնացած յիշողութիւններն ու ասանդութիւնները, ընդհանուր ապրումները, յաջողութիւններն ու մանաւանդ տառապանքները՝ ահա սրանք են, որ կապում են մարդկանց ի մի, ստեղծում են մի ուրոյն մտերմութիւն, ծնունդ են տալիս «մենք»-ի ու «մեր»-ի գիտակցութեան:

Ազգը պատմական անցեալն է, մի ուրոյն կաղապար, որի մէջ ծուլուել է եւ ձեւաւորուել դարերի կեանքը:

Այդ տեսակետը շատ պաշտպանելի կլիներ, եթե միայն կարողանայինք համաձայնութեան գալ, թե ինչպէս պէտք է հասկանալ «պատմութիւնը»:

Ո՞րն է այն «պատմութիւնը», որ ազգեր է կազմել անցեալում, սնունդ է տալիս նրանց այսօր ու յոյսեր ներշնչում ապագայի համար:

Դա «ազգերի պատմութիւնն» է կամ «ազգային պատմութիւնների» գումարը:

Այդ հարցին պատասխան գտնելու համար պէտք է գիտնանք կանխապէս թե ինչ է ինքը «ազգ»-ը... Այսպիսով, ընկնում ենք անելանելի շրջանի մէջ եւ «ազգ»-ը բացատրելու համար չենք կարող դիմել «ազգային պատմութեան», որովհետեւ այդ պատմութիւնը բնորոշելու եւ սահմանելու համար՝ պէտք է նախ բնորոշենք ու սահմանենք «ազգ» գաղափարը:

Իսկ եթե «պատմութիւնը» հասկանանք իր սովորական իմաստով՝ այնպէս, օրինակ, ինչպէս աւանդում է այդ գիտութիւնը դպրոցներում եւ արձանագրուած է բազմահատոր գրքերի մէջ՝ մեզ հետաքրքրող հարցին պատասխան չենք գտնի այնտեղ:

Դպրոցական պատմութիւնը էապէս պետութիւնների պատմութիւն է (լաւագոյն դէպքում՝ եւ այն էլ մասամբ միայն, ժողովուրդների պատմութիւն): Այդ գիտութիւնը տեղեկացնում է մեզ, թե ի՞նչպէս են կազմուել, բարգաւաճել ու զօրեղացել կամ կազմալուծուել ու քանդուել պետութիւնները, լաւագոյն դէպքում՝ ի՞նչպէս են ապրել այդ պետական շրջանակների մէջ ժողովուրդները (ժողովուրդները, բայց ոչ ազգերը):

Ընդհանուր կեանք, ընդհանուր յիշողութիւններ... Այո՛, բայց ի՞նչ կարգի կեանք եւ ի՞նչ կարգի յիշողութիւններ:

Հրէաները դարերով շատ ընդհանուր ու անմոռանալի յիշողութիւններ են ունեցել սպանացիների եւ լեհերի հետ: Բայց այդ յիշողութիւնները չեն կապել նրանց ոչ սպանացիների եւ ոչ լեհերի հետ:

Լիտուանացիք լեհերի հետ, լեհերը պրուսացիների եւ ուկրայնական ռուսների հետ, իռլանդացիները անգլիացիների հետ, չեխերը, սլաւոններն ու իտալացիները աստրիական գերմանների, նորվեգիացիները դանեմարքցիների հետ, ֆինլանդացիները շուեդների հետ..., սրանք բոլորը շատ երկար ժամանակներով ունեցել են ընդհանուր պատմական կեանք, բայց ազգային միութիւններ չեն կազմել եւ մնացել են իրար կողքի՝ ազգայնօրէն անջատուած:

Հայերը Վրաստանում, Թիւրքիայում եւ Պարսկաստանում ապրել են երկար դարերով ու շատ ընդհանուր յիշողութիւններ են ունեցել վրացիների, թուրքերի եւ պարսիկների հետ, բայց եւ այնպէս մնացել են հայ, մինչդեռ նոյն հայ ազգին պատկանող հատուածները

Գալիցիայում կամ Ռումինիայում վաղուց արդեն դադարել են հայ լինելուց, կորցրել են իրենց ազգային դեմքն ու գիտակցութիւնը:

Կայ մի ուրոյն «պատմութիւն», մի ուրոյն ընդհանուր կեանք (եւ դա «ազգային» պատմութիւն է, «ազգային» կեանքը), որ անջատում է Քարթալիցիայի, Իսֆահանի, Սուշի եւ Սվասի հային իր անմիջական դրացի վրացիներից, պարսիկներից, քուրդերից ու թուրքերից եւ հեռաւոր վայրերում գտնուող հայ հատուածները կապում է ի մի:

Անշուշտ, ազգը պատմութիւն է: Բայց այնպիսի մի «պատմութիւն», որ ինքը կարօտ է երկար լուսաբանութիւնների եւ ապացոյցների, թէ իրօք գոյութիւն ունի:

VII

Աշխարհագրական վայրի (տերիտորիայի) եւ պատմութեան հետ սերտօրէն կապուած են մի շարք առանձնայատկութիւններ, որ ընդհանուր առմամբ կոչուում են **թնոգրաֆիական** (ազգագրական). սովորութիւններ, վարք ու բարքեր, առօրեայ նիստուկաց, աշխատանքի եւ տնտեսութեան միջոցներ ու ձեւեր, իրաւահասակացողութիւն ու իրաւակարգ, ընտանեկան փոխյարաբերութիւններ, հանրային կենակցութեան ձեւեր եւ այլն:

Յաճախ «ազգ» գաղափարը կապում են այս կարգի առանձնայատկութիւնների հետ եւ ազգային միութիւնները նոյնացնում են **թնոգրաֆիական** միութիւններին: Այսինքն, ազգը հասկանում են իբրեւ մի հաւաքականութիւն, որի անդամները ունեն ընդհանուր կենցաղ, սովորութիւններ, տնտեսական ձեւեր, իրաւահասակացողութիւն եւ այլն:

Բայց բաւական է մի թեթեւ ակնարկ ձգել իրականութեան վրայ, որպէսզի հասկանալ այս տեսակէտի սխալը, հասկանալ, որ կենցաղը ինքնին անզօր է սահմանելու ազգը:

Փարիզաբնակ ֆրանսիացին իր կենցաղով շատ աւելի մօտ է վիեննաբնակ գերմանացուն, քան նորմանդական գիւղացուն: Կուբանի կոզակը իր սովորութիւններով եւ վարք ու բարքով շատ աւելի մօտ է չերքեզին, քան Պերմի նահանգի ռուսին: Կախտեցի հայը իր նիստուկացով եւ տնտեսութեան ձեւերով շատ աւելի մնան է վրացուն եւ սասունցի հայը՝ քուրդին, քան շիրակցի կամ պոլսեցի հային:

Բայց այս նմանութիւնները կամ այս տարբերութիւնները չեն, որ որոշում են ազգային պատկանելիութիւնը: Փարիզի գրիգետկան եւ նորմանդական գիւղացին ֆրանսիացի են երկուսն էլ, Կուբանի կոզակը ռուս է եւ ոչ չերքեզ, կախտեցի այգեպանը, Սոկսի կամ Սասունի լեռնականը, Ադանայի առետրականը ու պոլսեցի

վարժապետը՝ սրանք բոլորն էլ Շիրակի հողագործի հետ միասին, հայ են եւ ո՛չ վրացի, քուրդ կամ թուրք:

Արտաքոյ եւ անկախ **եթնոգրաֆիական** կապերից կան ինչ որ ուրիշ կապեր, որ կապում են Նիու Եորքի կամ Ամստերդամի բանկիր-հրեային Լենբերգի մանր արհեստաւորի եւ Երուսաղէմի ռաբիի հետ, Շուարցուալդէնի գիւղացուն՝ պրուսիական գործարանային բանուորի ու Օստգէյեան բարոնի հետ, լոմբարդական փարթամ բուրժուային՝ կէս-վայրենի կորսիկացու հետ, Պոլսի ֆէսաւոր «թաղականին»՝ Սիւնիքի ժայռերի վրայ թառած շինականի հետ:

VIII

Կայ մի տեսակետ, որ էապէս տարբերում է նախորդներից: Նախորդ բոլոր բացատրութիւնները ձգտում էին գտնելու ազգութիւնը սահմանող որեւէ առարկայական հիմնաւորում՝ ցեղ, պետութիւն, **տերիտորիա**, կրօն, լեզու, պատմութիւն, կենցաղ, վերջապէս, այնպիսի մի հիմնաւորում, որ անկախ լինէր ազգը կազմող մարդկանց գիտակցութիւնից, կամքից, ցանկութիւններից, հակումներից: Սրան հակառակ, կան մտածողներ, որոնք հարցի ծանրութեան կենտրոնը փոխադրում են ամբողջովին ինքնագիտակցութեան կամ ինքնազգացման աշխարհը, «ազգը» յայտարարում են գերազանցօրէն ենթայական (subjectif) երեւոյթ եւ նրա հիմնաւորումները որոնում են մարդկային անհատական կամ հաւաքական հոգեբանութեան մէջ:

Այս տեսակէտը սրանից կէս դար առաջ ունեցել է E. Renan-ը, ըստ որի ազգութեան հիմքը՝ ազգայնօրէն զգալու եւ մտածելու եղանակն է:

Keleti (որ 1880-ական թուականներին եղել է Զունգարիայի վիճակագրական բիւրոյի պետը) նմանեցնում է ազգը եկեղեցուն, ազգային գիտակցութիւնը՝ կրօնական գիտակցութեան, եւ այն կարծիքին է, թէ ազգային պատկանելիութիւնը՝ ճիշտ ինչպէս դաւանականը, կարող է լինել ազատ ընտրութեան առարկայ:

Աշխարհագէտ Hauser կարծում է, որ ազգութիւնը վերջին հաշվով ուրիշ բան չէ, քան «հաւաքական գիտակցութեան փաստ»:

Zangwill որակում է ազգը իբրեւ «հոգեբանական երեւոյթ»:

Ապա, ազգութեան ենթակայական բնոյթի վրայ ծանրանում են մասնաւորապէս աւստրիական սոցիալ-դեմոկրատները (Otto Bauer, Schpringer):

Այս տեսակէտը պարունակում է իր մէջ խոշոր ճշմարտութիւն եւ արժանի է յատուկ ուշադրութեան, բայց եւ այնպէս դժուար չէ գտնել նրա թոյլ կողմերը, նրա պակասաւոր ու պայմանական բնոյթը:

Իսկապէս, սա պատասխան էլ չէ տուած հարցին: Ինքնազգացման կամ ինքնագիտակցութեան փաստ ասելով, մենք չենք կարող բացատրուած համարել ազգութեան էութիւնը: Ամէն մի ենթակայական երեւոյթ ունի իր առարկայական հիմքերը, պայմանաւորող պատճառները, եւ քանի որ հիմքերը չեն գտնուած ու հասկցուած, երեւոյթը մնում է հարցական:

Ահա մի մարդ, որ իրեն հայ է ճանաչում եւ հայ յայտարարում: Ահա մի ուրիշը, որ ասում է, թէ ինքը թուրք է: Անհերքելի է, որ ենթակայական գիտակցութեան արտայայտութիւն է սա: Բայց ինչո՞ւ այս մի մարդը «հայկական» գիտակցութիւն ունի, իսկ միւսը՝ «թուրքական», որո՞նք են մէկի «հայութեան» եւ միւսի «թուրքութեան» նախապայմանները:

Ձուտ քաղաքական կամ զուտ իրաւական տեսակէտից այդպիսի հարց կարող է եւ չդրուել: Քաղաքագէտի եւ իրաւագէտի համար անհրաժեշտ չէ որոնել ու գտնել աղբիւրները, բաւական է միայն գիտենալ, որ այս մէկը իրեն հայ է ճանաչում, միւսը՝ թուրք: Եւկանը՝ **ինքը գիտակցութեան փաստն է**, որովհետեւ ազգութիւնը՝ իբրեւ քաղաքական գործօն ու իրաւական դէմք, գոյութիւն ունի այնչափ միայն, որչափ նա գիտակցւած է եւ ընդունակ է արտայայտելու այս կամ այն ձգտումի, այս կամ այն պահանջի ու սրանցից բխող գործողութիւնների մէջ:

Եթէ յիշողութիւնս չի դաւաճանում ինձ (վաղուց է, որ կարդացել եմ եւ այժմ ստուգելու հնարաւորութիւն չունեմ), Renan-ին մտահոգողը եղել է գլխաւորապէս այն հարցը, թէ ո՞ր ազգութեան հատուած պէտք է համարել ալգաս-լորէնցիներին¹⁵, ֆրանսիական՝ թէ գերմանական, եւ հետեւապէս՝ Ֆրանսիայի՞ն պէտք է կցուած լինեն այդ երկու նահանգները թէ՞ Գերմանիային (ազգային սկզբունքով ու անկախ զէնքի յաջողութիւնից, որ այն ժամանակ Գերմանիայի կողմն էր):

Չասկանալի է, որ այս տեսակէտից վճռական տեղ պէտք է տալ ալգաս-լորէնցու ենթակայական գիտակցութեանը, նրա ազատ ինքնորոշմանը, պէտք է հարցնել, թէ նա ինքը իրեն ֆրանսիացի՞ է **զգում**, թէ գերմանացի, որի՞ հետ նա ինքը կապում է իրեն ազգայնօրէն:

Չասկանալի է նաեւ, որ այս յատուկ խնդիրը լուծելու համար ազգատեր ու հայրենատեր Renan-ը (ծագումով հրէայ, բայց արդէն ամբողջովին ֆրանսիացած) գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն մոռացութեան է տուել ազգութիւն կազմող մնացած բոլոր տարրերը եւ ծանրացել է միայն այս մէկի վրայ: Քաղաքական պայքարի հանգամանքը հասկանալի է անում Renan-ի միակողմանիութիւնը, իսկ խնդրի ուրոյն բնոյթը՝ նաեւ արդարացնում այն:

¹⁵ Էլգաս-Լորթարինգիա: «Հայրենիք» Ակումբ:

Պետական պաշտօնեա Keleti (թերևս կատարելով իր կառավարութեան հրահանգը) շահագրգռուած է ներշնչելու, որ ամէն մի հունգարահայատակ մարդ կարող է ինքնորոշման ճանապարհով յայտարարել իրեն հունգարացի (ազգային պատկանելիութեան մտքով) եւ այդպէս էլ արձանագրուել պետական ցուցակների մէջ՝ թէկուզ ծագումով լինի ռուս կամ ռումին, դաւանանքով՝ հրեա, լեզուով՝ լեհ, կենցաղով՝ գնչու: Պետութիւնը շահագրգռուած է զօրեղացնելու գերիշխող ազգութիւնը ի հաշիւ օտար տարրերի եւ հետեւապէս տրամադիր է տալու «ազգութիւն» գաղափարին այնպիսի մեկնութիւններ, որ հեշտացնեն ձուլումը (թէկուզ միայն վիճակագրական աղիւսակների մէջ):

Աւտրիական սոցիալ-դեմոկրատները մօտենում են խնդրին **դասակարգային ու կուսակցական** տեսակէտներից եւ փորձ են անում սահմանելու ազգութիւնների իրաւական դրութիւնը պետութեան մէջ: (Իսկ ռուս-հրեական բանուորական «Սերպ» կուսակցութիւնը զարգացնելով նոյն տեսակէտը՝ մշակեց ազգային-կուլտուրական արտատերիտորիալ **աւտոնոմիաների** ծրագիրը): Բազմազգեան վայրերի մէջ պայքարող սոցիալիստական կուսակցութիւնների համար ազգութիւնը այն գործօններից մէկն է, որ «մթացնում է» պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցութիւնը, պառակտում է մտցնում միջազգային պրոլետարիական բանակի մէջ եւ բարդացնում է քաղաքական կացութիւնը, պետութիւնների, ժողովուրդների ու դասակարգերի փոխյարաբերութիւնները: Յասկանալի է, որ սրանց եւս հետաքրքրում է գլխավորապէս երեւոյթի ենթակայական կողմը, ոչ այնքան «ազգ»-ը ինքնին, որքան ազգային **գիտակցութիւնը**, նրա չափն ու ոյժը, արտայայտուելու ձեւերն ու միջոցները:

Քաղաքագէտը պէտք ունի գլխաւորապէս գիտենալ ու հաշուի առնել, թէ ի՞նչպէս են ես արտայայտուելու, ի՞նչպէս են «ինքնորոշուելու» ազգամիջեան բնոյթ ունեցող պայքարների հանդէպ: Եթէ, օրինակ, կատարում են պառլամենտական ընտրութիւններ ազգային **կուրիաներով**, որի՞ն պիտի միանամ ես: Եթէ կան իրար հետ մրցող ազգային թեկնածութիւններ, ո՞ւմ պիտի տամ իմ քուէն: Եթէ կատարում է համաժողովրդական քուէարկութիւն ազգային որեւէ վեճ լուծելու համար, ո՞ր կողմը պիտի անցնեմ ես: Եթէ պետութեան սահմաններում պատահելու լինեն ազգամիջեան արիւնահեղ ընդհարումներ (ինչպէս դա տեղի ունեցաւ օրինակ Անդրկովկասում 1905-06թթ. հայերի ու թուրքերի միջեւ), ո՞ր բանակին եւ ի՞նչ չափով ոյժ պիտի տամ: Եթէ պատերազմ է ծագելու պետութիւնների միջեւ՝ ո՞ւմ կողմը պիտի լինի իմ համակրանքը, ո՞ւմ հետ եւ ո՞ւմ դէմ պիտի դաշնակցեմ (դաշնակցե՞մ **ազգայնօրէն**, անկախ իմ պետական պատկանելիութիւնից, ինչպէս արին այդ մեծ պատերազմի ընթացքում հայերը, չեխերը, լեհերը): Եթէ միջդասակարգային

պայքարը բարդանալու է միջազգեան հակամարտութիւններով, որչա՞փ իմ ազգային գիտակցութիւնը կաշկանդելու է դասակարգայինը եւ դրա հակառակը:

Պարզ է, որ այս կարգի հարցերին կարող է պատասխան տալ միայն իմ ազգային գիտակցութիւնը, նրա չափը, բնոյթը եւ խորութիւնը:

Քաղաքագտի համար ես հայ եմ այնչափ միայն, որչափ **զգում եմ** ինձ հայ, **գիտակցում եմ** իմ հայ լինելը, **ուզում եմ** հայ մնալ եւ **ընդունակ եմ** իբրեւ հայ՝ այս կամ այն գործողութեան:

Բայց արդեօք բաւակա՞ն է այսքանը իմ ազգային պատկանելիութիւնը որոշելու եւ «ազգ» գաղափարը սահմանելու համար:

Ոչ, բաւական չէ: Որովհետեւ ազգութիւնը ոչ միայն քաղաքական գործոն է, այլ նաեւ (ու գերազանցօրէն) մշակութային գործօն: Եւ այստեղ ենթակայական տարրը՝ գիտակցութեան փաստը, կորցնում է արդէն իր վճռական մշանակութիւնը:

Ազգը կարող է գոյութիւն ունենալ, արտայայտուել ու ազդել շրջապատի վրայ՝ իբրեւ մշակութային գործոն, նոյնիսկ առանց ազգային գիտակցութեան: Վրացիները նոյնիսկ չունենալով վրացական ազգային գիտակցութիւն՝ կարող էին պատուաստել լեզուն Կախեթիա գաղթած հայերին: Քուրդը չունի ազգային գիտակցութիւն (ունի միայն մանրցեղային, տոհմային, աշիրթական գիտակցութիւն), բայց եւ այնպէս նա սովորեցրել է շատախցի կամ մոկացի հային իր երգն ու պարը: Հայը կարող էր եւ առանց ազգային գիտակցութեան ներշնչել վրացուն իր ճարտարապետական ոճը, ինչպէս եւ պարսիկը անկախ իր գիտակցութիւնից կարող էր կրկնել տալ հային Դաւթի ու Մեերի ընդհարման մէջ Ռուստէմի ու Ջօհրապի ընդհարումը: Լեզուն, երգը, պարը, ճարտարապետական ոճը, վէպը՝ սրանք բոլորն էլ ազգային ստեղծագործութեան արտայայտութիւններ են, որ կարող են գոյութիւն ունենալ ու անդրադառնալ շրջապատի վրայ անկախ ազգային գիտակցութիւնից:

Եթէ ուզեմանք մի քիչ ասելի խորը նայել՝ կտեսնենք, որ նոյնիսկ քաղաքականօրէն արտայայտելու համար անհրաժեշտ չէ գիտակցութիւնը, որին կարող է փոխարինել (եւ փոխարինում է յաճախ) ազգային **բնագոյը**: Գիտակցութիւնն էր արդեօք (կամ միա՞յն գիտակցութիւն էր), որ 1918թ. ջախջախիչ պարտութիւնից յետոյ զինեց ու կազմակերպեց Անատոլիի թուրքին եւ Անգարայի անապատներից բերեց հասցրեց նրան մինչեւ Մարիցայի ափերը:

Գիտակցութեան արժէքի հետ բնականօրէն կասկածի տակ է առնուում նաեւ ինքնորոշման սկզբունքի արժէքը: Հասկանալի է, որ եթէ «ազգը» միայն գիտակցութեան երեւոյթ չէ, ուրեմն եւ ազգային պատկանելիութիւնը չի կարող սահմանուել միայն ինքնորոշման ճանապարհով:

Հակառակ Keleti-ի կարծիքին՝ ազգային կապակցությունների եւ կրօնական միությունների մէջ կայ էական տարբերութիւն: Կրօնը, դաւանանքը անհատական խղճի, անհատական ըմբռնումների կամ անհատական հաւատի խնդիր է (այնչափ, իհարկէ, որչափ մարդը առհասարակ ընդունակ է ունենալու անհատական հոգեկան ապրումներ, անկախ ժառանգութեան ու միջավայրի ազդեցութիւններից): Մինչդէռ, ազգային առանձնայատկութիւնները շատ զգալի չափով **ժառանգական** ստացուածքներ են: Կրօնը կարելի է փոխել (ինչպէս կարելի է փոխել հպատակութիւնը, քաղաքական դաւանանքը, կուսակցութիւնը), բայց փոխել ազգութիւնը, վերացնել վրայից ազգային ուրոյն տիպարը, ազատուել ժառանգօրէն ստացուած ազգային առանձնայատկութիւններից, հոգու ուրոյն կաղապարումից՝ անկարելի բան է: Սերունդները միայն կարող են կատարել այդ աշխատանքը, անհատը չի կարող, որքան էլ ցանկանայ:

Հայը կարող է անկեղծօրէն ընդունել մահմեդականութիւն, կարող է դառնալ շատ ջերմեռանդ, խորը հաւատացող, իսկական ու կատարեալ **մուսուլման**, բայց երբեք չի կարող դառնալ թուրք կամ արաբ: Սա արդէն ազատ ընտրութեան, կամքի, ցանկութեան ու համոզմունքի խնդիր չէ, այլ մի ուրիշ բան՝ շատ աւելի խորն ու արմատական: Հայը՝ **իբրեւ քաղաքական միաւոր**, կարող է չէզոքանալ, մոռանալ կամ հրաժարուել իր հայութիւնից, իւրացնել քաղաքական իդէալներ, որ պատկանում են մի ուրիշ ազգութեան (օրինակ՝ հրէա Renan-ը ներշնչուած է ֆրանսիական ազգասիրութիւնով), կարող է նոյնիսկ դաւաճանել իր ազգին, անցնել հակառակորդի կողմը (ցարական Ռուսաստանի նորագոյն պատմութիւնը բազմաթիւ օրինակներ է տալիս հրէակեր հրէաների): Բայց չէզոք թէ դաւաճան, անտարբեր թէ թշնամի, թրքական լրտես թէ աշխարհաքաղաքացիութեան առաքեալ՝ նա դարձեալ կմնայ հայ:

Գ.

Այսպես, ուրեմն, ոչ առարկայական տուեալները (ցեղ, լեզու, դաւանանք, պետութիւն, պատմական անցեալ, աշխարհագրական միութիւն, ընդհանուր կենցաղ) եւ ոչ էլ ենթակայական տուեալը (ինքնագիտակցութեան փաստը) չեն կարող լրիւ ու գոհացուցիչ պատասխան տալ ազգութեան երեւոյթին, չեն կարող ճշտօրէն սահմանել «ազգ» գաղափարը:

Կանգ առնենք այստեղ եւ ենթադրենք, թէ ուրիշ, աւելի գոհացուցիչ բացատրութիւն չունենք տալու: Պէ՞տք է արդեօք եզրակացնենք, թէ ուրեմն ազգ անուանուած հաւաքականութիւն իրօք գոյութիւն չունի, թէ «ազգը» ցնորք է, նախապաշարմունք կամ մտածածին, արհեստականօրէն հնարուած ու արհեստականօրէն շրջառութեան մէջ դրուած մի գաղափար:

Իհարկէ, ոչ: Երեւոյթների իրականութիւնը մի բան է, իսկ նրանց էութիւնը բացատրելու մեր կարողութիւնը՝ ուրիշ բան: Սրանք կախում չունեն միմեանցից ու առաջինը չի պայմանաւորուած վերջինով:

Լեւ Տոլստոյը մի շատ հետաքրքրական գիրք ունի գրած գեղարուեստի մասին:

«Ի՞նչ է գեղարուեստը», - հարցնում է մեծ գեղարուեստագէտը եւ բաւարար պատասխան չի գտնում ոչ մի գեղեցկագիտական տեսութեան մէջ: Քննադատութեան է առնում մի առ մի բոլոր առաջադրուած մեկնութիւնները եւ մի առ մի ցոյց է տալիս նրանց միակողմանիութիւնը, պակասաւորութիւնը, անճշտութիւնը կամ բացարձակ սխալը: Եւ ընթերցողը համոզուում է, որ իրօք այդպէս է, որովհետեւ հանճարեղ ծերունու վերլուծումը ջախջախիչ է, անողորմ, անընդդիմագրելի: Ապա, Լեւ Տոլստոյը ինքը ձեւակերպում է իր սեփական տեսակէտը: Եւ այստեղ ընթերցողը տեսնում է՝ մեծ զարմանքով եւ մեծ հիասթափումով, որ այս նոր **Ֆորմիլը** նոյնքան անզօր է, նոյնքան վիճելի ու նոյնքան անընդունելի, որքան եւ բոլոր նախորդները: Սինչեւ Տոլստոյի միջամտումը դուք չունէիք գեղարուեստը սահմանող անվիճելի մի **Ֆորմիլ**, չունեցաք նաեւ այդ միջամտութիւնից յետոյ: Յարցը մնաց հարց:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ՝ կարո՞ղ էք ասել, թէ ուրեմն գեղարուեստը՝ գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը եւ գեղարուեստական երկը, գոյութիւն չունեն իրականութեան մէջ:

Չէք կարող, իհարկէ:

Դուք կարող էք տարբեր գաղափար ունենալ գեղարուեստի էութեան ու ծաւալման (սահմանների) մասին, նրա ծագման ու աղբիւրների, զարգացման օրէնքների ու հանրային արժէքի մասին, բայց նրանց գոյութիւնը չէք կարող հերքել: Կարող էք օրինակ վիճել, թէ գեղարուեստ է արդեօք պաստառները զուճաւորելու կամ ճաշի

սեղանը ծաղիկներով զարդարելու արհեստը, բայց չէք կարող հերքել, թե կան գործունեություններ՝ օրինակ երգ յօրինելը կամ արձան քանդակելը, որոնց գեղարուեստական լինելը անվիճելի է: Կարող եք վիճել՝ գեղարուեստակա՞ն գործ պետք է համարել, թե՞ գիտնական Միշլեի գրած «Ֆրանսիայի պատմությունը» կամ Նիցշեի փիլիսոփայական որոնումները, բայց չէք կարող ժխտել, որ Միքել Անջելոյի քանդակները, Շեքսպիրի դրամաները, Ռամպրանտի նկարները, Բեթհովենի սիմֆոնիաներն ու Տոլստոյի վեպերը գեղարուեստական երկեր են (թող որ «վատ», վնասակար գեղարուեստի երկեր լինեն, ինչպես որակում է ինքը Տոլստոյը):

Ամեն կասկածից դուրս է, որ գեղարուեստական գործունեությունն ու նրա արդիւնք գեղարուեստական երկերը գոյութիւն ունեն, թէկուզ մենք չկարողացանք հասկանալ ու ճշտօրէն սահմանել գեղարուեստի եւութիւնը:

Մենք յաճախ չենք կարողանում սպառող կամ գեթ գոհացուցիչ բացատրութիւն տալ նոյնիսկ մեզ լաւ ծանօթ ֆիզիկական երեւոյթներին, որ իհարկէ շատ աւելի տարրական են, պարզ ու դիւրըմբռնելի, քան ընկերային կարգի երեւոյթները: Օրինակ, մենք չենք կարող բացատրել, թե ի՞նչ է էլեկտրականութիւնը, բայց գիտենք ու չենք կասկածում, որ էլեկտրական ոյժը գոյութիւն ունի: Գիտենք ու չենք կասկածում, որովհետեւ ամեն օր տեսնում ենք նրա բազմազան արտայատութիւնները, գործ ունենք հետը եւ նոյնիսկ կարողանում ենք ծառայեցնել մեր օգտին:

Անգլիական ազգը գոյութիւն ունի: Սա մի փաստ է, որ անկարելի է հերքել, միանգամայն անկախ նրանից, թե որքան լրիւ է, բաւարար ու գոհացուցիչ մեր ունեցած հասկացողութիւնը ազգութեան մասին: Կարելի է կասկածի ու վեճի առարկայ անել, թե գոյութիւն ունե՞ն քրդական, բրետոնական, բոշայական կամ հրէական ազգեր, այսինքն՝ կազմո՞ւմ են արդեօք քուրդերը, բրետոնները, բոշաները կամ հրէաները այն ուրոյն հաւաքականութիւնները, որ «ազգ» է անուանում: Այստեղ կարող են հանդէս գալ հասկացողութիւնների խոշոր տարբերութիւններ, բայց անգլիական ազգի գոյութիւնը անվիճելի է: Կարելի է հարցնել, թե պե՞տք է արդեօք հաշուել անգլիական ազգի մէջ նաեւ սկոտլիացիներին ու հիւսիս-ամերիկեան յանկիներին, սպանական ազգի մէջ՝ բասկերին, ֆրանսիականի մէջ՝ բրետոններին, ռուսականի մէջ՝ ուկրաինացիներին... Ուրիշ խօսքով, կարելի է հարցնել, թե որո՞նք են անգլիական, սպանական, ֆրանսիական, ռուսական ազգերի ազգային սահմանները, բայց այս հարցի վերաբերեալ կասկածները կամ տարածայնութիւնները չեն կարող վիճելի դարձնել այդ ազգերի բուն գոյութիւնը:

Ազգերի գոյութիւնը արտայայտվում է ազգային բնոյթ ունեցող բազմազան երեւոյթների մէջ: Գիշտ է, որ այդ երեւոյթները յաճախ

այնքան բարդացած, այնքան խառնուած են լինում կողմնակի տարրերի հետ, որ իրաւացիօրէն կասկածի տակ են դնում նրանց ազգային էութիւնը: Բայց անհերքելի է եւ այն, որ բազմաթիւ են նաեւ այնպիսիներ, որոնց վերաբերմամբ այլեւս ոչ մի կասկած չի կարող տեղի ունենալ: Կարելի է օրինակ վիճել, թէ որչա՞փ ազգային է եղել գերմանական մանր պետութիւնների միացումը մի գօրեղ կայսրութեան մէջ, Եւրոպեոսի բաժանումը Շուէդիայից, հրէական ջարդերը հարաւ-արեւմտեան Ռուսիայում, հայ-թաթարական ընդհարումները Անդրկովկասում: Բայց անկարելի է չտեսնել, որ գերազանցօրէն ազգային բնոյթ ունեն այնպիսի երեւոյթներ, ինչպէս են օրինակ՝ սին-ֆէյներական շարժումները Իռլանդիայում, հայկական շարժումները Թիւրքիայում, պայքարը, որ ծաւալոււմ է այսօր Գենտ քաղաքի համալսարանի շուրջը վալլոնների ու ֆլամանդների միջեւ, ռուսահայերի ըմբոստացումը եկեղեցական կալուածների գրաւման դէմ...

Այս կարգի երեւոյթները գալիս են ապացուցանելու, որ ազգութիւնները, իբրեւ այդպիսիներ, ու անկախ բարդացնող օտար տարրերից, գոյութիւն ունեն իրականութեան մէջ: Եւ եթէ մենք, այնուամենայնիւ, չենք կարողանում գտնել «ազգ» գաղափարը սահմանող մի անվիճելի **ֆորմիւլա**, դրա պատճառը ազգի իրականութիւնը չէ, այլ պարզապէս մեր տգիտութիւնը, հասկանալու եւ բացատրելու ընդունակութեան պակասաւորութիւնը:

Դ.

Բայց արդեօ՞ք այդ աստիճան անգոր ենք փաստերի առջեւ:

Ոչ, այդքան էլ անգոր չենք: Եթէ չենք կարող սահմանել «ազգ» գաղափարը մի կարճ, կուռ ու սպառող **Ֆորմիլով** (ինչպես սահմանում ենք, օրինակ, մաթեմատիկական հասկացողութիւնները), կարող ենք յամենայն դէպս նկարագրել երեւոյթը, հասկանալ ու բացատրել բաւարար չափերով:

Իսկապէս, միայն մաթեմատիկական, զուտ վերացական հասկացողութիւնները կամ ֆիզիկո-մեխանիկական տարրական երեւոյթներն են, որ կարող են ամփոփուել **Ֆորմիլների** մէջ: Ընկերային կեանքի բարդ երեւոյթները՝ գիտական մտքի այսօրուայ կարողութեան շրջանակներում, չեն հանդուրժում **Ֆորմիլներ**: Նրանք կարող են նկարագրուել ու բացատրուել, բայց չեն կարող սահմանուել: Եւ այս վերապահումներով, «ազգ»-ի մեկնութիւնը չի ներկայացնում որեւէ բացառիկ դժուարութիւն: «Ազգ»-ը անսահմանելի է ճիշտ այն մտքով ու այնչափ, ինչ մտքով ու որչափ անսահմանելի են նաեւ ուրիշ ընկերային երեւոյթները, օրինակ՝ դասակարգը: «Ազգ»-ը պակաս ըմբռնելի կամ պակաս բացատրելի գաղափար չէ, քան դասակարգը:

Մարդկային միտքը առանց մեծ դժուարութիւնների կարող է ըմբռնել ու բացատրել «ազգ»-ի էութիւնը կազմող տարրերը, սրանց փոխադարձ կապն ու գունարումը: Բացատրութիւնը կլինի մի քիչ բարդ ու երկար, ոչ անվիճելի իր բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ, բայց վերջին հաշվով՝ միանգամայն բաւարար:

Որո՞նք են «ազգ» կազմող տարրերը:

Ծիշտ այն, որ քննեցինք ու ժխտեցինք նախորդ էջերում: Հարկաւոր է միայն գնահատման առնել ոչ թէ ամէն մի տարրը անջատօրէն, այլ բոլորը միասին, իբրեւ մի բարդ ամբողջութիւն: Ամէն մի ազգային տարր առանձնապէս վերցրած չի կարող բնորոշել ազգը: Բայց նրանց գունարումը՝ ազգ է արդէն: Ջրածինը ջուր չէ, ոչ էլ՝ թթուածինը: Բայց երկու մասնիկ ջրածնի քիմիական գունարումը մի մասնիկ թթուածնի հետ՝ ջուր է արդէն:

Խնդիրը պարզելու համար պէտք է վերաքննութեան առնենք այն, որ մի անգամ քննել ու ժխտել ենք արդէն եւ փորձենք գտնել մասնակի «այո»-ներ այնտեղ, ուր տեսել ենք ու արձանագրել միայն «ոչ»-եր:

Գիտեմ, որ այս վերադարձը մի քիչ տաղտկալի պիտի լինի, բայց ուրիշ ճանապարհ չունեն հետագայ եզրակացութիւններս հիմնաւորելու համար:

Ե.

I

Ցեղը ազգ չէ, դա պարզ է, բայց ցեղը՝ ազգ կազմող հիմնական տարրերից մեկն է: Ցեղային կապակցութիւնը ինքնին ու անջատօրէն վերցրած՝ չի կարող բնորոշել այն բարդ հաւաքականութիւնը, որ ազգ է անուանուում, բայց գումարուելով ուրիշ ազգային տարրերի, ուրիշ կարգի կապակցութիւնների հետ միասին՝ նա կազմում է ազգ:

Տեսանք, թէ ցեղայնօրէն որքան բարդ է անգլիացու արիւնը: Նոյնը եւ հայինը: Նոյնը եւ ամէն ազգի առհասարակ: Բայց հարկ է նկատել, որ անգլիական **ազգը** կազմուել է այն ժամանակ, երբ ցեղերի խառնուրդը խոշոր չափերով արդէն կատարուած փաստ է եղել, այսինքն՝ եղել է արդէն մի ցեղային միութիւն, թէւ բարդ ու բազմարիւն, որը ծնունդ է տուել ազգային միութեան: Ծագման բարդութիւնը չի բացասում միութեան գոյութիւնը: Երբ խառնուրդը կատարուած է ու հաստատուած, նա ինքը արդէն ներկայացնում է մի նոր միութիւն: Անգլիական ծին խառնուրդ է արաբականի եւ (եթէ չեմ մոռացել) նորմանդականի, բայց խառնուրդ լինելով հանդերձ՝ նա ներկայացնում է լաւ ձուլուած, ուրոյն ցեղային տիպ, մի շարք առանձնահատկութիւններով, որ բնորոշ են իրեն համար ու որ տարբերում են իրեն ուրիշ ցեղային տիպերից:

Ուրարտացիները հայ չէին¹⁶, ինչպէս հայ չէին նաեւ այն արիական ժողովուրդները, որ եկան Ուրարտու՝ հիւսիս-արեւմուտքից: Բայց սրանց խառնուրդից ստացուեց մի նոր ցեղային միութիւն, որը եւ հիմք դրեց ապագայ հայ ազգին:

Իհարկէ, ազգերը կազմելուց յետոյ էլ շարունակուել է (ու շարունակուում է) խառնման **պրոցեսը**: Բայց որովհետեւ ազգերը կազմուել են շատ անելի ուշ, քան տեղի են ունեցել ժողովուրդների մեծ տեղափոխութիւնները եւ ցեղերի զանգուածային կուտակումները իրար վրայ, եւ որովհետեւ միւս կողմից ամուսնութիւնները հետագայում կատարուել են ընդհանրապէս ազգակիցների մէջ՝ ցեղային կապակցութիւնը շարունակել է (ու շարունակում է) պահպանուել ազգերի ներսը:

Չի կարելի ասել, թէ ազգին պատկանող ամէն մի անհատ ունի անպատճառ ցեղակցական կապեր իր ազգակիցների հետ: Լորդ Բիքօնսուիլդի երակների մէջ չկար թերեւս ոչ մի կաթիլ անգլիական արիւն, ինչպէս չկար թերեւս եւ ոչ մի կաթիլ ֆրանսիական արիւն Տիկին Սառա Բեռնարի երակների մէջ: Եւ սա պատճառ չէ, որ մենք

¹⁶ Ուրարտացի որպէս էթնիկ միավոր և Ուրարտու որպէս պետություն չեն եղել, այլ եղել են հայ և Հայաստան: «Հայրենիք» Ակումբ:

ժխտելիք Բիքօնուհիլդի անգլիացի լինելը ու Տիկին Բեռնարի ֆրանսուհի լինելը (հետագայում կտեսնենք, թե ի՞նչն է, որ հակառակ ցեղին մեկին անուն է անգլիացի, միւսին՝ ֆրանսուհի): Բայց ընդհանուր առմամբ ու զանգուածօրէն անգլիացին՝ **միջին անգլիացին**, կապուած է ցեղային կապերով անգլիացիների հետ, ֆրանսիացին՝ ֆրանսիացրների հետ, հայը՝ հայերի հետ:

Ապացոյց՝ ազգային տիպերի գոյութիւնը, որ անհերքելի փաստ է:

Իհարկէ, հայերի մէջ պատահում են (ու բաւականին յաճախ) միմեանցից տարբերուող տիպեր (գլխաւորապէս՝ ըստ ծննդավայրերի) եւ չի կարելի ասել, թէ ամէն մի հայի ազգային պատկանելիութիւնը դրոշմուած է արդէն իր ճակատի վրայ: Բայց **ընդհանուր առմամբ** հայ մարդը ներկայացնում է այնքան բնորոշ տիպ, որ դժուար չէ ճանաչել նրան՝ առանց ծննդականը քննելու: Սի քիչ դիտող ու մի քիչ վարժուած աչքի համար դժուար չէ տարբերել՝ առանց մեծ սխալների, հային թուրքից, անգլիացուն ֆրանսիացուց, գերմանացուն սպանացուց, ռուսին չերքէզից:

Պատահում է, որ դուք զարմանում էք, երբ տեղեկանում էք, թէ այսինչ անհատը հայ է՝ ամենեւին նման չէ, ասում էք: Սի ուրիշ անգամ, հանդիպելով մի սպանացու, մտածում էք. որքան այս մարդը նման է հայի:

Ինչի՞ն էք զարմանում, ինչի՞ն է նման այս մեկը ու նման չէ այն միւսը:

Պատասխանը պարզ է: Դուք գիտէք, որ գոյութիւն ունի մի ուրոյն հայ ազգային տիպ, գիտէք, թէ ո՞րն է այն (թէկուզ չկարողանաք նկարագրել), սպասում էք, թէ ամէն մի հայ մարդ աւելի կամ պակաս չափերով՝ պիտի համապատասխանի (նման լինի) ձեր գիտցածին, եւ բնականօրէն զարմանում էք, երբ չէք գտնում սպասուած նմանութիւնը: Ինչպէս զարմանում էք նաեւ այն դէպքում, երբ գտնում էք նմանութիւն այնտեղ, ուր չէիք սպասում, չպիտի գտնէիք (սպանացու եւ հայի միջեւ):

Իսկ տիպը ստեղծում է ու փոխանցում ժառանգօրէն, նմանութիւնը պայմանաւորում է **գլխաւորապէս** արիւնակցական կապերով (կան եւ ուրիշ գործօններ, բայց գլխաւորը՝ արիւնակցութիւնն է):

Արիւնակցական կապերը, ցեղային միութիւնը՝ մեկն է այն տարրերից, որոնցից կազմւում է ազգը:

II

Պետական միութիւնը ազգային միութիւն չէ: Պետութիւնն ու ազգութիւնը տարբեր էութիւններ են: Ազգը կարող է գոյութիւն ունենալ (զոնէ ժամանակաւորապէս) առանց պետութեան, կարող է բաժանուած լինել տարբեր պետութիւնների մէջ, ինչպէս եւ

պետութիւնը կարող է կազմուած լինել տարբեր ազգերից: Ազգը աւելի հիմնական, աւելի տեւողական ու աւելի արժեքաւոր երեւոյթ է, քան պետութիւնը: Պետութիւնները յաճախ կազմուում են ու լուծուում յանկարծակի, քաղաքական պատահարների հետեւանքով ու արհեստական միջոցներով: Մինչդեռ, ազգը կազմելու կամ լուծելու համար հարկաւոր է դարերի ու սերունդների աշխատանք:

Ճիշտ է այս ամէնը:

Բայց պետութիւնը այն անհրաժեշտ միջոցներից մէկն է, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս ազգերին կազմակերպելու, սնունդ առնելու, զարգանալու եւ զօրեղանալու մինչ այն աստիճան, որ թոյլատրելի է հարց դնել, թէ կարո՞ղ էին արդեօք ծնունդ առնել ազգերը պետական շրջանակներից դուրս ու անկախ:

Փաստը այն է, որ ամէն մի ազգ ունի այսօր կամ ունեցել է անցեալում (իր կազմակերպման շրջանում) ինքնուրոյն պետական կեանք եւ այդտեղ է գտել իր ինքնահաստատման ամենազօրեղ նեցուկներից մէկը:

Եթէ այս կամ այն ազգային հատուած (գերմանական գաղութները Ռուսիայում եւ Ամերիկայում, իտալացիները Աւստրիայում, յոյները Թիւրքիայում) անջատուած է իր պետութիւնից, նա շարունակում է սնուել արմատից՝ բուն ազգից, մայր ազգից, որ մնում է ամրացած պետական հողի վրայ:

Եթէ որեւէ ազգութիւն չունի այսօր իր սեփական պետութիւնը (ինչպէս չեն ունեցել մեծ պատերազմից առաջ լեհերը, լիթուիները, չեխերը, հայերը...), ունեցել է այն աւելի կամ պակաս հեռաւոր անցեալում, պահել է կենդանի յիշողութիւններ անցեալի մասին եւ շարունակում է ապրել, կենդանի մնալ պատմութիւնից ժառանգած պաշարով:

Կայ մի ազգ միայն՝ բոշան, որի պետութիւն կազմելը երբեւիցէ ու որեւէ տեղ մնում է տակաւին անյայտ: Բայց այս միակ ու բացառիկ օրինակը չի կարող նսեմացնել ընդհանուր երեւոյթի ոյժը, մանաւանդ որ բոշաների «ազգ» լինելը լուրջ կասկածներ է յարուցում:

Իսկ ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ ազգերը պետութեան մէջ են որոնել եւ գտել իրենց ապաստանը, կազմել են պետութիւններ ու զէնքի ոյժով պաշտպանել այն, եւ եթէ դժբախտութիւն են ունեցել կորցնելու՝ տառապել են կորուստից, յամառօրէն ձգտել են վերահաստատելու եւ ապրել են ապագայի յոյսերով: Ամբողջ 19-րդ դարի պատմութիւնը եւ մանաւանդ մեր ապրած շրջանը (20-րդ դարի առաջին քառորդը) բազմաթիւ ապացոյցներ են տալիս ազգերի այս բուռն, այս անխորտակելի տենչին:

Ինքնապահպանման բնագոյր մղում է ազգերը դէպի ինքնուրոյն պետական կեանք:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև պետական կեանքը ազգային կեանքի գոյութեան (կամ առնուազն նրա ապահովութեան) անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է: Պետք է գիտենալ տարբերել ազգը պետութիւնից (ազգը nation է): Բայց չի կարելի չտեսնել, որ սրանք խիստ սերտ կապուած ու միմեանց լրացնող միութիւններ են:

III

Յեղն ու պետութիւնը կապուած են աշխարհագրական վայրի, որոշ հողամասի հետ:

Պետութեան վերաբերմամբ սա հասկանալի է ինքնին: **Տերիտորիան** պետութիւն կազմող երեք հիմնական տարրերից մեկն է (**տերիտորիա**, ժողովուրդ, կառավարութիւն): Ինչ վերաբերում է ցեղին՝ սրա սերտ կապակցութիւնը երկրի հետ հասկանալի կլինի, եթէ նկատի առնենք, որ ցեղային տիպը կարող է պահպանուել միայն անխառն ամուսնութիւնների շնորհիւ ու այն էլ՝ որոշ ֆիզիկական միջավայրում (կլիմայ ու մի շարք ուրիշ գործօններ): Խառն ամուսնութիւնները (որ անխուսափելի են օտար երկիրների մէջ) ու տարբեր միջավայրը քանդում են ցեղային ամբողջութիւնը, այլասերում են նրա դէմքը:

Երկիրը բացարձակապէս անհրաժեշտ է պետութիւն կազմելու համար եւ մեծապէս կարելորդ՝ ցեղային միութիւնը պահպանելու համար:

Եւ որովհետև ցեղն ու պետութիւնը ազգային տարրեր են, հետեւապէս ազգային տարր է հանդիսանում նաեւ երկիրը:

Տեսանք, որ միեւնոյն վայրում ապրում են տարբեր ազգեր եւ որ միեւնոյն ազգի հատուածները ապրում են տարբեր վայրերում: Բայց այս միջանկեալ երեւոյթը չի կարող քողարկել այն հիմնական փաստը, որ ամէն մի ազգ (բացի բոշաներից) ունի այնուամենայնիւ մի հողամաս, որ **իրն** է յատկապէս, որի հետ կապուած է պատմականօրէն, ուր ապրել է դարերով եւ ուր շարունակում է ապրել զանգուածօրէն:

Սպանական, իտալական ու հոլանդական բազմամարդ գաղութներ գոյութիւն ունեն Յիւսիսային ու Յարաւային Ամերիկայում, Յարաւային Ափրիկէում ու ասիական մեծ կղզիներում, բայց սպանական, իտալական ու հոլանդական ազգերի հիմնական զանգուածները մնում են մայր երկրում, կապուած այն հողի հետ, ուր ծագել են ու ձեւաւորուել իրենց ազգային միութիւնները:

Իբրեւ դասական օրինակ հայրենագուրկ, ապերկրային ազգութեան մատնանշում է յաճախ հրէական ազգը, որ ցրուած է աշխարհիս չորս կողմը: Սոռացութեան է տրուում կամ պատշաճ չափով հաշուի չի առնում այն հանգամանքը, որ իրենց պատմական հայրենիքում՝ Պաղեստինի մէջ, հրէաները պահել են մի փոքրիկ, բայց շատ կենսունակ կորիզ եւ որ Միջին Եւրոպայում՝ Լեհաստանի,

Ուկրաինայի ու Գալիցիայի սահմաններում, կայ մի երկիր, ուր հրեաները ապրում են հոծ բազմութիւններով, մշտական ու անմիջական շփման մէջ իրար հետ, անջատուած կրօնական եւ ուրիշ կարգի պատմէշներով: Եթէ չլինէին այս կենտրոնները եւ այն կենդանի կապը, որ կապում է ամենահեռաւոր գաղութները սրանց հետ՝ հարց է, թէ պիտի կարողանայի՞ն արդեօք Նիւ Եորքի, Փարիզի եւ Վիեննայի հրեաները պահպանել իրենց ազգային դէմքն ու ազգային գիտակցութիւնը:

Ապա, երկրի ու միջավայրի մեծ արժէքը հասկանալու համար հարկ է հաշուի առնել նաեւ այն, որ ազգային տիպը մի անշարժ, ընդմիշտ հաստատուած ու անփոփոխ բան չէ: Ընդհակառակը, նա ենթակայ է բնաշրջման (évolution) ընդհանուր օրէնքին, շարունակ անկայուն հաւասարակշռութեան վիճակի մէջ է, շարունակ կերպարանափոխուում է, ստանում է նոր ձեւեր ու արտայայտութիւններ: Բայց իր հարազատ շրջապատի մէջ ազդութիւնը զարգանում է բնականօրէն, համաձայն իր ներքին էութեան ու հաւատարիմ իր անցեալին, ամէն մի նոր փոփոխութիւն գալիս է լրացնելու, զօրեղացնելու եւ խորացնելու հիմնական տիպը: Մինչդէռ, անհարազատ շրջապատի մէջ, օտար ու խորթ ազդեցութիւնների տակ, ոչ միայն ցեղը, այլեւ ազգը իբրեւ այդպիսին այլաւերուում է անխուսափելիօրէն, կորցնում է ինքնայատուկ գծերը, իւրացնում է յատկութիւններ, որ իրենը չեն: Առաջ են գալիս գաղութային խառն տիպեր, որ միայն կէս տիպեր են ու դատապարտուած են կորուստի, եթէ կորցնում են կապերը մայր երկրի հետ:

Յնդկաստանի, Միջագետքի ու Ռումինիայի հայերը հայ են ի հարկէ (աւելի ճիշտ կլինէր ասել՝ դեռեւս հայ են): Բայց նրանք **պակաս չափով** հայ են, քան Տարօնի կամ Արարատեան դաշտի հայերը: Եւ վաղուց արդէն դադարած կլինէին հայ լինելուց, եթէ Տարօնում ու Արարատեան դաշտում գոյութիւն չունենային ազգային մեծ զանգուածներ կամ եթէ կտրուէր ամէն կապ այդ զանգուածների ու գաղութների միջեւ:

Ոչ միայն ցեղային, այլեւ ազգային միութիւնը պահպանելու համար անհրաժէշտ է, որ միութեան անդամները՝ ազգը կազմող մարդիկ, մշտական ու ամենասերտ շփման մէջ լինեն իրար հետ, ենթակայ լինեն փոխադարձ ազդեցութեան, մասնակից լինեն այն հաւաքական աշխատանքին, որ ստեղծագործում է ազգային արժէքներ, բնորոշում է ու հաստատում ազգը: Իսկ սրա համար հարկաւոր է ամէնից առաջ ֆիզիկական մօտիկութիւն, այսինքն՝ երկրային միութիւն:

Կրօնական միութիւնը ազգային միութիւն չէ՝ այդ մենք տեսանք: Եթէ անդրկովկասեան թուրք հրապարակախօսները շրջառութեան մէջ են դրել «նուսուլմանական ազգ» արտառոց արտայատութիւնը եւ եթէ Անգարայի միլլիականները՝ խօսելով Լօզանում Թիւրքիայի ազգային փոքրամասնութիւնների մասին, չէին համաձայնում հաշուի առնել նաեւ քուրդերին՝ առարկելով, թէ քուրդը իսլամ է, սա կամ տգիտութիւն է կամ գաղափարների գիտակցական, միտումնաւոր շփոթում:

Այդ այդպէս է:

Բայց արդեօ՞ք կրօնը չունի իր տեղը ազգութիւն կազմող տարրերի մէջ:

Ունի անկասկած: Դաւանանքն ու դաւանական կազմակերպութիւնը՝ եկեղեցին խաղացել են ազգերի պատմութեան մէջ (ու դեռ այսօր էլ շարունակում են խաղալ) շատ կարեւոր դեր եւ կրօնը պէտք է համարել՝ որոշ վերապահումներով, ազգային խոշոր յատկանիշներից մէկը:

Անհերքելի է, որ նոյն ազգի պատկանող տարբեր հատուածները կարող են ունենալ (եւ ունեն յաճախ) տարբեր դաւանանքներ: Բայց ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ ամէն մի ազգ՝ **իրեւ ամբողջութիւն**, ունի իր յատուկ դաւանանքը, պատկանում է մի որոշ եկեղեցու:

Ռուսը եւ յոյնը օրթոդոքս են գլխաւորապէս, սպանացին, իտալացին եւ ֆրանսիացին՝ կաթոլիկ, գերմանացին, շուէդացին եւ անգլիացին՝ բողոքական, հայը՝ լուսաւորչական, արաբը եւ թուրքը՝ մահմեդական, հրէան՝ մովսիական, չինացին՝ կոնֆուցիական...

Կրօնական ու ազգային սահմանները՝ իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով, նոյնը չեն անշուշտ, բայց խոշոր գծերով՝ ծածկում են իրար:

Եւ հասկանալի է, որ այդպէս է, որովհետեւ ինքը դաւանանքը՝ ազգային մեծ ստեղծագործութիւններից մէկն է:

Չի կարելի ասել, թէ ամեն մի կրօն ազգային է ամբողջապէս ու թէ ամեն մի ազգ ունի իր սեփական, միմիայն իրեն պատկանող ու միւսներից բոլորովին անջատ կրօն: Ճիշտ այդպէս, ինչպէս չի կարելի ասել, թէ ամէն մի ազգ ունի իր հիմնովին ուրոյն լեզուն, հիմնովին ուրոյն գեղարուեստը, գիտութիւնը, տեխնիկան, ընկերային կառուցուածքը, վարչական ձեւերը, օրէնսդրութիւնը... Ազգերը մեծամեծ փոխառութիւններ են արել միմեանցից, ժառանգել են կամ ներմուծել օտար հարստութիւններ, որոնց թոււմ՝ նաեւ կրօնական արժէքներ:

Բայց սեփականացնելով դրսից բերուած կրօնական կառուցուածքներ ու դաւանական ձեւեր՝ ամէն մի ազգ դրել է այդ պատրաստի կառուցուածքների ու ձեւերի մէջ ինքնայատուկ

բովանդակութիւն: Եւ այստե՛ղ է ահա, որ արտայայտել է իր ազգային էութիւնը:

Հռոմէացիների Իւպիտերը հելլէնների Ձեուսը չէ, ոչ էլ Ձեուսը՝ եգիպտացիների Օզիրիսը, թէւ երեքն էլ ներկայացնում են նոյն անձնաւորութիւնը: Քրիստոնեայ դաւանած Հայր Աստուածը Իսրայէլի Եհովան չէ, ոչ էլ արաբի Ալլահը: Ծուռ Դաւթի պահապան Մարութայ Բարձր Աստուածածինը Լուրդի Notre Dame-ը չէ, ոչ էլ Մուրազատու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը՝ ռուսների Իվան Պրեդտեչան:

Ազգերը գունաւորում են հաւատքը իրենց սեփական գոյներով եւ երբ ազգայնացած հաւատքը հաստատուած է՝ նա ինքը արդէն գունաւորում է ազգերը իր գոյներով: Ազգային միութիւնները հաւաքական ստեղծագործութեան ճանապարհով մշակում են դաւանանքներ եւ դաւանական միութիւնը իր հերթին դառնում է ազգային միութիւնը ամրացնող կապերից մէկը:

Քրիստոնէական կրօնը իր գոյութեան առաջին շրջանում եղել է մի եւ «ընդհանրական» (կամ այդպէս է համարուել): Բայց հետզհետէ ծաւալուելով ու տարածուելով՝ նա բաժանուել է անջատ եկեղեցիների, որոնք դաւանելով հանդերձ նոյն Աւետարանը՝ էապէս տարբերում են իրարից: Եւ շատ ուշագրաւ երեւոյթ է, որ նոյն քրիստոնէութեան շրջանակի մէջ լատին ընտանիքի պատկանող ազգերը դաւանում են գլխաւորապէս կաթոլիկութիւն, գերման ընտանիքի պատկանողները՝ լութերականութիւն, սլաւ ընտանիքի պատկանողները՝ օրթոդոքսութիւն:

Ինչո՞ւ են կատարուել այս բաժանումները, ինչո՞վ են պայմանաւորուել եւ ինչո՞ւ ցեղ-ազգային բնոյթ են ստացել:

Ինչո՞ւ գերմանացին ըմբոստացել է պապականութեան դէմ, իսկ սպանացին՝ պաշտպան է կանգնել նրան: Ինչո՞ւ պարսիկը՝ տեղի տալով յաղթական իսլամին, էական ուղղումներ է մտցրել նրա մէջ ու ստեղծել է մի նոր դաւանանք՝ շիայութիւն: Ինչո՞ւ հայը՝ ենթարկելով իրեն ամենամեծ զրկանքների, նեղութիւնների ու վտանգների, դարեր ու դարեր հաւատարիմ է մնացել իր ազգային եկեղեցուն: Եւ ինչո՞ւ նոյն հայը՝ ընդունելով կաթոլիկութիւնը, մերժել է քահանայապետի անսխալականութիւնը, պահել է ժամասութեան մէջ իր լեզուն, իր շարականը, ծեսերը...

Պատահական երեւոյթ են սրանք, թե՞ բնական հետեւանք այն խոշոր տարբերութիւնների, որ գոյութիւն ունեն սպանացու եւ գերմանացու, պարսիկի եւ արաբի, հայի եւ թուրքի, կաթոլիկ հայի եւ կաթոլիկ բրետոնացու հոգեկան շէնքի, հոգեկան պահանջների ու ըմբռնումների մէջ:

Դաւանանքը՝ ինչ ծագում էլ ունենայ, որտեղից ու ինչպէս էլ ներմուծուած լինի՝ անխուսափելիօրէն **ազգայնանում** է ժամանակի

ընթացքում եւ ազգայնամալուց յետոյ ինքը դառնում է մի նոր ազգային տարր:

Կաթոլիկ սպանացին ամէն կիրակի ներկայ է լինում հանդիսաւոր messe-ին, մոն է վառում սուրբերի առջեւ, հաղորդուում է աստուածային արին-մարմինով, օծում է ճակատը սուրբացած ջրով, տարին մի քանի անգամ մասնակից է լինում օպերային ներկայացումների պէս շքեղ բեմադրուած թափորներին, զարդարում է Տիրամօր արձանը ծաղիկներով ու գոյնզգոյն կերպասներով...

Բոլորովին այլ բնոյթ ունի լիթերական գերմանացու աստուածապաշտութիւնը: Նա գնում է իր անշուք, պարզ ու պաղ եկեղեցին այնպէս, ինչպէս պարտաճանաչ ու ուշադիր աշակերտը գնում է դպրոց՝ սեւ հագած, գիրքը կռան տակ, լուռ ու լուրջ: Լսում է ուսեալ պատուելիի հերթական դասախօսութիւնը, Սուրբ Գրքի վերլուծումն ու մեկնութիւնը: Փոխարէն ներշնչուելու՝ նա աշխատում է հասկանալ, մտածում է ու դատում: Եկեղեցին նրա համար գեղագիտական յուզումների թատերասրահ չէ, այլ բարոյագիտութեան լսարան: Նա չունի սուրբեր, որոնց բարեհաճ ուշադրութիւնը կարելի է գրաւել մոն վառելով, չունի աստուածային շնորհով օժտուած քահանայ, որից կարելի է ստանալ թողութիւն մեծ ու փոքր, անցեալ ու ապագայ մեղքերի համար: Նրա պաշտամունքի առարկան չի մարմնացած պատկերի ու արձանի կամ մոմից շինած, կարմիր-կապոյտ ներկուած ու փայլուն հոլլուներով զարդարուած խամաճիկների մէջ: Նա չունի կաթոլիկի նիւթական, անմիջական կապերը Աստոյ եւ նրա բազմաթիւ գործակալների հետ: Նրա հաւատքը աննիւթ է, վերացական, պաշտամունքը՝ զուսպ, ծէսերը՝ անշուք ու տժգոյն:

Ձարմանալի չէ՞ր լինի, եթէ այս տարբեր ձեւերի աստուածապաշտութիւնը եւ սրանց հետ կապուած տարբեր հոգեկան ապրումները, կրկնուելով շարունակ ու սերունդից սերունդ անցնելով, չազդէն խորապէս մարդկանց հոգիների վրայ, չկաղապարէին կաթոլիկ ու լութերական հոգիները տարբեր կաղապարներով:

Սպանացին սպանացի է, սպանացին կապուած է միւս սպանացիների հետ (ու անջատուած գերմաններից) նաեւ այն պատճառով, որ նա կաթոլիկ է:

Իհարկէ, կաթոլիկ հայը հայ է, սպանացի չէ: Բայց մի կողմ թողնելով փայլուն բացառութիւնները Ալիշանի կամ Պէշիկթաշլեանի տիպի մարդկանց՝ չի կարելի ժխտել, որ ընդհանուր առմամբ կաթոլիկ հայը **նոյնչափ** հայ չէ, ինչչափ է լուսաւորչականը: Լրիւ հայ լինելու համար նրան պակասում է մի բան, ազգային դաւանանքը, այն ուրոյն հոգեկան կապերը, որ ծագում են ու հաստատուում շնորհիւ ընդհանուր հաւատքի եւ ընդհանուր կրօնական ապրումների:

Այդ պակասը արհամարհելի մանրամասնութիւն չէ, նա ունի խոշոր կենսական արժէք:

Իմ հայրենի գաւառում (Ախալքալաքում) զուտ հայ-լուսաւորչական գիւղերի կողքին կան նաեւ մի քանի զուտ հայ-կաթոլիկ գիւղեր: Ապրում են անջատ, թէւ բոլորն էլ գաղթականներ են, որ հարիւր տարի առաջ եկել են այստեղ միասին եւ նոյն շրջաններից (Կարին-Քասեն-Ալաշկերտ): Նոյն ազգի անդամներ են, նոյն երկրի ժողովուրդ, բայց լուսաւորչականները բացառապէս հայախօս են, մինչդեռ կաթոլիկները թրքախօս (գիտեն հայերէն, բայց գործածական լեզուն թուրքերէնն է): Նոյն բանը տեսել եմ Քաղղատում: Հայ գաղութը այստեղ մասամբ լուսաւորչական է, մասամբ՝ կաթոլիկ: Լուսաւորչականները հայախօս են, կաթոլիկները՝ արաբախօս (հայերէն չգիտեն ամենեւին): Եթէ չեմ սխալւում՝ սա ընդհանուր երեւոյթ է: Լուսաւորչական հայերը պահել են (ու պահում են) ազգային լեզուն այնտեղ, ուր կաթոլիկ հայերը կորցրել են շատոնց (Ախալցխայի հայ-կաթոլիկները հայերէն չգիտեն, խօսում են վրացերէն):

Այս տարբերութիւնը չի կարելի վերագրել ժամասութեան լեզուին, որովհետեւ հայ-կաթոլիկների ժամասութեան լեզուն եւս նոյն գրաբարն է: Մնում է ենթադրել, որ դաւանական անջատումը թուլացրել է ազգային կապերը, հեռացրել է անջատուածները ազգային մեծ զանգուածներից, մեկուսացրել է ու թողել անպաշտպան իշխող լեզուների հանդէպ (թուրքերէնի, արաբերէնի, վրացերէնի):

Իսկ լեզուի կորուստը (որ այս դէպքում հետեւանք է կրօնական անջատման) ինքն էլ իր հերթին դառնում է ազգը կազմալուծող նոր ու շատ զօրեղ գործօն, մանաւանդ եթէ միւս ազգային կապերը թուլացած են արդէն: Ախալցխայի հայ-կաթոլիկները ոչ միայն կորցրել են ազգային լեզուն, այլեւ չեն սիրում յիշել ու յաճախ ուրանում են իրենց հայ լինելը: Մինչդեռ, Կախեթիայի կամ Քարթալինիայի հայ-լուսաւորչականները (որ նոյնպէս վրացախօս են) պահել են անխախտ ազգային գիտակցութիւնը: Սրանց համար լուսաւորչական եկեղեցին հանդիսացել է անցեալում եւ մեծ չափերով մնում է մինչեւ այսօր էլ իբրեւ ամենից կենդանի ու ամենից կենսունակ կապ՝ ազգային միութիւնը պահպանելու համար:

Մի ուրիշ օրինակ: Թիւրքիայի հայ-կաթոլիկներն ու հայ-բողոքականները մինչեւ վերջին տասնամեակը (մինչեւ մեծ պատերազմը, որ ուժգին զարկ տուեց ժողովուրդների ազգային գիտակցութեան) մնացել էին անմասնակից հայ ազատագրական շարժումներին: Շարժումները բացարձակապէս ազգային-քաղաքական էին, չունէին ոչ մի առնչութիւն դաւանական բաժանումների հետ, բայց եւ այնպէս, ոչ-լուսաւորչական հատուածները բռնել էին չէզօք, նոյնիսկ անբարեացական հանդիսատեսների դիրք: Ոչ միայն չէին միանում լուսաւորչականներին համազգային դատը պաշտպանելու համար,

այլեւ ամէն կերպ աշխատում էին ցուցադրել, որ կապ չունեն հայութեան հետ, որ իրենք տարբեր մարդիկ են, տարբեր ըմբռնումներով ու տարբեր ցանկութիւններով: Օտար դաւանանքը մթացրել էր հայ մարդու ազգային գիտակցութիւնը, անդամահատ էր արել ազգային միութիւնը եւ նուաստացրել նրա քաղաքական կշիռը:

Եւ վերջապէս, կրօնի արժէքը հասկանալու համար բաւական է յիշել հրէաների օրինակը: Զրեութիւնը վաղուց արդէն կորցրել է ազգային կապերի մեծագոյն մասը եւ եթէ այնուամենայնիւ պահել է ինքնագիտակցութիւնը ու հանդիսանում է այսօր իբրեւ ազգ՝ դա պէտք է բացատրել գլխաւորապէս մովսիսեան օրէնքով, որ դարերից ի վեր եղել է ու այսօր էլ մնում է հրէաների ազգային կրօնը:

V

Ազգային հաւաքականութիւնը կազմող տարրերի մէջ ամենից կարեւորը, ամենից բնորոշը ու ամենից վճռականը լեզուն է: Ոչ ցեղը, ոչ պետութիւնը, ոչ **տերիտորիան**, ոչ կրօնը, ոչ կենցաղը եւ ոչ մի այլ յատկանիշ չի կարող բացատրել ու սահմանել «ազգ» երեւոյթը այնքան լրիւ, որքան լեզուն: Մինչ այն աստիճանի, որ կարելի է առանց մեծ տատանումների նշել, որ ազգը իր երեք քառորդով լեզու է եւ որ լեզուն երեք քառորդի չափով սպառում է արդէն «ազգ» գաղափարի բովանդակութիւնը:

Տեսանք արդէն, որ չի կարելի նոյնացնել ամբողջովին ազգն ու լեզուն, որ այդպիսի նոյնացման դէմ կան շատ լուրջ առարկութիւններ: Բայց այդ առարկութիւնները՝ զծելով հանդերձ որոշ սահմաններ ազգի ու լեզուի միջեւ, չեն կարող նսեմացնել լեզուի բացառիկ մեծ արժէքը ազգի համար:

Իրար հետ կապուելու եւ միութիւններ կազմելու համար, մարդիկ ամենից առաջ պէտք է կարողանան հասկանալ միմեանց, պէտք է կարողանան հաղորդակցուել իրար մէջ: Եւ որքան աւելի սերտ ու կատարեալ է փոխադարձ հասկացողութիւնը՝ այնքան աւելի զօրեղ է միութիւնն ու միութեան գիտակցութիւնը:

Արդ, հաղորդակցուելու այն բոլոր միջոցներից, որ մատչելի են մարդուն, ամենից զօրեղը, ամենից կատարեալը ու ամենից արտայայտիչը՝ լեզուն է: Ընդհանուր լեզուն միացնում է մարդկանց, սերտօրէն կապում, առաջ է բերում մտերմութիւն, հնարաւորութիւն է տալիս կենակցելու եւ աշխատակցելու, մասնաւորապէս ստեղծագործելու այն առանձնայատուկ արժէքները, որոնք բնորոշում են ու հաստատում ազգութիւնը: Լեզուն շատ աւելի, քան կրօնը արտայայտում է իր մէջ իր հեղինակների հաւաքական հոգին: Միւս կողմից, եւ դարձեալ շատ աւելի, քան կրօնը՝ ինքը լեզուն դնում է իր սեփական կնիքը մարդկանց հոգիների վրայ: Մարդիկ մտածում են լեզուով, լեզուով են

արտայայտում ու լեզուի միջոցով փոխանակում իրենց մտքերը: Մարդիկ յարմարեցնում են լեզուն իրենց կարիքներին, որոնում են ու յօրինում լեզուային այնպիսի ձեւեր, որոնք ամենից աւելի ընդունակ են հարազատօրէն թարգմանելու իրենց մտքերը: Բայց միւս կողմից լեզուն ինքը՝ իր պատրաստի ձեւերով, իր պատրաստի բառարանով ու քերականութիւնով, որոշ կաղապարի մէջ է դնում խօսողի միտքը, լեզուն ուղղութիւն է տալիս, դաստիարակում է ու կազմակերպում մարդկային մտածողութիւնը:

Փոխադարձ ազդեցութեան ու անքակտելի կապակցութեան մի անձայր շրջան է ստեղծուում: Լեզուն ազգային հաւաքականութիւնների ստեղծագործութիւն է, բայց եւ իրենք ազգային հաւաքականութիւնները՝ լեզուի ծնունդ են ամենամեծ չափերով:

Ձուի ու հաւկիթի ծանօթ պատմութիւնն է սա:

Անտարակուսելի է սակայն, որ անդրանկութիւնը պատկանում է լեզուին, լեզուն հաւկիթին է, իսկ ազգը՝ հաւը միայն:

Լեզուն շատ աւելի հին երեւոյթ է, քան ազգը: Անշուշտ, ժամանակակից քաղաքակիրթ մարդկութեան լեզուները գերազանցօրէն ազգային ստեղծագործութիւններ են: Բայց մարդիկ ունեցել են լեզուներ (կամ լեզուային սաղմեր) շատ աւելի առաջ, քան ծագել են ազգերը: Լեզուն նոյնքան հին է, որքան հին է ինքը մարդը: Մարդու գոյութիւնը արդէն ենթադրում է լեզուի գոյութիւն: Մարդը **բանական**, այսինքն՝ խօսք ունեցող, խօսող կենդանի է:

Նախապատմական ամենահին ժամանակներում, ինչպէս եւ այսօր՝ ամենից աւելի յետամնաց վայրենի ցեղերի մէջ, չի եղել ու չկայ ոչ մի մարդկային հասարակութիւն առանց լեզուի՝ թո՛ղ որ այդ լեզուն լինի շատ աղքատ իր բառարանով (հազիւ երկու-երեք հարիւր բառ) ու շատ անկազմակերպ, շատ անստոյգ իր քերականական ձեւերով: Կենտրոնական Ափրիկէի մութ անտառների խորքերում թաքնուած մարդկային թափփուկները չեն կազմում ազգային միութիւններ, բայց լեզու ունեն: Մարդն ու մարդկային լեզուն՝ անբաժանելի էութիւններ են, մինչդէռ «ազգ»-ը քաղաքակրթութեան ծնունդ է, որ կարող է կազմուել միայն այն հասարակութիւնների մէջ, որոնք հասել են արդէն զարգացման որոշ ու բաւականին բարձր աստիճաններ:

Ազգը կազմուում է այն ժամանակ ու այնտեղ միայն, երբ եւ ուր կան արդէն մշակութային հարստութիւնների բաւարար պաշարներ: Այդ հարստութիւններից ամենէն արժէքաւորը՝ ազգութեան տեսակէտից, լեզուն է:

Երբ մի կողմից լեզուն ծաւալուում է ու ընդհանրանում այնքան, որ ընդգրկում է իր շրջանակի մէջ մի մեծ հասարակութիւն (միլիոնաւոր կամ գոնէ հարիւր հազարաւոր անդամներով) եւ երբ միւս կողմից լեզուն հասնում է այն աստիճան զարգացման ու կազմակերպման,

մշակում է բառարանն ու քերականութիւնը այնչափ, որ ընդունակ է դառնում արտայայտելու հոգեկան բարդ ապրումներ ու մտքի վերացական թռիչքներ, ահա այդ ժամանակ ու այդտեղ ծնունդ է առնում ազգը (ենթադրելով, իհարկէ, որ գոյութիւն ունեն անելի կամ պակաս չափերով նաեւ ազգային այլ տարրերը):

Լեզուի կազմակերպումը ազգի ծագման վճռական վայրկեանն է, լեզուի ինքնահաստատումը՝ ազգի ինքնահաստատումն է:

Կարելի է ասել՝ աննշան վերապահումներով, որ անգլիական ազգը ծնունեց այն օրը, երբ Չօուսերը գրեց անգլիական լեզուով «Քենտերբերիի պատմութիւնները»: Այսինքն, գրի առաւ, որոշ ձեւերի մէջ դրեց, հաստատեց ու հաւերժացրեց այն կենդանի լեզուն, որով խօսում էին ինքը եւ իր ժամանակակից հայրենակիցները: Մինչեւ Չօուսերը ու նրա «Պատմութիւնները»՝ կար Անգլիայի **ազգաբնակչութիւն**, կար **ժողովուրդ**, կային ցեղեր, կար, վերջապէս, բրիտանական **պետութիւն**, բայց անգլիական **ազգ** չկար:

Կարելի է ասել, որ իտալական ազգը ծնունդ առաւ այն ժամանակ միայն, երբ Դանթեն՝ առաջին անգամ լինելով, գրեց ազգային լեզուով իր «Աստուածային Կոմեդիան», Պետրարքը՝ իր «Սոնետները», Բոկկաչիոն՝ իր «Դեկամերոնը»:

Կարելի է ասել, որ հայ ազգը ծնունդ առաւ այն ժամանակ միայն, երբ Սահակն ու Մեսրոպը կազմեցին (կամ վերակազմեցին) հայկական այբբենը եւ երբ առաջին թարգմանիչները հայերէն լեզուով թարգմանեցին Սուրբ Գիրքը:¹⁷

Ապա, լեզուն ոչ միայն ծնունդ է տալիս, այլ նաեւ **ապրեցնում է** ազգը:

¹⁷ Հարկ կա՞յ արդեօք նախազգուշացնելու ընթերցողին, որ «ծնունդ» բառը գործածում է այստեղ իր պայմանական մտքով: Իրականութեան մէջ կենսական երեւոյթները ոչ ծնունդ ունեն եւ ոչ վախճան, կեանքը ոչ սկսում է եւ ոչ վերջանում, այլ միայն փոփոխւում է, նոր ձեւեր ստանում, միշտ ու անընդհատ շարունակւում: Բայց եւ այնպէս, մենք ասում ենք՝ երեխան ծնունեց (եւ հասկանում ենք, թէ ինչ ենք ուզում ասել), թէւ գիտենք, որ երեխան իր «ծնունդուց» առաջ էլ գոյութիւն ունէր իր մօր արգանդում: Ասում ենք՝ ծնունեց ոչ այն մտքով, թէ գոյութիւն առաւ անգոյութիւնից, այլ որ մտաւ գոյութեան մի նոր փուլի մէջ, որ էապէս տարբերում է առաջուանից: Ազգը իր սաղմային վիճակի մէջ նոյնքան հին է, որքան եւ մարդկային հասարակութիւնը: Բայց ինչպէս որ մօր արգանդից դեռ չբաժնուած պտուղը մարդ չենք անուանում, այնպէս էլ ազգ չենք անուանում այն ազգային սաղմերը, որ անշուշտ գոյութիւն ունէին ամենահին, նախապատմական հասարակութիւնների մէջն անգամ: **Յ. Զ.**

Ֆրանսիացիները, աստրիացիները, սպանացիները ու Յոննի պապը դարերով յօշոտեցին Իտալիայի գեղեցիկ մարմինը, պատառ-պատառ արին իտալական ազգը: Բայց, որովհետեւ մնում էր կենդանի իտալական լեզուն եւ որովհետեւ միմեանցից անջատուած Պիեմոնտում ու Սարդինիայում, Տոսկանայում ու Յոննում, Վենետիկում ու Ջենովայում մարդիկ կարդում էին Դանթեի հոյակապ տեսիլները ու Բոկակաչիոյի գողտրիկ պատմութիւնները, սնում էին նոյն լեզուով ու փոխադարձ կապում լեզուային պինդ կապերով՝ իտալական ազգը մնաց կենդանի ու կենսունակ:

Պարսիկները, հռոմէացիները, բիւզանդական յոյները, արաբները, թուրքերն ու ռուսները յաջորդաբար, մէկը միւսի ետեւից սրով ու հրով մտան Հայաստան, քանդեցին ու ւերեցին երկիրը, ստրկացրին ժողովուրդը, անդամահատ արին ազգային մարմինը, պետական սահմաններով բաժանեցին իրարից ազգային հատուածները: Բայց, որովհետեւ Սիւնիքում ու Շիրակում, Արարատեան դաշտում ու Կիլիկեան լեռներում, Տարօնում ու Վասպուրականում հայ մարդիկ շարունակում էին խօսել հայ լեզուն, կարդում էին Խորենացու ու Նարեկացու գրքերը, սնում էին թարգմանիչներից ժառանգած լեզուային անսպառ հարստութիւններից՝ հայ ազգը մնաց կենդանի ու կենսունակ:

Ազգը կենդանի է իր լեզուով, ինչպէս եւ լեզուն կենդանի է այնչափ միայն, որչափ կենդանի է ազգը:

Լեզուի մահը՝ ազգի մահն է, ինչպէս եւ ազգի մահը՝ լեզուի մահն է:

Կան պատմական երկու մեծ օրինակներ, որ կարծես հակառակն են ապացուցանում՝ հրէական ազգն ու լատինական լեզուն: Հրեաները դարեր առաջ կորցրել են իրենց լեզուն, բայց մինչեւ այսօր էլ պահել են իրենց ազգութիւնը: Միւս կողմից, լատին լեզուն պահեց իր գոյութիւնը ամբողջ միջին դարերի ընթացքում (մասամբ իսկ Վերածնունդի շրջանում), թէւ լատին ազգը չքացած էր արդէն:

Այս օրինակները որքան էլ գայթակղեցուցիչ լինեն, ըստ երեւոյթին, չեն կարող կանխածի տակ դնել այն անբակտէրի կապը, այն փոխադարձ անհրաժեշտութիւնը ու փոխադարձ պայմանաւորումը, որ գոյութիւն ունեն ազգի ու լեզուի միջեւ:

Հրէական ազգի վերաբերմամբ չի կարելի ասել, թէ նա վերջնակա-նապէս կորցրել է իր ազգային լեզուն: Եբրայերէնը շարունակում է մնալ կրօնական գրերի մէջ, շարունակում է մնալ հրէաների առօրեայ աղօթքի լեզուն, աւանդում է դպրոցներում, մասամբ նաեւ խօսուում: Վերջապէս, այդ լեզուով դեռ այսօր էլ գրում են ու տպագրում գրքեր, նոյնիսկ պարբերական հրատարակութիւններ: Սա շատ քիչ է իհարկէ (լատինական լեզուն նոյնպէս շարունակում է մնալ աղօթքի լեզու կաթոլիկների համար ու նոյնպէս աւանդում է որոշ դպրոցներում),

բայց եւ այնպէս երբայերէնը մեռած չէ ամբողջովին: Յետոյ հրեաները միջին Եւրոպայում, ուր կենտրոնացած են ամենամեծ զանգուածներով, ունեն իրենց **ժարգոնը**, որ հակումներ է ցոյց տալիս մի նոր ազգային լեզու դառնալու (այնքան կանոնաւորաւ է արդէն, որ հնարաւորութիւն է տուել ստեղծելու վերջին երկու-երեք տասնամեակում բաւականին ընդարձակ գրականութիւն): Անհերքելի է սակայն, որ **ժարգոնը** դեռեւս լեզու չէ, ինչպէս եւ երբայերէնը այլեւս լեզու չէ: Եւ այս է պատճառը, որ հրեական ազգը հանդիսանում է իբրեւ կազմալուծուող, արատաւոր ազգ՝ նրան պակասում է լեզու:

Հրեաները խորապէս զգում են այս պակասը (զգում են թերեւս աւելի, քան Հայրենիքի պակասը), տառապում են ու գերագոյն ճիգեր թափում լեզու գտնելու համար: Աշխատանքը կատարում է երկու ուղղութեամբ՝ պահպանողականները ձգտում են դպրոցի ու գրականութեան միջոցով վերակենդանացնել մոռացուած երբայերէնը, իսկ ազատամիտները մեծ եռանդով կանոնաւորում են **ժարգոնը**՝ լեզուի բարձրութեան հասցնելու համար: Յաջողութիւն պիտի ունենա՞ն արդեօք այս փորձերը եւ սրանից ո՞րն է, որ պիտի յաղթանակի՝ այդ եւ չգիտեն: Գիտեն միայն, որ քանի լեզուն չի գտնուած՝ հրեութիւնը իբրեւ ազգ կմնայ պակասաւոր ու կիսակենդան, անընդունակ առողջ կեանքի ու զարգացման:

Եւ եթէ լեզուն կորցնելով հանդերձ հրեաները կարողացել են պահել երկար դարերով իրենց ազգային դէմքը՝ սա պէտք է բացատրել նրանով միայն, որ միւս ազգային տարրերը՝ ցեղային կապը, անցեալի հարուստ յիշողութիւնները, եզակի պատմութիւնը, հալածական վիճակը եւ մանաւանդ մեկուսացած ու անխորտակելի ձեւերի մէջ ձուլուած ազգային եկեղեցին, եղել են չափազանց զօրեղ: Միմիայն հրեական ազգի արտակարգ, անօրինակ կենսունակութիւնն է, որ կարողացել է դիմադրել լեզուի կորստին, որեւէ ուրիշ ազգ վաղուց արդէն անհետացած պիտի լինէր:

Հրեաների օրինակը ապացուցանում է ոչ այն, որ ազգերը կարող են ապրել առանց լեզուի, այլ այն, որ նոյնիսկ ամէինց աւելի շեշտուած, ինքնատիպ ու կայուն ազգերն անգամ՝ կորցնելով իրենց լեզուն, կորցնում են ամենամեծ չափերով ազգային կեանքով ապրելու ընդունակութիւնը:

Գալով լատին լեզուին, կարելի է ասել, որ նրա կեանքը՝ լատին ազգը կազմալուծուելուց յետոյ, երեւութային էր միայն եւ ոչ իրական: Այն լեզուն, որով գրում էին վանական խուցերում մեկուսացած միջնադարեան գրագետներն ու վերածնունդի մեծ գիտնականները, կենդանի լեզու չէր արդէն, այլ լեզուային դիակ, անշունչ բառարան ու քարացած քերականութիւն՝ ճիշտ այնպէս, ինչպէս թանգարաններում ցուցադրուած մուսիաները կենդանի մարդիկ չեն այլեւս, այլ միայն դիակներ: Շնորհիւ բարեյաջող պայմանների այդ դիակները չեն փթել,

չեն գազացել ու փոշիացել, պահել են կենդանի մարդու արտաքին ձեւերը, բայց նրանց մէջ չկայ այլեւս հոգի, չկայ կեանք՝ սնուելու եւ արտադրելու ընդունակութիւն:

Լեզուն անկենդան, անզգայ ու անփոփոխ գործիք չէ մարդու ձեռին մեխանիկական աշխատանքներ կատարելու համար: Որպէսզի լեզուն կարողանայ արդարացնել իրեն պատկանող բարձր դերը ընկերային կեանքի մէջ՝ պէտք է, որ ինքն էլ կենդանի ու զգայուն մնայ, անընդհատ սնուի, զարգանայ, շարունակ կերպարանափոխուի ու նոր ձեւեր ստանայ զուգընթացաբար ու անբաժան այն փոփոխութիւններից, որոնց ենթարկւում են մարդկային ընկերութիւնները: Արդի հայերէնը Ոսկեդարեան հայերէնը չէ, ինչպէս (կամ որովհետեւ) այսօրուայ հայը ինքը՝ հինգերորդ դարի հայը չէ:

Սնուելու համար լեզուն ունի մի աղբիւր միայն՝ ազգի հաւաքական ստեղծագործութիւնը: Երբ ցամաքում է այդ աղբիւրը՝ մեռնում է եւ լեզուն: Միջնադարեան **սխալաստիկներն** ու ուսեալ վարդապետները չէին կարող նոր կեանք ներշնչել մահուան դատապարտուած ու արդէն մեռնող լատին լեզուին: Գիշտ է, որ գրագէտներն ու գիտնականները ի մի են հաւաքում լեզուային հարստութիւնները, կանոնաւորում են, ձեւի մէջ են դնում, կայունութիւն եւ տեւողականութիւն են տալիս լեզուին: Բայց ստեղծագործել առանց մեծ զանգուածների աշխատակցութեան՝ անկարող են: Լեզուն չի կարող շնչել ու ապրել խուցերի մթութեան ու լռութեան մէջ, անհատ գրագէտները ջանքերով: Լեզուն պահանջում է բաց երկինք, ընդարձակ տարածութիւններ, առատ լոյս, մեծ բազմութիւններ, կեանքի եռուզեռ, շարժում ու պայքար:

Եթէ լատին լեզուն՝ զրկուած իրեն սնունդ տուող ազգային ստեղծագործութիւնից, այնուամենայնիւ կարողացաւ պահել դարերով իր դիակային գոյութիւնը ու չամհետացաւ իսպառ, դրա համար երկու զօրեղ պատճառներ կային:

Մէկ, որ լատին լեզուն կուտակել էր իր մէջ անհուն հարստութիւն, դասական աշխարհի ամբողջ քաղաքակրթութիւնը: Հռոմին ժառանգող երիտասարդ ժողովուրդները՝ որքան էլ բարբարոս լինէին, չէին կարող անտես թողնել կամ հրաժարուել այդ բացառիկ մեծ զանձից: Հռոմի լեզուն անսպառ շտեմարան էր մշակութային ամեն տեսակ արժէքների, քաղաքակրթութեան առատ ու միակ աղբիւր, անցեալից մնացած թափն էր, **իներցիայի** ոյժը, որ պահում էր նրան կանգուն:

Երկրորդ, պատմական ասպարեզ իջնող նոր ժողովուրդները չունէին այնպիսի լեզու, որը կարողանար փոխարինել լատիներէնը, կարողանար իւրացնել դասական աշխարհից մնացած բարձր ու բարդ քաղաքակրթութիւնը: Լատիներէնը իր ճոխ բառարանով ու հոյակապ քերականութիւնով շարունակում էր մնալ գրքերի մէջ ու

դպրոցներում, որովհետեւ դեռ չկար իրեն փոխարինելու ընդունակ գրական լեզու:

Բայց թե այդ լեզուն նոր ժողովուրդների համար դիակացած գործիք էր միայն եւ ոչ կենդանի օրգան՝ դրան ապացոյց է այն ուշագրաւ փաստը, որ ամբողջ միջին դարերի ընթացքում ոչ մի արժեքաւոր բանաստեղծական երկ չի յօրինուած լատին լեզուով: Էդդայի մեւամադձոտ երգերը, Արթուր թագաւորի ու նրա Կլոր Սեղանի պատմուածքները, Նիբելունգների մեծ ողբերգութիւնը, Ռոլանի վէպը, սպանական ռոմանցերոները, պրովանսական **տրուբադուրներ**ի սիրաբանութիւնները՝ սրանցից ոչ մէկն էլ չի երգուած ու չի պատմուած լատին լեզուով, թէւ այդ ժամանակ գրականութեան մէջ եւ դպրոցներում միահեծանօրէն տիրում էր լատիներէնը: Մեռած լեզուն անկարող էր այլեւս արտայայտել կենդանի մարդկանց ապրումներն ու յուզումները, նոր ազգերը նոր խօսքեր ունէին ասելու եւ այդ նոր խօսքերի համար հարկաւոր էին նոր լեզուներ: Կրիմիիլդա թագուհին ու Տրոնեգեցի Հագենը չէին կարող տեղաւորել իրենց գոթական վայրագ հոգին Վիրգիլիոսի դասական **տիրադներ**ի մէջ, սրանց պէտք էր նոր կազմակերպուող գերմաներէնը՝ մի բարբարոս լեզու, մի մանկական թոթովանք, որ չունէր իհարկէ ծերացած լատիներէնի բարդ ու նուրբ ձեւերը, բայց լեցուն էր առնական թափով, տարերային թարմութիւնով ու անսպառ, դեռ չշահագործուած կարողութիւններով:

Լատիներէնի օրինակը ոչ միայն չի հերքում լեզուի անքակտելի կապը ազգի հետ, այլ հակառակը՝ գալիս է հասկանալու, որ նոյնիսկ ամենից աւելի կատարեալ, ամենից աւելի զինուած ու տիրօրէն հաստատուած լեզուն անգամ չի կարող պահել իր գոյութիւնը, եթէ զրկուում է սնունդից՝ ազգային ստեղծագործութիւնից:

Լեզուի արժեքը հասկանալու համար բաւական է յիշել, որ ազգային պայքարը ամենամեծ չափերով՝ լեզուային պայքար է: Երբ մի զօրեղ ազգ ուզում է կլանել իրենից թոյլերին՝ ամենից առաջ յարձակում է լեզուի վրայ: Եւ երբ վտանգի ենթարկուած ազգը ուզում է պաշտպանել իրեն՝ ամենից առաջ պատսպարում է լեզուն: Լեզուն եւ լեզուի հետ անմիջապէս կապուած դպրոցը, գրականութիւնը, մամուլը, թատրոնը՝ ահա՛ ազգային միջնաբերդը, ահա՛ ազգային վեճերի, յարձակման ու դիմադրութեան, գլխաւոր նիւթը:

Մինչեւ 18-րդ դարի վերջին տասնամեակը՝ աշխարհակալ ազգերը չէին գիտակցում հարկաւոր չափով լեզուի արժեքը ազգային կեանքի համար, ինչպէս եւ մինչեւ ռամկավար կարգերի հաստատումը՝ պետութիւնները չէին գիտակցում ազգային հաւաքականութիւնների նշանակութիւնը պետական կեանքի համար: Բայց, երբ պետական ղեկն անցաւ տոհմային միապետների ձեռից ժողովրդական զանգուածների ձեռը (կամ զոնէ լսելի դարձաւ ու հաշուի առնուեց **դեմոսի** ձայնը), կառավարութիւնները հասկացան, թէ

քաղաքական ինչ մեծ նշանակություն ունեն (եւ մանաւանդ ունենալու են հետագայում) ազգութիւնները եւ թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունեն լեզուները՝ ազգերի գոյութիւնը յարատեւելու համար: Եւ ահա այդ շրջանում էր, որ կառավարութիւնները կարիք զգացին վերացնելու ազգային բաժանումները, այսինքն՝ լուծելու մանր ազգութիւնները տիրապետող ազգութեան մէջ եւ հասկացան, որ դրա համար ամենից նպատակայարմար միջոցն է վերացնել լեզուները:

Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ընթացքում Կոնվենտը պետական հսկողութեան տակ առաւ Ֆրանսիայում գործածուող ոչ-ֆրանսերէն լեզուները ու դիմեց խիստ միջոցների՝ Պրովանսում, Ժիրոնդում եւ Վանդեյում տեղական jargon-ներն ու patois-ները խեղդելու համար:

Սա առաջին փորձն էր՝ արմատախիլ անելու լեզուները պետական միջոցներով, գիտակցօրէն ու սիստեմատիկաբար (ասում են՝ պետական միջոցներով ու գիտակցօրէն, որովհետեւ անկազմակերպ ու անգիտակցօրէն, բնագոյային մղումներով ու տարերային արտայայտութիւններով լեզուների պայքարը եւ ազգային պայքարը առհասարակ՝ եղել է միշտ): Չեն մոռացել, որ ըստ հայկական աւանդութիւնների՝ առասպելական Արամ թագաւորը հրամայել է կտրել հայերէն չգիտցող իր հպատակների լեզուն: Այս աւանդութիւնը ցոյց է տալիս, որ դեռ շատ հին ժամանակներում լեզուն եղած պիտի լինի պետական հալածանքի առարկայ: Բայց չեն յիշում, թէ երբեւիցէ ու որեւէ տեղ (մինչեւ նախավերջին դարը) իրօք կիրառուած ու սիստեմատիկօրէն գործադրուած լինի Արամի քաղաքականութիւնը:

Յեղափոխական Կոնվենտի օրինակին հետեւեցին բազմազգեայ մեծ կայսրութիւնները՝ Աւստրո-Յունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանը: Ոչ-պետական լեզուների հալածանքը դարձաւ այս երկիրներում ներքին քաղաքականութեան հիմնական հոգսերից մէկը: Ամբողջ 19-րդ դարը (մանաւանդ նրա երկրորդ կէտը) ու 20-րդ դարի սկիզբը բռնկուած է այս լեզուակերական պայքարով:

Կառավարութիւնները խստիւ արգելում են ազգային լեզուների գործածութիւնը ոչ միայն պետական, այլ նաեւ քաղաքային (municipal) հիմնարկութիւնների մէջ, տեղական ինքնավարութեան պաշտօնատներում, հանրային, գիտական ու բարեգործական հաստատութիւնների գործավարութեան մէջ, յաճախ նաեւ՝ ամէն կարգի հրապարակային ժողովներում: Չանազան արտօնութիւններ են տալիս պետական լեզուն գիտեցողներին եւ հակառակ՝ սահմանափակում են չգիտցողների իրաւունքները: Սահմանափակում են ազգային դպրոցների իրաւունքները, թիւն ու ծաւալը, զրկում են նիւթական միջոցներից, արգելում են կամ

դժուարացնում նոր դպրոցների բացումը, նոյնիսկ փակում եղածները: Նոյն հալածանքը՝ ազգային գրականութեան եւ թատրոնի դէմ:

Յարձակման ենթարկուած ազգերը (օրինակ՝ Լեհերը Գերմանիայում ու Ռուսաստանում, չեխերը՝ Աւստրիայում, ռուսիները՝ Յունգարիայում, ուկրաինացիները, հայերն ու վրացիները՝ Ռուսաստանում), իրենց հերթին կենտրոնացնում են ընդդիմադրական ամբողջ կարողութիւնները Լեզուի շուրջը, աշխատում են բոլոր օրինաւոր ու ապօրինի միջոցներով պաշտպանել իրենց Լեզուն, ապահովել նրա գոյութիւնը:

Եւ բնականօրէն քանի սաստկանում է յարձակումը՝ այնքան ուժեղանում է ընդդիմադրութիւնը: Ազգութիւնները, որ մինչ այդ թերեւս չէին էլ գիտակցում իրենց Լեզուի իսկական արժէքը՝ այժմ յարձակման ենթարկուած ու կորցնելու վտանգի առաջը կանգնած, նոր գլխի են ընկնում, թէ ինչ մեծ հարստութիւն են ունեցել եւ ծառանում են գիշատիչների դէմ: Այսպիսով, Լեզուների հալածանքը, որ ազգային պայքարի արտայայտութիւններից մէկն է ու նպատակ ունի չէզոքացնելու ազգութիւնները, ինքը դառնում է մի նոր ու զօրեղ գործոն՝ ազգային ինքնաճանաչութիւնը արթնացնելու համար:

Իդէպ, թուրքերը սիրում են յիշեցնել պարծանքով, որ Օսմանեան կայսրութեան մէջ երբեք չի եղել պետական հալածանք ոչ-թուրք Լեզուների դէմ: Փաստը ճիշտ է (մօտաւորապէս), բայց պարծենալու բան չկայ, որովհետեւ պատճառն եղել է ոչ թէ թուրքերի վեհամճնութիւնը, համբերատարութիւնը ու լայն ազատամտութիւնը, այլ պարզապէս պետական տհասութիւնը: Այն իրաւագուրկ եւ ստրկական վիճակի մէջ, որին ենթակայ էին հպատակ ժողովուրդները Թիւրքիայում, ազգերի գոյութիւնը (հետեւապէս եւ ազգային Լեզուները) չէին կարող անմիջական գլխացաւանք կամ մտահոգութիւն պատճառել տիրապետողին: Իսկ թէ այդ միեւնոյն ազգութիւնները հետագայում կարող էին կայսրութեան կործանման պատճառ դառնալ եւ թէ, հետեւապէս, պէտք էր վաղօրօք միջոցներ ձեռնարկել նրանց գոյութիւնը վերացնելու համար՝ Պոլսում նստած քաղաքագէտները չէին կարող տեսնել այդքան հեռուն: Մանաւանդ, որ ազգերը անվտանգ դարձնելու համար նրանք ունէին ու մեջընդմէջ գործադրում էին շատ աւելի արմատական մեթոտ՝ ֆիզիկական ջարդ: Մարդու բերանից Լեզուն հանելը՝ բարդ ու նուրբ գործողութիւն է, որ պահանջում է **կուլտուրական** հասունութիւն, **սխտեմատիկ** աշխատանք ու երկար ժամանակ (թերեւս այս էր պատճառը, որ Արամ թագաւորի հանճարեղ ծրագիրը դարերով մնաց անիրագործելի): Շատ աւելի պարզ եւ մատչելի բան է՝ Լեզուի փոխարէն գլուխը կտրել:

Քաղաքակիրթ պետութիւնների համար անգործադրելի է այդ զուտ թուրքական մեթոտը: Այնտեղ, ուր թուրքը սուր է քաշում ու արիւն հոսեցնում՝ գերմանացին (եւ նոյնիսկ ռուսը) հարկադրուած է

քաղաքականությունն բանեցնելու: Այսպիսով, ծրագրում է, կազմակերպվում ու յամառօրէն իրականացւում լեզուները պապանձեցնելու անարին գործողութիւնը:

Լեզուների պայքարը դառնում է մի նոր ու զօրեղ քաղաքական գործօն: Թէ միջպետական կեանքում եւ թէ մանաւանդ պետութիւնների ներսում անէն մի լեզու աշխատում է ապահովել իր գոյութիւնը ու անարգել զարգանալու հնարաւորութիւնները, ապա աշխատում է ընդարձակել սահմանները, նուաճումներ անել, կլանել ու սեփականացնել օտար տարրեր: Պայքարը անարին է, բայց շատ կրքոտ ու անողորմ:

Ոչ միայն պետական պաշտպանութիւնից զուրկ, հալածուած ու վտանգի ենթարկուած ազգութիւնները, այլ անենազօրեղներն իսկ չափազանց նրբազգաց ու խանդոտ են լեզուի վերաբերմամբ:

Ահա՛, մի թարմ օրինակ: Անցեալ տարի, երբ ծրագրում էր մի մեծ միջպետական համագումար Վաշինգտոնում՝ ֆրանսիական Ակադեմիան դիմեց իր կառավարութեան մի ուղերձ-բողոքով: Տեղեկութիւն էր ստացուել, թէ համագումարի պաշտօնական լեզուն լինելու է անգլիերէնը եւ այս էր ահա, որ վրդովեցրել էր քառասուն «անմահների» օլիմպիական հանգիստը: Ակադեմիան բողոքում էր ֆրանսիական լեզուի այս աննախընթաց իրաւազրկութեան դէմ եւ պաշտպանութիւն պահանջում կառավարութիւնից: Վարչապետ Բրիանը հանգստացրեց ակադեմիկոսներին, հաւաստիացնելով, որ ֆրանսիական կառավարութիւնը երբեք չի համաձայնի մասնակցելու այնպիսի մի համագումարի մէջ, ուր ըստ պատշաճի յարգուած չլինեն ֆրանսերէնի իրաւունքները:

Չպէտք է կարծել, թէ այս բողոքն ու այս հպարտ յայտարարութիւնը տեղի ունեցան այն պատճառով միայն, որ ֆրանսիական Ակադեմիայում բազմած ծերուկները անուղղելի շովէններ են եւ որ Բրիանի կառավարութիւնը բուրժուական կառավարութիւն էր: Յիշում են, 1911թ. (թէ՞ 12ին) հանգուցեալ ժօրէսը՝ ֆրանսիական սոցիալիստների մեծանուն պարագլուխներից մէկը, մի ժեստ արաւ, որ ճիշտ նոյն հոգեբանութեան արտայայտութիւնն էր: Պրուսական քաղաքներից մէկում հաւաքուած էր մի բանուորական համագումար, ուր պիտի խօսէր նաեւ ժօրէսը: Ոստիկանութիւնը պահանջ դրեց, որ խօսի գերմաներէն: Ժօրէսը պատասխանեց, որ գերադասում է լուռ մնալ, քան համակերպուել մի պահանջի, որ գալիս է բռնանալու իր լեզուի վրայ, ու չխօսեց:

Մի ուրիշ օրինակ: 1913թ. գարնանը բելգիական պառլամենտում տեղի ունեցան երկար ու բուռն վիճաբանութիւններ մի օրինագծի շուրջ, որ պահանջում էր մտցնել ֆլամանդական լեզուի գործածութիւնը բելգիական բանակի մէջ: Ես այն ժամանակ Բրիսել էի եւ ուշի-ուշով հետեւում էի վիճաբանութիւններին: Ուշագրաւ էր մասնաւորա-

պէս այն հանգամանքը, որ պառլամենտի սովորական դէմքը, նրա բաժանունը ըստ կուսակցական հատուածների, այդ օրերում փոխուել էր հիմնովին: Չկային այլէս ոչ ձախ ու ոչ աջ, ոչ կառավարական կենտրոն ու ոչ ընդդիմադիրներ, ոչ պահպանողական ու ոչ ազատամիտ: Պառլամենտը բաժանուել էր երկու մեծ ազգային հատուածների՝ ֆլամանդների ու վալոնների: Հակառակ կուսակցական վարքերի ու կարգապահութեան ֆլամանդ սոցիալիստները՝ միացած ֆլամանդ լիբերալների ու ֆլամանդ կաթոլիկների հետ, քուէարկեցին հակառակ վալոն սոցիալիստներին, որոնք իրենց հերթին միացել էին վալոն կաթոլիկների ու լիբերալների հետ:

Նոյն կարգի վէճ տեղ ունի այսօր նոյն Բելգիայում, Գենտ քաղաքի համալսարանի շուրջ: Ֆլամանները (Անկախ կուսակցական պատկանելիութիւնից) պահանջում են, որ Արեւելեան Ֆլամանդիայի համալսարանում ֆրանսերէն լեզուն փոխարինուի ֆլամանդերէնով: Վալոնները (որ վաղուց արդէն կորցրել են իրենց ազգային լեզուն եւ իւրացրել են ֆրանսերէնը) ուզում են անխախտ պահել նախկին դրութիւնը:

Ֆլամանները կազմում են վալոնների հետ միասին մի պետական միութիւն, պատրաստ են իրենց կեանքի գնով պաշտպանել այդ միութիւնը (ինչպէս արին մեծ պատերազմի ընթացքում), բայց պետութեան ներսում ուզում են մնալ ֆլամանդ, ուզում են պահպանել իրենց ազգային դէմքը ու կատաղօրէն կռոււմ են ֆրանսերէնի տիրապետութեան դէմ, որովհետեւ գիտեն, որ կորցնելով լեզուն՝ կորցնելու են իրենց ազգութիւնը (ինչպէս կարցրել են արդէն իրենք վալոնները):

VI

Պատմութիւնը անբաժանելի է ազգից, անբաժանելի է այն պարզ պատճառով, որ ազգը էապէս պատմական երեւոյթ է: Աւելին եւս, ազգը ինքը պատմութիւն է, նրա մարմնացումը:

Չկայ ու չի եղել ազգ առանց պատմութեան:

Այն բոլոր տարրերը, որոնցից կազմւում է ազգը, արդիւնք են ու հետեւանք պատմութեան, ծագել են, զարգացել ու հաստատուել պատմականօրէն եւ ժառանգաբար փոխանցուել են սերունդից սերունդ:

Ազգային կապակցութիւնը պատմական կապակցութիւն է, ազգային գիտակցութիւնը ընդհանուր անցեալի գիտակցութիւն: Օհաններ, որ չեն յիշում ազգակցութիւնը, չեն կարող կազմել ազգ: Ազգ կազմում են այն Օհանները միայն, որոնք ունեն ու պահել են կենդանի յիշողութիւններ անցեալի եւ գիտակցում են կապը անցեալի ու ներկայի միջեւ:

Եւ ազգերը գիտեն պատմութեան կարեւորութիւնը:

Քրդական աշիրեթները, որ չունին ոչ գրականութիւն, ոչ իսկ գրագիտութիւն, որ դեռ ազգ էլ չեն, այլ միմիայն ազգային սաղմեր: Այս աշիրեթներն անգամ մտահոգուած են յաւերժացնելու իրենց պատմութիւնը: Ամէն մի աշիրեթ ունի իր յատուկ պատմաբան-բանաստեղծ-երգիչը, որ անգիր սովորում է նախորդներից ու ինքն էլ յօրինում ընդարձակ երգեր, որոնց մէջ երգում է աշիրեթի անցեալ փառքը, սահմանային ու տոհմային վէճերը հարեւանների հետ, կռիւներն ու յաղթութիւնները, ռազմիկների սխրագործութիւնները, պետերի խնամութիւնն ու դաշնակցութիւնը ուրիշ աշիրեթների հետ, ընդհանուր պայքարը անպատիւ «ռոմի» (թուրքի) դէմ...

Պատմութիւն է սա, անցեալի յիշողութիւններ, առասպելներով զարդարում այնպէս, ինչպէս կարող է ըմբռնել ու պատկերացնել իր անցեալը մի նահապետական, կէս-վայրենի հասարակութիւն: Թող այս պատմութեան երեք քառորդը բանաստեղծութիւն լինի, այնուամենայնիւ նա անհրաժեշտ է հաւաքական կեանքին տեւողութիւն տալու համար: Քուրդի աշիրեթային գիտակցութիւնը վառ պահելու համար, նրա երգերն ունեն նոյն նշանակութիւնը, ինչ ունեցել է միջինդարեան հայութեան համար խորեմացու գրած ազգային մեծ վէպը:

Անցեալի գիտակցութիւնը ազգային գոյութեան հիմնական պայմաններից մէկն է:

Ազգը **տեւողական** երեւոյթ է: Նա միացնում է անհատներին ոչ միայն տարածութեան մէջ, այլեւ ժամանակի ընթացքում: Հայ ազգը հաւաքականութիւն է, որ ի մի է կապում ոչ միայն այսօր գոյութիւն ունեցող հայ մարդկանց, այլ նաեւ ներկայ սերունդը անցեալ ու գալիք սերունդների հետ: Ազգերի կեանքը շատ անելի երկարատեւ է, քան անհատի կեանքը, եւ այդ երկարատեւութիւնը կարող է իրականանալ միայն պատմութեան միջոցով:

Պատմութիւնն է, որ ինձ հայ է արել եւ պատմութիւնն է, որ պահում է ինձ հայ, կապում է ազգայնօրէն ուրիշ հայ մարդկանց հետ՝ ժամանակի ու տարածութեան մէջ:

Եթէ պատմութեան հետ անբաժան եւ գործադրում են «յիշողութիւն» ու «գիտակցութիւն» բառերը, չպէտք է եզրակացնել, թէ խնդիրն ունի բացառապէս ու զուտ **սուրբէկտիւ** բնոյթ: Ոչ, իմ **սուրբէկտիւ** ապրումների տակ թաքնուած են **օրբէկտիւ** շատ զօրեղ հիմքեր: Պատմութիւնը ոչ միայն տալիս է ինձ **գիտակցութիւն** իմ ազգային պատկանելիութեան, այլեւ իրօք գիտակցութիւնիցս անկախ ինձ հայ է դարձնում: Ազգ կազմող Օհանները ոչ միայն **գիտեն** ու **յիշում** են փոխադարձ կապը, այլ եւ **իրօք** կապուած են իրար հետ խոր ու ամուր կապերով:

Եւ պատմութիւնն է, որ դարբնել է այդ երկաթ կապերը:

Բայց ո՞ր պատմութիւնը: Բառը ինքնին բաւականին անորոշ է ու գործադրուում է տարբեր իմաստներով: Անցեալի գիտութիւնն է պատմութիւնը՝ սա պարզ է: Բայց անցեալը, եթէ նոյնիսկ սահմանափակուելու լինենք մարդու ընկերային կեանքի անցեալով, այնքան բարդ է ու բազմակողմանի, որ առատ միւթ է տալիս ու անհրաժեշտ է անում տարբեր բովանդակութեան պատմութիւններ:

Ծովագանացութեան զարգացումը 15-րդ դարից սկսած ու սրա հետ միասին նաեւ նոր երկրների գիւտը մի ընդարձակ ու շատ կարեւոր պատմութիւն է: Պատմութիւն է ռազմական գէնքի կատարելագործումը՝ Յայկ Նահապետի նետաղեղից սկսած մինչեւ «Բերթա» թնդանօթ ու խեղդիչ գազեր: Պատմութիւն է տիեզերքի մասին ունեցած մեր հասկացողութեան լայնացումն ու խորացումը՝ ասորա-բաբելոնեան աստղաբաշխերից սկսած մինչեւ Նիւտոնը, Լապրասն ու Այնշտայնը: Պատմութիւն է շոգիի գործադրումը արդիւնաբերութեան մէջ եւ նաֆթի մուտքը համաշխարհային առեւտուրի մէջ: Պատմութիւն է ճորտավաճառութեան հաստատումը ու ապա վերացումը Ամերիկայում...

Պատմութիւն է այս բոլորը: Բայց սրանցից եւ ոչ մէկը չի կարող բացատրել մարդկութեան բաժանումը ըստ ազգութիւնների եւ ազգային միութիւնների գոյութիւնը:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը այն պատմութիւնն է կամ այն պատմութիւնները, այսինքն՝ այն անցեալը եւ անցեալի այն յիշողութիւնները, որոնք անջատում են մարդկային մի հաւաքականութիւն միւս մարդկային հաւաքականութիւններից եւ ներսում՝ կապում հատուածի անդամներին այն ուրոյն, առանձնայատուկ կապերով, որ ազգային ենք անուանում:

Պարզ է, որ այդ պատմութիւնը ուրիշ ոչինչ է, քան ազգութիւնը կազմող տարրերի պատմութեան զումարումը: **Յեղային** պատմութիւն (**ցեղերի ծագումը**, տեղափոխութիւնները, խաչաւորումը, խառնուրդը, զումարումն ու անջատումը), **պետական** եւ ընդհանրապէս **քաղաքական** պատմութիւն (այնչափ, որչափ պետական ու քաղաքական կեանքի մէջ արտայայտուել է ազգային կեանքը), **կրօնական** դաւանանքների ու եկեղեցիների պատմութիւն, **լեզուների** պատմութիւն, **բարքերի** ու **իրաւահասկացողութիւններ** պատմութիւն, **մշակոյթային** պատմութիւն ընդհանրապէս ու **գեղարուեստի** պատմութիւն մասնաւորապէս, ահաւասիկ այն պատմութիւնները, որոնք զումարուելով կազմում են ազգային պատմութիւններ կամ ազգութիւնների պատմութիւն:

Այս պատմութիւնն է ահա, որ ծնունդ է տալիս ազգերին, ձեւաւորում է, սնուցանում ու ապրեցնում ազգերը:

Ընդհանուր կեանքը անցեալում՝ իբրեւ **օբեկտիւ** գործօն, ծնունդ է տալիս ֆիզիկական, հոգեկան ու մշակութային նմանութեան,

հետեւապէս եւ մերձաւորութեան ու մտերմութեան ազգ կազմող մարդկանց մէջ, կապում է նրանց ընդհանուր կարիքներով ու ընդհանուր շահերով: Միւս կողմից, նոյն անցեալի գիտակցութիւնն ու յիշողութիւնը՝ իբրեւ **սուրեկսիւ** գործօն, աւելի եւս ամրացնում էր ազգային կապակցութիւնը: Պատմութիւնը, որ աղբիւրն է ազգային միութեան, ինքն էլ իր հերթին՝ դառնում է մի նոր ազգային տարր:

Տեսանք, թէ ինչ առարկութիւններ կարելի է բերել պատմական տեսակետի դէմ: Բայց այդ առարկութիւնները կվերնան, եթէ «պատմութիւն» բառին տանք իր յատուկ իմաստը, որ ծործեցի տալ այստեղ:

VII

Ցեղագրական միութիւնը ինքնին ազգային միութիւն չէ: Այդ մենք տեսանք: Միեւնոյն ազգի զանազան հատուածները կարող են ունենալ տարբեր կենցաղներ, ինչպէս եւ տարբեր ազգերի այս կամ այն հատուածները կարող են ունենալ նոյն կենցաղը:

Բայց եթէ անտես թողնենք մասնակի շեղումները ու վերցնենք ազգերը **իբրեւ ամբողջութիւններ**, որ կան ցեղագրական գծեր, որ յատուկ են ամբողջ ազգին եւ որ տարբերում են այս մի ազգը միւսներից:

Իր ներսում, ամէն մի ազգ բաժանուած է զանազան հատուածների՝ ըստ բնակութեան վայրի, տնտեսական ու սոցիալական դրութեան, քաղաքակրթութեան աստիճանի եւն.: Այս տարբերութիւնները բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն առաջ են բերում աւելի կամ պակաս խոշոր տարբերութիւններ նաեւ կենցաղի մէջ՝ լեռնաբնակն ու դաշտեցին, հողագործն ու վաճառականը, հոգեւորականն ու զինուորականը, որոնք չեն կարող ունենալ ճիշտ նոյն կենցաղը, թէւ պատկանելիս լինեն նոյն ազգութեան:

Բայց հատուածային բաժանումներից դուրս ու վեր կան պայմաններ, որ ընդհանուր են եթէ ոչ բոլոր հատուածներին ու անհատներին առանց բացառութեան, գէթ ազգը կազմող մեծ զանգուածներին՝ այն զանգուածներին, որ բնորոշում են ազգը, կազմում ու ներկայացնում ազգային տիպարը:

Եւ հասկանալի է, որ այսպէս պիտի լինի, որովհետեւ ազգը իբրեւ ամբողջութիւն կապուած է որոշ աշխարհագրական վայրի հետ, ունի իր ետեւը որոշ պատմութիւն, որոշ մշակոյթ ու կանգնած է քաղաքակրթութեան որոշ աստիճանի վրայ:

Ռուսը ընդհանուր առմամբ դաշտի բնակիչ է, հայը՝ բարձր սարահարթերի, լեզգին՝ ապառաժոտ լեռների, նորվեգիացին ու ֆինը՝ հիւսիսի, սպանացին ու իտալացին՝ հարաւի, լիթուիները՝ անտառների զաւակ, հոլանդացին՝ ճահճային մարգագետինների, արաբը՝ աւազոտ անապատների: Ռուսը հողագործ է, քուրդը՝ խաշնարած,

բելգիացիները՝ գործարանային արդիւնաբերող, հրէան՝ վաճառական ու սեղանաւոր: Ֆրանսիայում գերիշխող, ազգը գունաւորող դասակարգը մանր բուրժուազիան է, Բուլգարիայում եւ Սերբիայում՝ գիւղացիութիւնը, Քրդստանում եւ Վրաստանում (մեծ պատերազմից առաջ)՝ տոհմային ազնուականութիւնը, Թիւրքիայում՝ զինուորականութիւնն ու պետական պաշտօնէութիւնը (bureaucratie): Գերմանացիներն ու անգլիացիներն կանգնած են քաղաքակրթութեան մի ծայրին, քուրդը՝ միւս ծայրին: Այս երկու ծայրերի միջեւ դասաւորուած են աստիճանաբար միւս ազգերը՝ ամէնը իր յատուկ տեղում: Անկախ հատուածային շեղումներից գերման ազգը իբրեւ ամբողջութիւն հասել է քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների, քան սպանականը կամ իտալականը: Իտալացիները, իր հերթին, աւելի քաղաքակրթուած է, քան հայը, իսկ հայը՝ աւելի քան քուրդը:

Այս խոշոր տարբերութիւնները բնականօրէն անդրադառնում են նիստուկացի վրայ եւ ծնունդ են տալիս մի տեսակ **համազգային կենցաղի**, որ ընդգրկում է իր մէջ՝ աւելի կամ պակաս որոշակի, ազգի տարբեր հատուածները ու բաժանում մէկ ազգը միւսից: Երեւոյթը աւելի եւս հասկանալի կդառնայ, եթէ յիշենք, որ ազգային հատուածները, որքան էլ անջատուած լինեն իրարից վայրով, սոցիալ-տնտեսական կացութիւնով ու քաղաքակրթութեան աստիճանով, այնուամենայնիւ կապուած են իրար հետ ընդհանուր պատմութիւնով, ցեղային ու մշակութային ամուր կապերով, անցեալից ժառանգած բնագոյներով ու հակումներով:

Իրականութեան հակառակ կլինէր ասել, թէ ամէն հայ մարդ կամ հայ հատուած ամէն տեղ ու ամէն պայմաններում ունի նոյն կենցաղը: Բայց կարելի է ասել, որ հայ ազգի **հիմնական մասը** ունի մի կենցաղ, որ յատուկ է իրեն ու տարբերում է տիպար-հային իր հարեւան ոչ-հայից:

Եւ այնքան կենսունակ երեւոյթ է ազգային կենցաղը, որ գտնում է իր արտայայտութիւնները նոյնիսկ շատ հեռաւոր, կենտրոնական զանգուածներից անջատուած կամ միմեանցից խիստ տարբերուող հատուածների մէջ:

Վրաստանում դարերով ապրած հայ գաղութները պահել են ու դեռ այսօր էլ ունեն սովորութիւններ, որ ընդհանուր հայկական են (նոյն սովորութիւնները կգտնէք Լօռի, Շիրակ կամ Ալաշկերտ): Յեղեղբերգի համալսարանում փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան ստացած հայ մտաւորականը սիրում է նոյն երգերն ու նոյն պարերը, ինչ եւ Աբարանի անգրագէտ, կէս-վայրենի հովիւր: Եկեղեցական մեղեդիներն ու պատարագի երգեցողութիւնը հաւասար հաճոյքով լսում են եւ բարեպաշտ դասը, եւ անաստուած թռռը: Փարիզում ապրող հայ միլիոնատէրը, երբ ուզում է մի ընտիր ճաշ ուտել՝ պատուիրում է **դոլմա** կամ **կոլուլակ** ու այդ օր տիկինը իջնում է

խոհանոց: Ընտանեկան կապակցութեան շեշտուած ամրութիւնը, ընտանիքի սէրը, մեծիւն յարգելը, հօր ու զաւակի, հարսի ու սկեսուրի, փեսայի ու զոքանչի փոխարաբերութիւնները խոշոր չափերով բնորոշ են ամէն տեղի ու ամէն կարգի հայերի համար: Հաւասարապէս բնորոշ է հայի նեղ անհատականութիւնը, ընկերական բնազդի թուլութիւնը, հաւաքական աշխատանքի անընդունակութիւնը եւ սրանցից բխող հանրային փոխարաբերութիւնների, աշխատանքի ու տնտեսութեան ձեւերը:

Իր կենցաղի, ճաշակի, սովորութիւնների ու բարքերի որոշ գծերով հայը մնում է հայ՝ նման միւս հայերին: Միւս կողմից ու նոյն գծերով նա յաճախ տարբերում է ամենամօտ դրացիներից:

Շատախի ձորերում հայ շինականի տարազը նոյնն է, ինչ եւ տեղական քուրդինը: Եւրոպացի ճամբորդը կարող է չզանազանել արտաքինով հայը քուրդից: Բայց տեղացու վարժ աչքը երբեք չի սխալուում եւ հեռուից արդէն ճանաչում է, թէ ո՞վ է իր դիմացը ելնողը: Կան ինչ որ տարբերութիւններ՝ քուրդի բարձրութիւնն ու ձեւը, գօտիի գոյնը, զուլաւոր շալուարի նկարը, նոյնիսկ մարդու կեցուածքն ու շարժումները, որ իսկոյն մատնում են ազգութիւնը: Նոյնը եւ գիւղերի վերաբերմամբ՝ տեղացին առանց տատանուելու կորոշի, թէ հեռուում երեւացող գիւղը հայկականն է, թէ՞ քրդական: Հայի պատրաստած պանիրը շուկայում ուրիշ գին ունի, քրդինը՝ ուրիշ: Հայի գործած կարպետի կամ նախշուն գուլպայի նկարն ուրիշ է, քրդինը՝ ուրիշ: Նոյն երգն ու նոյն պարը հայը երգում է ու պարում ուրիշ կերպ, քուրդը՝ ուրիշ: Հայը իր ձեւն ունի արտը մշակելու, քուրդն՝ իրը: Մի անգամ Մոկսից Կառկառ անցնելիս ամայի լեռներում իմ ուղեկից գիւցաղին կորցրեց ճամբան: Արեւը արդէն մայրը մտնելու վրայ էր, վախենում էինք, թէ գիշերով կընկնենք քուրդի գիւղերը: Երբ իջնում էինք մի հովիտ ուղեկիցս ուրախութեամբ յայտնեց, թէ մօտերը հայի գիւղ պիտի լինի, որովհետեւ «էս արտը հայի արտ է» ասաւ: Հարցրի, թէ ինչի՞ց իմացաւ: Մարդը չկարողացաւ բացատրել, բայց նորից պնդեց, թէ «քուրդի արտը եսպէս չի լինի»: Եւ ասածը ճշտուեց՝ արտը հայի էր:

Մի գիւղատնտես, որ երկար պաշտօնավարել էր Կախեթիայի այգիներում, հաւատացնում էր ինձ, որ հեշտութեամբ տարբերում էր հային վրացիից, դիտելով միայն, թէ ինչպէս է աշխատում մարդը՝ նոյն աշխատանքը, նոյն խաղողի այգիում ու նոյն գործիքներով հայը կատարում է իր հանգին, վրացին՝ իր հանգին:

Դիտմամբ բերում են այսպիսի օրինակներ, որոնք առնչութիւն չունեն կրօնական դաւանանքների հետ: Եթէ ուզենայի մատնանիշ անել այս կարգին պատկանող ցեղագրական եւ բարացուցական գծերը (սնապաշտութիւններ, տօնախմբութիւններ, ամուսնութիւն ու հարսանիք, թաղման ծեսեր, եւ այլն), տարբերութիւնը հայի եւ քուրդի կամ

հայի եւ վրացու միջեւ կլիներ շատ աւելի ակներեւ: Անշուշտ, կենցաղը այնպիսի մեծ արժէքի ազգային տարր չէ, ինչպիսին է օրինակ լեզուն, բայց եւ այնպէս նա ունի իր որոշ տեղն ու նշանակութիւնը ազգ կազմող միւս տարրերի մէջ:

VIII

Ինքնագիտակցութեան փաստը բնական հետեւեանք է գոյութիւն ունեցող ազգային **օրէկտիւ** կապերի եւ միաժամանակ ազգը ամբողջացնող ու ամրացնող մի նոր տարր:

Ի՞նչ ասել է ունենալ ազգային գիտակցութիւն:

Դա ասել է՝ գիտակցել այն կապերը, որ կապում են անհատին ազգային հաւաքականութեան հետ, գիտակցել այդ հաւաքականութեան շահերը, կարիքներն ու իրաւունքները, գիտակցել, թէ ինչ բարիքներ է ստանում եւ ունի ստանալու անհատը հաւաքականութիւնից եւ թէ ինչ պարտականութիւններ ունի ինքը՝ հանդէպ հաւաքականութեան:

Ես գիտեմ, որ հայ եմ եւ որ բազմաթիւ կապերով կապուած եմ միւս հայ մարդկանց հետ: Գիտեմ, որ իմ անհատական բախտը՝ նոյնիսկ անկախ կամ հակառակ իմ կամքին ու ցանկութիւններին, կապուած է շատ խոշոր չափերով «հայ ազգ» կոչուած հաւաքականութեան բախտի հետ: Գիտեմ, որ ժառանգել եմ ազգից հոգեկան որոշ արժէքներ՝ իմ ներկայ կարողութեան խոշոր մասը, եւ որ այդ արժէքները պահպանելու, զարգացնելու, աճեցնելու ու նրանից լիովին օգտուելու համար ես կարիք ունեմ ազգի գոյութեանն ու օգնութեանը: Գիտեմ ապա, որ ազգն էլ իր հերթին իր գոյութիւնը պահպանելու ու ինձ օգտակար լինելու համար կարիք ունի իմ կարողութեան, իմ աշխատանքին եւ իմ զոհաբերութիւններին: Գիտեմ հետեւապէս, որ **պարտականութիւններ** ունեմ կատարելու հանդէպ ազգին, պարտականութիւններ, որ վերջին հաշվով **ինձ** համար, իմ **շահերը** պաշտպանելու համար պիտի կատարեմ:

Տարբեր ազգեր (իսկ ազգերի ներսում՝ տարբեր հատուածներ) տարբեր չափ՝ աւելի կամ պակաս, օժտուած են ազգային գիտակցութիւնով: Բայց գիտակցութեան մի որոշ նուազագոյն չափ բացարձակապէս անհրաժեշտ է ազգ կազմելու ու պահելու համար: Առանց գիտակցութեան ազգը լրիւ ու ամբողջացած չէ, թէեւ ունենայ առարկայական բոլոր տուեալները ազգային միութիւն կազմելու համար:

Եւ որքան աւելի բարձր է գիտակցութիւնը՝ այնքան աւելի ամուր, կայուն ու կենսունակ է ազգը:

Քաղաքակրթութեան խնդիր է սա: Ընդհանուր առմամբ, որքան բարձր է մի ազգի քաղաքակրթութիւնը՝ այնքան բարձր է եւ նրա ազգային գիտակցութիւնը:

Այս ցկատուած (ու տեսականօրէն միանգամայն հասկանալի) երեւոյթ է, որ փորձանքի կամ մեծ վտանգի ժամին առանձին ուժգնութեամբ արթնանում է ու լարուում ազգային գիտակցութիւնը (կամ բնագոյը, որ ուրիշ բան չէ, իհարկէ, քան ժառանգած **անգիտակից** գիտակցութիւն) եւ որ փոքր, թոյլ, մշտական սպառնալիքի տակ գտնուող ազգերի գիտակցութիւնը շարունակ արթուն է, շարունակ լարուած, նրբազգաց ու դիրագրգիռ:

Մեծ ապահով ազգերը (անգլիացիներ, գերմանացիներ, ռուսներ) յաճախ չեն հասկանում փոքրերին ու շօվինիզմ (ազգամոլութիւն) են անուանում այնպիսի երեւոյթներ, որոնք փոքրերի վտանգուած վիճակի մէջ ազգային առողջ բնագոյի արտայայտութիւններ են միայն:

Լեհերը նախկին Ռուսաստանում **բոյկոտի** էին ենթարկել պետական լեզուն՝ առանց ծայրահեղ անհրաժեշտութեան չէին խօսում ու չէին կարողում ռուսերէն: Հայերը խեթ աչքով էին նայում, եթէ իրենցից մէկը ամուսնանում էր ռուսի հետ ու ապտակով էին պատասխանում «**արմեաշկա**» բառին: Հրեաները մի լռելային, աներեւոյթ ու անմարմին միութիւն էին կազմած փոխադարձ օգնութեան համար եւ ուր կարողանում էին՝ խեղդում էին անխնայօրէն ոչ-հրեաների մրցակցութիւնը: Ուկրաինացիները Կիււում կամ Խարկովում չէին գնում ռուսական թատրոն, մալօռօսական «սվիտկա» էին հագնում ու բեխերը երկարացած թափում à la Շեչենկօ...

Ուրիշ պայմանների մէջ այս արտայայտութիւնները պէտք էր որակել իբրեւ շօվինիզմ: Բայց եթէ հաշուի առնել այն պետականօրէն կազմակերպուած հալածանքները, որին ենթարկուած էին ցարական Ռուսաստանում ոչ-ռուս ազգութիւնները՝ զնահատութիւնը արդէն տարբեր պիտի լինի:

Թիւրիմացութիւնների տեղ չտալու համար աւելորդ չի լինի քիչ կանգ առնել այս խնդրի վրայ:

Անհերքելի է, որ ազգութիւնները եւ ոչ միայն թոյլերը, ճնշուածները, այլ նոյնիսկ ամենից զօրեղները, տիրապետողները ազատ չեն շօվինիզմից: Շօվինիզմը ազգային ինքնագիտակցութեան, ինքնագնահատման ու ինքնայարգանքի այլաւերուած, չափազանցուած ու հիւանդոտ արտայայտութիւնն է, նրա ծաղրանկարը: Առօրեայ կեանքում արտայայտուում է զանազան մանր-մունր, համեմատաբար անմեղ ու յաճախ զաւեշտական երեւոյթների մէջ: Բայց պատահում է, որ ընդունում է այնպիսի այլանդակ, վայրենի ու նոյնիսկ ոճրային չափեր ու ձեւեր, որ իրաւացիօրէն զգուանք ու զայրոյթ է յարուցանում:

Իդէպ ցկատեն, որ սա առիթ է տուել չակերտների մէջ առնել, ծաղրի ու անարգանքի առարկայ անել այնպիսի բարձրարժէք գաղափարներ, ինչպիսիք են ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը:

Պետք է տարբերել շօվինիզմը ազգային գիտակցութիւնից ու նրա առողջ արտայայտութիւններից, պէտք է կարողանալ որոշել, թէ **տուեալ պայմանների** մէջ որտե՞ղ է վերջանում «ազգասիրութիւնը» եւ որտեղի՞ց սկսւում «ազգամոլութիւնը»:

Շատ էլ հեշտ բան չէ սա: Իրան անկեղծօրէն «ազգասեր» միայն համարողը յաճախ ընկնում է վայրենի շօվինիզմի մէջ, ինչպէս եւ դրան հակառակ շօվինիզմից վախեցողը յաճախ խեղդում է իր մէջ ազգային առողջ բնազդներն անգամ:

Ընդգծեցի՝ տուեալ պայմանների մէջ, որովհետեւ ընդհանուր նորմաներ չկան եւ ամէն մի կոնկրէտ դրութիւն առաջադրում է ազգին յատուկ պահանջներ ու հարկադրում է յատուկ ընթացք (օրինակ՝ մեծ տագնապների, պատերազմի, ապստամբութեան կամ յեղափոխութեան ընթացքում ազգային գիտակցութիւնը չի կարող սահմանափակուել նոյն արտայայտութիւններով, ինչ ունենալու է խաղաղ ժամանակ):

Բայց որքան էլ դժուար լինի գիծ քաշել «ազգասիրութեան» ու «ազգամոլութեան» միջեւ, սահմանները այնուամենայնիւ գոյութիւն ունեն եւ «սերն» ու «մոլութիւնը» տարբեր բաներ են, ճիշտ այդպէս, ինչպէս տարբեր են որեւէ օրգանիզմի առողջ ու հիւանդ վիճակը, թէւ շատ էլ դիւրին չէ գծել այն սահմանը, որը բաժանում է առողջութիւնը հիւանդութիւնից:

Մարդու սիրտը անընդհատ բաբախում է եւ պէտք է, որ բաբախի, որպէսզի մարդը կարողանայ ապրել: Բայց եթէ սրտի բաբախումը, նրա ուժգնութիւնն ու արագութիւնը անցնում է որոշ չափերից դէնը նա ինքը դառնում է սպառնալիք կեանքի համար:

Ո՞րն է նորմալը, առողջը: Դա կախուած է օրգանիզմից եւ նրա դրութեան պայմաններից: Երեխայի կամ կնոջ օրգանիզմը պահանջում է տարբեր արագութեան բաբախում, այր մարդուն կամ ծերինը՝ տարբեր: Յետոյ՝ միեւնոյն մարդը, երբ հանգիստ քնած է անկողնում՝ ուրիշ զարկերակ ունի, քան այն ժամանակ, երբ վազում է սարն ի վեր կամ ծմռան ցուրտին փայտ է կտորում: Այս եւ շատ ուրիշ հանգամանքներ հաշուի է առնում ուշադիր բժիշկը, երբ փորձ է անում զարկերակով որոշելու մարդու առողջական վիճակը: Նայն զարկերակը տարբեր պայմաններում տարբեր պիտի մեկնուի:

Սեռային յուզումը քսան տարեկան երիտասարդի համար բնախօսական երեւոյթ է, առողջ վիճակի նշան: Բայց եթէ նոյն յուզումը ունենում է ութ տարեկան երեխան՝ դա արդէն հիւանդութիւն է:

Երբ շունը ժանիքներն է ցոյց տալիս, մռնչում է սպառնալի ու չի թողնում, որ կատուն մօտենայ այն անկիւնին, ուր պառկած են իր նորածին լակոտները կամ պահած է իր ուտեստը՝ սա կենսական առողջ բնազդ է, առանց որի շունը չի կարող պահպանել իր ու իր սերունդի գոյութիւնը: Բայց եթէ նոյն շունը փրփուրը բերանին վազում է փողոց-

Երբով ու կծու ման պատահողին անխտիր՝ սա արդէն կատաղութեան հիւանդութիւն է:

Ազգային գիտակցութիւնն ու սրանից անհրաժեշտօրէն բխող ազգասիրութիւնը ազգերի **Ֆիզիոլոգիան** (բնախօսութիւնը) է, առողջ կեանքի հետեւանք ու պայման: Շօվինիզմը՝ նրանց **պատոլոգիան**, հիւանդաբանութիւն է, հիւանդ վիճակի արտայատութիւն:

Շօվինիզմը բացասական երեւոյթ է ոչ միայն միջազգային փոխհարաբերութիւնների ու մարդկային համակենսակցութեան տեսակետի, այլ նաեւ զուտ ազգային կեանքի համար:

Ապրելու ու բարգաւաճելու համար ազգերը կարիք ունեն փոխադարձ օգնութեան ու բարեացական համագործակցութեան, ճիշտ այնպէս, ինչպէս անհատները կարիք ունեն ազգային օգնութեան: Շօվինիզմը՝ ազգային ինքնայարգանքի ազգային եսապաշտութեան այդ հիւանդոտ արտայայտութիւնը, անկարելի է անում կամ շատ դժուարացնում ազգերի հակամարտութիւնը եւ դրանով իսկ մեծապէս վնասում ազգային շահերին:

Յայն կարող է այսօր ծանր վեճ ունենալ ու զենքով ընդհարուիլ թուրքի, քուրդի, թաթարի կամ վրացու հետ: Բնական է, որ կռուի ընթացքում նա սնուցանի ու բորբոքի իր սրտի մէջ թշնամական զգացումներ հակառակորդի հանդէպ: Բնական է, անխուսափելի, մասամբ իսկ անհրաժեշտ, որ կռուի ընթացքում աչառու եւ կողմապահ լինի, գերազնահատի իր պահանջների արդարութիւնն ու հակառակորդի անիրաւասութիւնը, վերագրի իրեն չափազանցուած առաքինութիւններ, իսկ հակառակորդին՝ ամէն տեսակ արատներ ու ոճիրներ, ինքնաներշնչի գայրոյթի, բարկութեան, ատելութեան ու վրիժառութեան զգացումներ: Բայց եթէ այդ հոգեկան կացութիւնը դառնում է տելողական եւ կռուի շրջանից էլ դուրս չի փոխարինում ւելի զգաստ, համբերատար, արդարացի ու **գիտակից** վերաբերմունքի՝ ազգը լրջօրէն հիւանդ է: Այլեւս գիտակցութիւնն ու առողջ եսասիրութիւնը չեն, որ խօսում են նրա մէջ, այլ՝ թունաւորուած հոգին ու կոյր եսամոլութիւնը:

Բայց այն հանգամանքը, որ որոշ պայմանների մէջ ազգային գիտակցութիւնը կարող է այլասերուել, ստանալ այնպիսի չափեր ու ձեւեր, որ շատ վտանգաւոր են իր իսկ շահերի տեսակետից՝ այս հանգամանքը չի կարող նսենացնել ինքնագիտակցութեան բարձր արժէքը: Իր գոյութիւնը պահպանելու, դրութիւնը ամրացնելու, զօրանալու ու առաջադիմելու համար ազգը պէտք է **գիտակցի** իրեն, պէտք է զնահատի իր արժանիքները, սեր ու յարգանք ունենայ իր անհատականութեան հանդէպ, ճանաչի իր շահերն ու իրաւունքները եւ պատրաստ լինի ինքնապաշտպանութեան:

Ազգերը՝ ինչպէս եւ ամէն ուրիշ կարգի հաւաքականութիւններ ու ընկերային միութիւններ կամ անհատ օրգանիզմներ, շարունակ ու

մշտական մրցման մեջ են իրար հետ, մղում են յաւիտենական կռիւ գոյութեան համար (մի բան, որ բնաւ չի հակասում համագործակցութեան սկզբունքին, այլ միայն լրացնում է այն եւ տարբեր ձեւի արտայայտութիւն է նոյն բնախօսական ու **սոցիոլոգիական** օրէնքի): Այդ մրցման մեջ չկորսուելու, իր անհատականութիւնը պաշտպանելու ու փրկելու համար ազգը պէտք է զինուած լինի գիտակցութիւնով:

Գիտակցութիւնը չի կարող գոյանալ ոչնչից ու ոչինչ ազգ ստեղծել: Հետեւապէս սխալ է, թէ ազգը ինքնագիտակցութիւն է միայն *subjectif* (ենթակայական) երեւոյթ, ազգայնօրէն մտածելու ու զգալու եղանակ: Բայց ճիշտ է, որ գիտակցութիւնը ազգ կազմող, լրացնող ու ամրացնող պայմաններից մէկն է:

Ակներեւ է ու անվիճելի, որ կենսունակ ու զօրեղ լինելու համար ազգին հարկաւոր են որոշ առարկայական տուեալներ, թուային մեծութիւն, յաջող աշխարհագրական դիրք, պատմական հարուստ անցեալ, պետական կազմ, քաղաքակրթութիւն, բնական հարստութիւններ, ստեղծագործելու միջոցներ ու կարողութիւն, եւ այլն: Բայց անհերքելի է նաեւ, որ այս բոլորը օգտագործելու համար պէտք է գիտակցութիւն:

Տարերային մղումներն ու հաւաքական բնագոյն որքան էլ մեծ լինի՝ նրանց դերը հանրային կեանքի մեջ չեն կարող, այնուամենայնիւ փոխարինել գիտակցութիւնը: Գոյութեան կռուի մեջ յաջողելու համար ամէն մի հաւաքականութիւն պէտք է լինի **կազմակերպուած**: Եւ հաւաքականութեան փաստը ինքնին ապացոյց է արդէն, որ կայ ինչ որ կազմակերպութիւն՝ առանց սրան անհատները չեն կարող կենակցել միութեան մեջ:

Որքան զօրեղ է կազմակերպութիւնը, այնքան զօրեղ է հաւասար պայմանների մեջ՝ ինքը հաւաքականութիւնը: Իսկ կազմակերպութիւնը զօրեղ է այնքան, որքան բարձր է հաւաքական գիտակցութիւնը:

Մրջիւնների հասարակութիւնը ունի շատ կուռ կազմակերպութիւն: Բայց գիտակցութեան պակասի հետեւանքով մրջինային կազմակերպութիւնը ձուլուած է անշարժ (կամ ծայր աստիճան դանդաղաշարժ) ձեւերի մեջ, չունի հարկաւոր ճկունութիւն, հեռատեսութիւն, ինքնապաշտպանութեան բազմազան ձեւեր եւ ենթակայ է ամէն մի պատահարի՝ մի քիչ խիստ կամ երկարատեւ ձմեռ, մի քիչ անձրեւային գարուն, մի համաճարակ, երեխայի չարութիւն, հողագործի գութան կամ անցորդի կօշիկ՝ կարող են յանկարծակի վերջակէտ դնել հասարակութեան կեանքին: Եւ եթէ մրջիւնները այնուամենայնիւ ապրում են՝ դա պէտք է բացատրել արագ աճելու ընդունակութիւնով, ինքնապաշտպանութեան մի միջոց, որ յատուկ է թոյլ եւ անզէն հասարակութիւններին:

Մարդկային ընկերություններն էլ իրենց ծագման շրջանում տարերային բնոյթ են ունեցել, հետեւանք են եղել հաւաքական բնագոյի: Բայց նրանք էապես տարբերոււմ են մրջինայիններից, որովհետեւ մարդը ընդունակ է աւելի կամ պակաս չափերով, բայց յամենայն դէպս շատ աւելի քան մրջինը, գիտակցութիւն մտցնելու իր անհատական ու ընկերային կեանքի մէջ, անդրադառնալու երեւոյթների վրայ, դատելու, ընտրելու, ծրագրելու, միջոցներ գտնելու եւ իրականացնելու այն, ինչ որ ինքը համարում է ցանկալի ու կարելի իր համար:

Գիտակցօրէն չէ, իհարկէ, որ կազմուել են ազգերը: Դա կատարուել է անկախ համազգակիցների դիտաւորութիւններից ու կամքից: Գիտակցութիւնը ինքը հետեւանք է արդէն կատարուած փաստի, աւելի ճիշտ՝ կատարուելիք փաստի հատունացած դրութեան: Ազգային առարկայական տարրերը (ամբողջովին կամ մեծ չափերով) գոյութիւն են ունեցել արդէն, երբ արթնացել է գիտակցութիւնը: Բայց գիտակցութիւնը ասպարէզ բերելով ցանկութեան ու կամքի տարրերը՝ մի նոր ու վճռական զարկ է տուել, ձեւի մէջ է դրել, շաղկապել ու ամբողջացրել է ազգային կառուցուածքը:

Ձ.

I

Կարծում եմ, որ այժմ՝ այսքան երկար որոնումներից յետոյ, կարող ենք արդեն փորձել պատասխան տալու մեր հիմնական հարցին, թե ինչ է ազգը:

Ազգը նարդկային մի ինքնատիպ խմբակցություն է, հաւաքական (collectif) միութիւն, որի անդամները՝ ազգ կազմող նարդիկ, կապուած են իրար հետ ու իրար մէջ:

Ա. Մասամբ ցեղային կապերով (ընդհանուր ծագում, արիւնակցութիւն, ազգակցութիւն),

Բ. Մասամբ պետական կապերով (ներկայում կամ անցեալում, պետութեան ներսը կամ պետութիւնից դուրս, բայց միշտ նեցուկ ունենալով զայն),

Գ. Մասամբ **տերիտորիալ** կապերով (երկրային, աշխարհագրական ընդհանրութիւն),

Դ. Մասամբ կրօնական կապերով (դաւանանքի, եկեղեցական կազմակերպութեան ընդհանրութիւն),

Ե. Մասամբ ու զխաւորապէս լեզուային կապերով (լեզուային միութիւն),

Զ. Մասամբ քաղաքական ու ամբողջովին ազգային պատմութիւնով (ընդհանուր անցեալ ու այդ անցեալի կենդանի յիշողութիւններ, ընդհանուր յաջողութիւններ ու տառապանքներ, պատմական հաստատութիւններ ու աւանդութիւններ),

Է. Մասամբ կենցաղային կապերով (ընդհանուր նիստուկաց, սովորութիւններ, վարքեր ու բարքեր, բարոյահասկացողութիւն ու իրաւահասկացողութիւն, ընտանեկան ու հանրային փոխյարաբերութիւններ):

Այս կապերը ծնունդ են տալիս մի ուրոյն նարդկային տիպի՝ Ֆիզիկական ու հոգեկան, ապա ծնունդ են տալիս նաեւ մի ուրոյն մշակոյթի՝ ազգային մշակոյթի (յատկապէս՝ գեղարուեստի, որ գերազանցօրէն ազգային ստեղծագործութիւն է):

Ֆիզիկական ու հոգեկան առանձնայատկութիւնների հանրութիւնը, երկրային ու պետական կապերը, կենցաղային նմանութիւնն ու մշակոյթի նոյնութիւնը, ընդհանուր ապրումներն ու ընդհանուր վիճակը անցեալում ու ներկայում՝ սրանք ծնունդ են տալիս փոխադարձ հասկացողութեան, մօտիկութեան ու մի առանձին մտերմութեան ազգ կազմող նարդկանց միջեւ: Ապա ծնունդ են տալիս ազգային ինքնագիտակցութեան, փոխադարձ կապերի, իրաւունքների ու պարտականութիւնների ճանաչման, ձգտումների, ցանկութիւնների, կարիքների ու պահանջների ընդհանրութեան:

Ահա՛, թե ինչ է ազգը:

Բացատրութիւնը մի քիչ երկար է ու ոչ ցանկալի չափով որոշակի, բայց երեւոյթի բարդ էութիւնը թոյլ չի տալիս ամփոփելու այն մի սեղմ ու կտրուկ **Ֆորմիլի** մէջ:

Ազգը պատմա-մշակութային երեւոյթ է, ազգային միութիւնը՝ պատմամշակութային կապակցութիւն:

Վերջին հաշվով մշակոյթն է, որ ժողովուրդներից ազգեր է ստեղծում, բաժանում է մարդկութիւնը տարբեր ազգութիւնների եւ միացնում է մարդկանց ազգութիւնների մէջ:

II

Մի միջանկեալ նկատողութիւն:

Նորերս կարդացի Լ. Շանթի հետեւեալ տողերը. «Միայն մարդու յատկութիւնը չէ ազգ ու քաղաքականութիւն առաջացնելս: ... Անտառն ալ իր տեսակի ազգ մըն է, իր յատուկ քաղաքակրթութեամբ»:

Եթէ իմ ընթերցողը կարդացել է Լ. Շանթի «Ի՞նչ է ազգութիւնը»¹⁸ յօդուածը (իսկ եթէ դեռ չի կարդացել, արժէ որ կարդայ), նկատած պիտի լինի անշուշտ, որ ընդհանուր առմամբ ես կանգնած եմ նոյն տեսակետի վրայ ու զարգացնում եմ նոյն թէզերը, ինչ եւ Շանթը: Բայց արտագրածս տողերի մէջ պարունակուում է, եթէ չասեն հիմնական սխալ, յամենայն դէպս մի շատ խոշոր թիրիմացութիւն, որ պետք է մատնանիշ արուի:

Հակառակ Շանթի կարծիքի՝ ազգ կազմելը, ինչպէս եւ քաղաքակրթութիւն (civilisation) առաջացնելը, միայն ու միայն մարդու յատկութիւն է՝ ոչ բոյսերը ու ոչ էլ կենդանիները ընդունակ են այդ անելու:

Իսկ եթէ հետեւելով Շանթին՝ ընդլայնուի այդ աստիճան բառերի իմաստը, նրանք կկորցնեն ամեն եզր, ամեն բովանդակութիւն եւ կդառնան սոսկ «բառեր»՝ դատարկ ու պարապ հնչիւն:

Հետագայ տողերում Շանթը խօսում է «ընտանիքների», «խմբական կեանքի», «ցեղային կազմակերպութիւնների» ու «ժողովուրդների» մասին, ցոյց տալու համար, թէ կենդանիներն էլ ընդունակ են այդ ամէնը ունենալու:

Կասկած չկայ, որ եւ կենդանիները եւ բոյսերը ունեն խմբական կեանք ու կազմում են ընտանիքներ, ցեղեր (բոյսերը՝ բնագիտական իմաստով, իսկ կենդանիները՝ նաեւ սոցիալական իմաստով):

¹⁸ Տես՝ Շանթ Լեւոն, Ազգութիւնը հիմք մարդկային ընկերութեան: Խմբ.՝ Մուշեղ Լալայեան, Վարդան Թաշճեան: Երևան, 1999, 64 էջ: «Հայրենիք» Ակումբ:

Բայց թիրիմացութիւնը նրա մեջ է, որ ընտանիքը, ցեղը, խումբը, ժողովուրդը տարբեր հասկացողութիւններ են, ազգը՝ տարբեր: Բնագիտութիւնը բաժանում է բուսական ու կենդանական աշխարհը տարբեր դասերի, ցեղերի, տեսակների, ընտանիքների, բայց երբեք՝ ազգերի:

Ազգն էլ խմբակցութիւն է անշուշտ ու ազգային կեանքն էլ՝ խմբական կեանք: Բայց ամէն խմբակցութիւն ազգ չէ ու ամէն խմբային կեանք՝ ազգային չէ: Ազգը **մարդկային** ու այն էլ մարդկային **առանձնայատուկ** խմբակցութիւն է, որ չպէտք է շփոթել ուրիշ կարգի խմբակցութիւնների հետ, եթէ ուզում ենք հասկանալ իրար:

Նոյնը եւ քաղաքակրթութեան վերաբերմամբ: Խօսել անտառի կամ անտառային «քաղաքակրթութեան» մասին՝ դա ասել է պարզապէս խաղալ բառերով: Տարակոյս չկայ, որ անտառը (ոչ միայն ամէն մի ծառ անհատը, այլեւ եւ անտառը իբրեւ ամբողջութիւն) ունի իր կեանքը, իր զարգացումը, իր առաջադիմութիւնը: Պարզ է նոյնպէս, որ քաղաքակրթութիւնն էլ իր էութեամբ զարգացում է: Բայց ամէն մի զարգացում քաղաքակրթութիւն չէ: Քաղաքակրթութիւն անուանում է հանրային կեանքի առանձին ձեւի ու առանձին բովանդակութեան զարգացում, որ յատուկ է միայն մարդկային ընկերութիւններին:

Գիտեմ, որ մրջիւնների կեանքի մասին պատմողները եւ գրողները գործադրում են յաճախ պետութիւն, դասակարգ, զօրք, զօրավար, բանակցութիւն, դաշինք ու պատերազմ բառերը: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ դա կամ բանաստեղծական ոճ է, երեւոյթները **մարդկայնացնելու** ձգտում (մի բան, որից ազատ չեն նոյնիսկ գիտնականները) կամ պարզ համեմատութիւն: Բայց որքան էլ գայթակղեցուցիչ ու իր տեղում ընդունելի լինի այդ ոճը՝ նա դառնում է շատ վտանգաւոր, երբ գործադրում է այնտեղ, ուր պէտք կայ ճշտօրէն սահմանելու գաղափարները եւ գաղափարներ արտայայտող բառերի իմաստը:

Ի՞նչ տարբերութիւն մրջիւնային «պետութեան» եւ մարդկային պետութեան միջեւ: Ճիշտ նոյնը, ինչ՝ մրջիւնի ու մարդու միջեւ: Իհարկէ, երկուսն էլ կենդանի օրգանիզմներ են, ունեն նոյն ծագումը ու ապրում են համաձայն նոյն կենսաբանական օրէնքների: Բայց եւ այնպէս մենք տարբերում ենք մէկը միւսից, մէկին մարդ ենք անուանում, միւսին՝ մրջիւն: Եւ շատ բան շահած չէինք լինի (մեր հասկացողութիւններն ու բառերի իմաստը ճշտելու տեսակետից), եթէ երկուսին էլ «մարդ» անուանէինք:

Ազգը պատմա-մշակութային երեւոյթ է եւ ոչ բնա-պատմական:

Անհերքելի է, որ ամէն մի ընկերային-սոցիալական (ուրեմն եւ պատմա-մշակութային) երեւոյթի տակ դրուած են կենսաբանական հիմքեր, ինչպէս կենսաբանականի տակ՝ բնագիտական, ֆիզիկական, քիմիական, իսկ սրանց տակ՝ մեխանիկական հիմքեր: Բայց մենք որոշակի տարբերում ենք միմեանցից այդ երեւոյթները եւ ամէն մէկին

տալիս ենք իր յատուկ անունը (եւ պէտք է տանք, որպէսզի հասկանանք, թէ ինչի մասին ենք խօսում): Կենսական **պրոցեսները** տարբերում ենք ֆիզիկականներից ու քիմիականներից, հոգեկան ու ընկերային **պրոցեսները** տարբերում ենք կենսաբանականից...

Թերեւս սա մեր մտքի տկարութիւնն է, բայց այլ կերպ մենք չենք կարող մտածել, ըմբռնել, արտայայտուել ու հասկանալ միմեանց:

Եթէ ընդունենք, թէ «անտառն էլ իր տեսակի ազգ մըն է», ոչ միայն չենք պարզաբանի «ազգ» գաղափարը, այլ մի նոր շփոթութիւն կաւելացնենք եղածների վրայ ու կկորսնցնենք մեր ճանապարհը, մեր ոտների տակի պինդ հողը: Որովհետեւ նոյն տեսակէտից ու շատ աւելի մեծ իրաւունքներով կարող ենք ասել, թէ Անդրկովկասի ազգաբնակչութիւնն էլ, իբրեւ ամբողջութիւն, «իր տեսակի ազգ մըն է»:

Բայց չէ՞ որ մեր (Շանթի ու իմ) ըմբռնումով Անդրկովկասում ապրող հայերը, վրացիները, թուրք-թաթարները, պարսիկները, քուրդերը, լեզգիները, ռուսները, գերմանները, հրէաները չեն կազմում **մի ազգ**, այլ կազմում են **տարբեր ազգեր**:

Յետոյ զարգացնելով նոյն տեսակէտը, անսահման լայնացնելով գաղափարները ու խաղալով բառերի հետ, ինչո՞ւ չասել, թէ արեգակնային սիստեմն էլ «իր տեսակի ազգ մըն է» կամ թէ Յերկուլէսի համաստեղութիւնն էլ ունի «իրեն յատուկ քաղաքակրթութիւն»: Չէ՞ որ արեգակն էլ իր մոլորակներով կազմում է մի առանձին միութիւն տիեզերքի մէջ, «ընտանիք» է, «ցեղ» է ու հերկուլէան համաստեղութիւնն էլ ունի իր խմբական կեանքը, իր կազմը, իր զարգացումը եւ չէ՞ որ բանաստեղծները սիրում են յատկացնել աստղերին մարդկային յատկութիւններ, հաւատացնում են, թէ աստղերը ժպտում են միմեանց, կարօտում են իրար, «երգում են անուշ, միասին խմբուած» (Պրերադովիչ), «կոյս-ծաղիկներին հեքիաթ են պատմում» (Ֆոֆանով)...

Է.

I

Արդեօ՞ք բոլոր ազգերը հաւասարապէս ու հաւասարաչափ օժտուած են բոլոր ազգային տարրերով ու յատկութիւններով:

Իրականութիւնը բացասական պատասխան է տալիս այս հարցին:

Այն բնորոշումը, որ փորձ արի ձեւակերպել վերեւ, ներկայացնում է ոչ թէ իրապէս գոյութիւն ունեցող ազգերը իրենց ամբողջ բարոյութիւններով, այլ ազգ-գաղափարը, ազգի վերացական էութիւնը, ազգը իր լրիւ կազմով ու ազատ՝ օտար տարրերից:

Իրականութեան մէջ այդպիսի վերացական հաւաքականութիւններ, այդպիսի տիպար ազգեր լրիւ ու անխառն գոյութիւն չունեն եւ չեն էլ կարող ունենալ: Ընկերային կեանքը այնքան բարդ է եւ ընկերային երեւոյթները այնքան խղճուած, որ տարբեր բնոյթի խմբակցութիւններ անխուսափելիօրէն շերտաւորում են իրար վրայ, թափանցում են մէկը միւսի մէջ, խախտում են տիպերի մաքրութիւնը:

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք ու վերլուծենք իրական ազգերը՝ կտեսնենք, որ նրանք միշտ մի բան աւել ունեն, ու մի բան պակաս, քան պիտի ունենար տիպար ազգը: Ապա, կտեսնենք, որ ազգային տարրերը՝ նրանց չափը, զարգացման աստիճանը, համեմատական ուժգնութիւնն ու նշանակութիւնը նոյնը չեն ամէն ազգի համար:

Այս մի ազգի մէջ աւելի շեշտուած ու առանձնապէս զարգացած է, օրինակ պետական տարրը ու համեմատաբար թոյլ են ուրիշ ազգային տարրերը, միւսի մէջ՝ կրօնականը, երրորդի՝ պատմականը կամ կենցաղայինը: Այս կամ այն տարրը կարող է շատ թոյլ արտայայտուած լինել, նոյնիսկ բոլորովին բացակայել տուեալ ազգային միութեան մէջ: Միւս կողմից, ամէն մի ազգային միութիւն կարող է պարունակել եւ իրօք պարունակում է իր մէջ աւելի կամ պակաս չափերով օտար, խորթ, ոչ ազգային տարրեր:

Այս բազմապիսութիւնը բարդացնում ու դժուարացնում է անշուշտ խնդիրը, բայց անխորտակելի արգելք չէ երեւոյթի գոյութիւնը հաստատելու եւ նրա էութիւնը հասկանալու համար:

Ահա՛, մի բաժակ ջուր իմ սեղանի վրայ: Սա ջուր է: Ես էլ, դուք էլ ջուր ենք անուանում այս հեղուկը: Եւ չենք սխալուում, թէւ գիտենք, որ սա քիմիապէս մաքուր ջուր չէ: Եթէ վերլուծենք այս հեղուկը, անշուշտ կգտնենք նրա մէջ բացի քիմիապէս կապուած ջրածնից ու թթւածնից նաեւ ազատ օդ, զանազան աղեր, գուցէ եւ միկրօօրգանիզմներ: Եթէ իմ բաժակի մէջ եղած աղբիւրի ջրի փոխարէն վերցնենք մի բաժակ ջուր մօտակայ առուից կամ գետակից, բաղադրութիւնը կլինի աւելի բարդ, կողմնակի խառնուրդները՝ աւելի շատ ու աւելի բազմազան:

Եթե վերցնենք ջուրը մի ուրիշ առուից կամ ուրիշ գետից՝ հաւանականօրէն կգտնենք տարբեր բաղադրութիւններ, նոր նիւթեր կամ նոյն նիւթերը տարբեր չափերով:

Ոչ գետի ջուրը, ոչ առուինը, ոչ աղբիւրինը եւ առհասարակ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող մի ջուր (բացի լաբորատորիաների մէջ արհեսատականօրէն պատրաստուածներից) քիմիական մտքով ջուր չէ: Սա մէկ: Երկրորդ, եթե համեմատելու լինենք իրար հետ՝ աղբիւրի ջուրը նոյնը չէ, ինչ է գետի կամ առուի ջուրը: Երրորդ, մեր աղբիւրի ջուրը նոյնը չէ, ինչ ձեր աղբիւրինը եւ Արաքսի ջուրը նոյնը չէ, ինչ Զռէնոսինը կամ Դանուբինը:

Բայց եւ այնպէս, այս բոլոր ջրերը հաւասարապէս «ջուր» ենք անուանում մենք ու կրկնում են՝ չենք սխալւում:

Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ, սրանց բոլորի էլ հիմնական մասը քիմիական ջուրն է: Ապա, նաեւ այն պատճառով, որ սրանք բոլորն էլ օժտուած են մօտաւորապէս նոյն քիմիական ու ֆիզիկական յատկութիւններով, կատարում են մօտաւորապէս նոյն դերը բնութեան մէջ, ունեն մօտաւորապէս նոյն նշանակութիւնը երկրի օրգանական ու ոչօրգանական կեանքի համար:

Ինչպէս իրական ջրերը տարբերուում են միմեանցից օտար բաղադրութիւններով ու նման են քիմիական մաքուր ջրին տարբեր չափերով, այսինքն՝ տարբեր աստիճանի «ջուր» են, այնպէս էլ իրական ազգերը տարբերուում են միմեանցից ազգային ու ոչ-ազգային խառնուրդներով ու տարբեր չափերով մօտենում են ազգ-տիպարին, հետեւաբար՝ տարբեր աստիճանի «ազգ» են:

Որքան անելի լրիւ ու զարգացած են մի ազգի մէջ ազգային տարրերը, եւ համեմատաբար՝ աննշան են օտար խառնուրդները, այնքան անելի բնորոշուած է ազգային դէմքը՝ այնքան անելի զօրեղ է ազգային կազմը, այնքան անելի «ազգային» է ազգը: Եւ որովհետեւ ազգութիւնը, վերջին հաշվով պատմա-կուլտուրական երեւոյթ է, ուստի որքան անելի բարձր է ազգային մշակոյթի աստիճանը, այնքան անելի բարձր է ընդհանուր առմամբ նրա ազգային անհատակութիւնն ու ազգային գիտակցութիւնը: Անգլիական, գերմանական կամ ֆրանսական ազգերը անելի «ազգ» են, քան հայկականը եւ հայկականը անելի, քան քրդականը:

Այս տարբերութիւններն ու աստիճանաւորումները, որ ակներեւ են ու անհերքելի՝ չեն կարող սակայն կասկածի տակ դնել ազգերի իրականութիւնը, նրանց գոյութիւնը:

Եթե պահանջելու լինէինք զտուած, միանգամայն անխառն ու որոշակի սահմանուած տիպեր, պիտի հերքէինք նաեւ ցեղերի ու տեսակների գոյութիւնը բուսաբանական կամ կենդանաբանական աշխարհում եւ դասակարգերի գոյութիւնը մարդկային ընկերական

կազմի մէջ, որովհետեւ սրանք եւս չեն ներկայացնում անխառն տիպեր, կտրուած հարեւան տիպերից անանցանելի սահմաններով:

II

Ազգը, ինչպէս եւ ամէն մի կենսական երեւոյթ, քարացած չէ անշարժ, մէկ անգամ ընդմիշտ սահմանուած ձեւերի մէջ՝ զարգացման **պրոցեսի** մէջ է նա շարունակ, միշտ փոփոխուում է, նոր ձեւեր ու արտայայտութիւններ է ստանում: Եթէ խօսելու լինենք մեխանիկայի լեզուով ազգային մարմնի կայունութիւնը շարունակ «վայրկենական հաւասարակշռութեան» վիճակի մէջ է, տատանուում ու կերպարանափոխուում է շարունակ, «որոնում» է իրեն, շարունակ «կազմուում» է ու «գոյանում»:

Եւ այս շարժողութեան մէջն է նրա կեանքը, սա է նրա կենսունակութեան ապացոյցն ու ապագային գրաւականը:

Եթէ զարգացման **պրոցեսը** դադարի՝ ազգը մեռած է կամ մեռնելու է, դատապարտուած է մահուան:

Յաւիտենական չեն ազգերը՝ նրանք ծնուում են, զարգանում, հասունանում ու մեռնում:

Ասորական, բաբելոնական, եգիպտական ու հռոմէական մեծ ազգերը մեռած են դարեր առաջ, այսինքն՝ մեռած են այն ուրոյն, ինքնատիպ պատմա-կուլտուրական միութիւնները, որոնք ճանաչուած են պատմութեան մէջ այդ անունների տակ ու ստեղծել են այդ անունների հետ կապուած քաղաքակրթութիւնները:

Պրովանսալցիւն, որ տարբերուում է այսօր Բուրգոնի կամ Անժուի ֆրանսիացուց ոչ աւելի, քան սիւնիքցի հայը տարբերուում է լօռեցի հայից, միջին դարերում կազմուած էր մի առանձին ազգ՝ այդ ազգը չկայ այսօր: Սկոպտիական ազգից մնում է անունը միայն, ազգային զգեստը տեղ-տեղ ու մի քանի սովորութիւններ, որ դեռ տարբերուում են սկոպտիացուն անգլիացուց, բայց ազգը չկայ: Ֆլամանդացիների կէսը (բելգիական վալլոնները) ֆրանսիացել է վաղուց ու այսօր պայքար է մղում միւս կէսի դէմ՝ ֆրանսիական լեզուն Ֆլամանդիայում հաստատելու համար: Բրետոնական լեզուն (ուրեմն եւ ազգը) հազար տարուայ ընթացքում (10-րդ դարից մինչեւ 20-րդը) կորցրել է յօգուտ ֆրանսիական լեզուի իր **տերիտորիայի** կէսից աւելին...

Ազգերը շարունակ փոխում են իրենց կազմն ու ծաւալը, զօրանում են ու տկարանում, ապա քանդուում ներսից (երբ սպառած են լինում բոլոր ստեղծագործական կարողութիւնները) կամ խորտակուում արտաքին հարուածների տակ, մեռնում:

Անհրաժեշտ չէ, որ մեռնեն ֆիզիկապէս ու անժառանգ ազգը կազմող մարդիկ: Պրովանսալցիւները, վալլոն-ֆլամանդացիները, սկոպտիացիները չեն ենթարկուած զանգուածային կոտորածների ու

բնաջնջման, նրանց սերունդները չեն ոչնչաժուած, շարունակում են ապրել մինչեւ այսօր, բայց ազգ չեն կազմում այլեւս, ազգայնօրէն մեռած են:

Այն խեղճ ու անճար ժողովուրդները, որոնք թափառում են այսօր Տիգրիսի ու Եփրատի միջեւ տարածուած անապատ տափարակներում կամ այն ողորմելի ֆելլաիները, որոնք Գահիրէի փողոցներում մաքրում են ֆրանկների կօշիկները, թերեւս սրանք կրում են իրենց երակների մէջ Բաբելոնն ու Թեփեսը շինող մեծ հայրերի արիւնը: Արիւնը ունեն գուցէ, բայց չեն ժառանգել, չեն պահել ու խնամել, կորցրել են հայրերի ստեղծագործած մեծ հարստութիւնները՝ այն մշակոյթը, որ ժողովուրդներից ազգեր է կազմում: Եգիպտոսի մշակութային ժառանգը՝ նրա հոգեւոր որդին, դասական Յելլադան է եւ ո՛չ այսօրուայ ֆելլաիը, որը թէւ շարունակում է պահել իր ֆիզիկական գոյութիւնը հայրերից մնացած փառահեղ ակերակների մէջ, բայց կորցրել է այն կազմակերպութիւնն ու մշակոյթը, այն գիտութիւնը, դաւանանքը, արհեստն ու արուեստը, որոնց արդիւնքն է եղել Թեփեսը, կորցրել է նոյնիսկ գիտակցութիւնը, թէ կայ կամ եղել է որեւէ կապ իր ու այդ հոյակապ գերեզմանների, տաճարների ու պալատների միջեւ:

Ազգերը անմահ չեն: Բայց սխալ կլիներ եզրակացնել, թէ ուրեմն ազգը իբրեւ այդպիսին, իբրեւս ուրոյն երեւոյթ՝ ժամանակաւոր է ու անցողակի: Ազգերը մեռնում են, բայց ազգութիւնը իբրեւ երեւոյթ մնում է (ինչպէս մարդիկ մեռնում են, բայց «մարդը» մնում է, ինչպէս պետութիւնները կործանուում են, բայց «պետութիւնը» մնում է), եւ մեռած ու մեռնող ազգերի փոխարէն ծնունդ են առնում նորերը:

Յռոմէական (լատին) ազգերի բեկորներից կառուցուեց իտալական ազգը: Գոթական վայրենի ցեղերը ծնունդ տուին գերմանական ազգին ու անապատներում թափառող սեմիթական տրիբուները՝ արաբ ազգին: Մեծն Կարլոսի (Շարլեմանի) ժամանակ ֆրանսական ազգը գոյութիւն չունէր դեռ: Ռումինական ազգը կազմուել է ոչ առաջ, քան 12-րդ դարում:

Եւ եթէ մի կողմից ազգերը ծուլւում են իրար հետ, լուծւում են իրար մէջ, կլանում են մէկը միւսին, միւս կողմից ու զուգընթացաբար կատարւում է **բաժանման պրոցեսը**: Մայր-ազգերից անջատւում են հատուածներ, կերպարանափոխւում են ու նոր ազգութիւններ կազմում: Կիւելը եղել է ռուս ազգի օրրանը, իսկ այսօր ուկրաինացիները ազգայնօրէն անջատւում են իրենց ռուսներից: Յարաւային Ափրիկէի բօէրները հոլլանդացի չեն այլեւս: Անգլիական գաղութները Յիւսիսային Ամերիկայում, Աւստրալիայում ու Նոր Զելանդիայում նոր ազգեր կազմելու վրայ են: Նոյն եւ սպանական ու պորտուգալական գաղութները Կենտրոնական ու Յարաւային Ամերիկայում:

Երբ ժողովուրդները հասնում են քաղաքակրթության որոշ բարձրության, ստեղծագործում են ու զանձում որոշ չափի ու ուրոյն ձևերի մշակութային հարստութիւններ, բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն կազմում են ազգային միութիւններ:

Պատմական օրէնք է սա:

Յները մեռնում են, նրանց փոխարէն ծնունդ են առնում նորերը, այսինչ ազգութիւնը լուծւում է այնինչ ազգութեան մէջ, ոչնչանում, բայց այս մի երրորդը՝ ինքը բաժանւում է եւ նոր ազգային մարմին կազմում:

Ազգերը եղել են անցեալում, գոյութիւն ունեն այսօր եւ չկայ ոչ մի տուեալ ենթադրելու, թէ չպիտի լինեն վաղը:

III

Թերեւս հակառակը՝ քաղաքակրթության զարգացման հետ զուգընթացաբար կարծես աւելի ու աւելի արտայայտւում են ու շեշտւում ազգային անհատականութիւնները, աւելի ու աւելի բիւրեղանում անձեւ զանգուածներից ազգային հաւաքական մարմինները:

Եւ եթէ լուծւում են իրար մէջ՝ կլանւում են, այնքան ուսումնասիւմ էին իրական երեւոյթները, որքան դատում էին ու դատողութիւնների վրայ հիմնուած վերացական շէնքեր կառուցանում, կարծում էին, թէ մարդկային առաջադիմութիւնը տանում է ազգերը աստիճանաբար դէպի ապագայնացում եւ հեռանկարում տեսնում էին մի մարդկութիւն, մի ազգ:

Կարծես յատկապէս այդ սխալը, այդ փիլիսոփայական նախապաշարմունքը փարատելու համար էր, որ յաջորդ 19-րդ դարը ու մանաւանդ մեր ապրած ժամանակը՝ 20-րդի առաջին քառորդը, ամենից աւելի ու գերազանցօրէն «ազգային» եղան:

19-րդ դարում վերակազմուեցին այնպիսի ազգային պետութիւններ, վերածնուեցին կամ նոր ծնունդ առան այնպիսի ազգային գրականութիւններ, որոնց հնարաւորութիւնը ոչ ոք չէր կռահում 18-րդ դարում:

Ազգային գիտակցութիւնը մի նոր ու աննախընթաց թափ առաւ 19-րդ դարում եւ արտայայտութիւն գտաւ ամենախուլ անկիւններում իսկ:

Կեսարիայի կամ Ադանայի հայերը սրանից կէս դար առաջ ուրիշ լեզու չգիտէին, բացի թուրքերէնը: Նոյնը եւ Վրաստանի հայերը, որոնք խօսում էին միայն ու բացառապէս վրացերէն: Իսկ այսօր այդ թրքախօս ու վիրախօս հայերի զաւակներն ու թոռները բաւականին խոշոր թուով խօսում են արդէն, կարդում ու գրում հայերէն: **Ապագայնացման պրոցեսը**, որ վաղուց արդէն սկսուել էր ու մեծ

նուաճումներ արել որոշ շրջանների հայութեան մեջ ոչ միայն դանդաղեց ու կանգ առաւ սրանից մի կէտ դար առաջ, այլ եւ տեղի տուեց հակառակ մի պրոցեսի՝ կորցրած ազգութիւնը վերականգնելու պրոցեսին:

Չարդարացաւ այն կարծիքը, թէ ազգային բաժանումներն ու խմբակցութիւնները հնացած ձեւ է մարդկային կենակցութեան, անցած դարերի մնացորդ, մի տխուր ժառանգութիւն, որ թողել են մեր բարբարոս պապերը եւ թէ քաղաքակրթութեան ընդհանրացումն ու ծաւալումը անխուսափելիօրէն ազատելու են մարդկութիւնը այդ ժառանգութիւնից ու տանելու են դէպի ապագայնացում:

Չարդարացաւ այն կարծիքը, թէ ազգային բաժանումները հետեւանք են ժողովուրդների մեկուսի կացութեան եւ թէ քանի անելի զարգանան ու հեշտանան հաղորդակցութեան միջոցները, յարատեւ ու սերտ դառնայ ժողովուրդների շփումը, բազմանան ու ամրանան միջազգային կապերը եւ գիտակցուեն ընդհանուր շահերը (մասնաւորապէս՝ տնտեսական կապերն ու շահերը), այնքան անելի պիտի տժգունանան ազգային անհատականութիւնները ու տեղի տան մի հանուր-մարդկային տիպի:

Չարդարացան այս նախատեսութիւնները:

Վերջին 100-150 տարուայ ընթացքում մարդկային քաղաքակրթութիւնը մի ապշեցուցիչ թռիչք է արել (մասնաւորապէս՝ դրական գիտութիւնների ու տեխնիկայի ասպարեզում), ահագին նուաճումներ է կատարել, ծաւալուել է ու ընդհանրացրել անօրիակ չափերով: Հաղորդակցութեան միջոցները զարգացել են, արագացել ու հեշտացել, անվտանգ ու մատչելի դարձել ամենքի համար, այնպէս, որ կարծես տարածութիւն գոյութիւն չունի այլեւս աշխարհի մեջ:

Մեր պապերի համար Երեւանից Կ. Պոլիս գնալ-գալը մի գործ էր, որին մարդիկ թերեւս մէկը յիսուն հազարից պատրաստուում էին տարիներով ու ապա տարիներ շարունակ պատմութիւններ անում այդ հեքիաթային ճամբորդութեան մասին: Իսկ այսօր՝ օվկիանոս անցնելը եւ Ամերիկա գնալը կամ ասիական մեծ ցամաքը ծայրից ծայր կտրելն ու մինչեւ ճափոն հասնելը այնպիսի սովորական բան է դարձել, որ այլեւս ոչ զարմացնում է, ոչ իսկ հետաքրքրում մէկին:

Միջազգային շփումը, յարաբերութիւններն ու կապերը, մասնաւորապէս տնտեսական կապերը հարիւրապատկուել են: Ամենահեռաւոր երկիրներն ու ժողովուրդներն անգամ կապուած են այսօր առեւտրական կապերով, փոխանակում են ապրանք ու հում նիւթ, օգտագործում ու շահագործում են միմեանց, աշխարհը դառել է այսօր մի հոյակապ շուկայ, ուր մշտական շփման մեջ են ամէն կարգի ու ամէն գոյնի մարդիկ:

Այդ դրութիւնը, որը ենթադրաբար պիտի տաներ դէպի ապագայնացում, իրականացած է արդէն շատ մեծ չափերով, անելի մեծ չափե-

րով, քան կարող էր երազել սրանից մի-երկու դար առաջ ամենավառ, ամենազուսա երեսակայութիւնն անգամ: Բայց ազգերի ապագայնացումը չի նկատուում:

Իհարկէ (ու բարեբախտաբար), ազգերը այսօր շատ աւելի մօտ ճանաչում են իրար, շատ աւելի լաւ հասկանում միմեանց, ուրեմն եւ շատ աւելի հեշտօրէն գտնուում են ընդհանուր լեզու՝ ընդհանուր գործերը կարգադրելու համար: Կսիրէի աւելացնել նաեւ մի քիչ տատանուելով ու որոշ վերապահումներով, շատ աւելի համեմատաբար ու փափկանկատ են իրար հանդէպ, քան 5-10 սերունդ մեզանից առաջ:

Բայց այս բարեբեր փոփոխութիւնը չի չէզոքացրել ազգային անհատականութիւնները, չի վերացրել կամ թուլացրել ազգային կապերը:

Ահա երեք մեծ ազգ՝ անգլիական, ֆրանսական, գերմանական: Անժխտելիօրէն, սրանք ամէնից աւելի քաղաքակրթուած ազգերն են այսօր, քաղաքակրթութեան ռահվիրաներն ու առաջապահները:

Եթէ քաղաքակրթուելու հետ միասին թուլանալու լինէին ազգային առանձնայատկութիւնները, ապա ուրեմն սրանք պակաս «ազգային» պիտի լինէին, քան աւելի յետամնաց (կամ պակաս առաջադիմած) ազգերը, օրինակ՝ պարսիկները, ռումինացիները, ռուսները: Արդեօք այդպէ՞ս է իրականութեան մէջ, արդեօք անգլիացին պակաս՞ չափով «անգլիացի» է, քան պարսիկը՝ պարսիկ, ռումինացին՝ ռումինացի եւ ռուսը՝ ռուս: Գիշտ հակառակը չէ՞ արդեօք իրականի մէջ:

Եթէ քաղաքակրթութիւնը տանէր դէպի ապագայնացում, այսօրուայ գերմանացին պակաս շեշտուած գերմանացի պիտի լինէր, քան էին իր պապերը, չէ՞ որ նա աւելի քաղաքակրթուած է: Բայց այդպէ՞ս է արդեօք, մի՞թէ գերմանական ազգը պակաս «ազգային» է այսօր, քան էր միջին դարերում կամ Վերածնունդի շրջանում: Այսինքն, մի՞թէ պակաս է արտայայտուած իր ազգային դէմքը, պակաս բարձր է ազգային գիտակցութիւնը... Գիշտ հակառակը չէ՞ արդեօք:

Եթէ յարատեւ ու սերտ շփումը քաղաքակրթութեան զարգացման հետ միասին տանում է անհրաժեշտօրէն դէպի ծուլում, ապա ուրեմն ֆրանսիացիները, գերմանացիները վաղուց արդէն ծուլուած պիտի լինէին կամ առնուազն վաղուց արդէն կանգնած պիտի լինէին ծուլման ճամբու վրայ, որովհետեւ սրանք ամէնից աւելի քաղաքակրթուած ազգերը լինելով հանդերձ՝ դարեր ի վեր ամենասերտ ու ամենօրեայ յարաբերութիւնների մէջ են միմեանց հետ: Փարիզից Բեռլին, Փարիզից Լոնդոն ու Լոնդոնից Բեռլին մի քանի ժամուայ ճանապարհ է միայն: Օրական հազար մարդիկ, ամէն տեսակ գործերով անցնում են սահմանը ու շփում հարեւանների հետ: Հազարաւոր ու հազարաւոր գերմանացիներ առեւտրական ու այլ գործերով տարիներով ապրում են Ֆրանսայում ու Անգլիայում, ֆրանսիացիներ՝ Անգլիայում ու Գերմանիայում, անգլիացիներ՝

Գերմանիայում եւ Ֆրանսայում: Բայց արդեօ՞ք գերմանացիները (իբրեւ ազգ, իբրեւ ամբողջութիւն) ապագերմանանում են աստիճանաբար ու ֆրանսական կաղապարով կաղապարում եւ կան ֆրանսացիները՝ անգլիական կերպարանք առնում:

Բազմաթիւ գերմանացիներ հարկադրուած են գիտնալու եւ գիտեն ֆրանսերէն, ինչպէս բազմաթիւ ֆրանսացիներ խօսում են անգլիերէն ու գերմաներէն, բազմաթիւ անգլիացիներ՝ գերմաներէն ու ֆրանսերէն: Բայց այս հանգամաքը վտանգո՞ւմ է արդեօք ազգային լեզուի գոյութիւնն ու զարգացումը, տանո՞ւմ է արդեօք լեզուները դէպի ձուլում: Ֆրանսերէն գիտցող գերմանացին պակաս լաւ գիտէ իր մայրենի գերմաներէնը, պակաս է սիրում իր սեփական լեզուն, պակաս է գնահատում ու իմանում զայն:

Գերմանացիները համարեա իւրացրել են Շէքսպիրը, բայց մի՞թէ այս պատճառով նրանք մոռացել են Գեօթէն կամ պակաս են սիրում Յաուպտմանը:

Անշուշտ, Շէքսպիրը ունեցել է իր մեծ ու բարերար ազդեցութիւնը գերման գրականութեան վրայ: Գերմանական երաժշտութիւնը արծազանք է գտել ռուս երաժշտութեան մէջ, ռուսական թատրոնի վրայ... Այս կարգի օրինակները բազմաթիւ են եւ բարեբախտաբար աւելի եւս բազմանալու են քաղաքակրթութեան առաջխաղացման հետ միասին: Ազգերը օգտւում են միմեանցից, փոխանակւում են մշակութային արժէքներ ճիշտ այնպէս, ինչպէս փոխանակւում են նիւթական արժէքներ:

Բայց փոխանակելով՝ իւրացնում ու ազգայնացնում են օտարը, օտար տարրեր ներմուծելով ոչ միայն չեն քանդում ազգային ուրոյն մշակոյթը, այլ աւելի եւս հարստացնում, զօրացնում են այն: Պուշկինն ու Իբսէնը՝ երկուսն էլ ազդուած են Շէքսպիրից, ներշնչուել են ու մասամբ ընդօրինակել Շէքսպիրը: Բայց, այսուհանդերձ երկուսն էլ ազգային մեծ բանաստեղծներ են՝ «Բորիս Գոդունովը» նոյնքան ռուսական է ու «Յելիոլանդի մարտիկները» նոյնքան նորվեգիական, որքան անգլիական են Շէքսպիրի «Քրոնիկոնները»:

Իհարկէ, փոխադարձ ազդեցութեան տակ տեղի են ունենում նաեւ ձուլման դէպքեր: Արդէն մի քանի անգամ առիթ են ունեցել մատնանիշ անելու այս երեւոյթը եւ հարկ չեն տեսնում նորից վերադառնալու խնդրին:

Պատմութիւնը հաստատում է, որ ծերացած, թոյլ, ուժասպառ կան որոշակի դեռ չկազմակերպուած եւ հետեւապէս անկայուն ազգերը յաճախ կորցնում են իրենց դէմքը՝ ենթարկուելով օտար ազդեցութիւնների, կլանուելով ու ձուլուելով հարեւան ազգութիւնների մէջ: Բայց նոյն պատմութիւնը վկայում է, որ ուժեղներն ու կենսունակները ժամանակի ընթացքում աւելի եւս զօրանում են ու ինքնահաստատում:

Այս երկու հակառակ **պրոցես**ները կատարում են զուգընթացաբար, լրացնում են մեկը միևսին: Պատմական ճշմարտություն է, որ պրովանսալցիները լուծուեցին ֆրանսական ազգի մէջ ու սկզբնականում անգլիականի մէջ: Բայց ճշմարտություն է եւ այն, որ իռլանդացիները չխառնուեցին նոյն անգլիացիների հետ, Բոհեմիայի չեխերը մնացին անջատ՝ գերմանացիներից ու հայերը՝ չթուրքացան:

Իրականութեան հակառակ կլիներ ասել, թէ պատմութիւնը տանում է մարդկութիւնը բազմազայնութիւնից դէպի միջազգայնութիւնը եւ թէ քաղաքակրթութիւնը վերացնում է ազգային առանձնայատկութիւնները, ուրեմն եւ ազգային բաժանումները:

18-րդ դարի փիլիսոփաներին թերեւս ներելի էր այս սխալը, բայց կրկնել նոյնը 20-րդ դարում՝ կնշանակէր կոյր լինել երկու աչքերով:

Պէտք չէ միայն շփոթել ազգային առանձնայատկութիւնները այնպիսի նմանութիւնների ու տարբերութիւնների հետ, որոնք չեն բխում ազգութեան էութիւնից, ոչ էլ պայմանաւորում են այն:

Կասկած չկայ, որ այսօրուայ ֆրանսացին շատ ասելի «մման» է այսօրուայ գերմանացուն, քան գրեմլանդական էսքիմոսը հարաւաֆրիկեան հոտենտոտին եւ այս երկուսը՝ ռուսին: Բայց սա ապացոյց չէ, թէ ուրեմն էսքիմոն ու հոտենտոտը ազգայնօրէն ասելի լրիւ են արտայայտած, կազմում են ասելի կատարեալ ազգային տիպեր, քան գերմանացին, ֆրանսացին կամ ռուսը: Ապացոյց չէ, որովհետեւ այն գծերը, որ նմանեցնում են ֆրանսացուն գերմանացուն՝ ազգային չեն, այլ հանուր քաղաքակրթական, ինչպէս եւ այն գծերը, որ տարբերում են էսքիմոսին հոտենտոտից՝ ազգային չեն, այլ պարզ ցեղային կամ պարզ կենցաղային:

IV

Ազգային հակումները աննախընթաց թափով հրապարակ եկան 19-րդ դարի սկզբներից: Մասնաւորապէս, շեշտուեց ազգութիւնների բուռն տենչը՝ քաղաքականապէս ազատագրուելու եւ ազգային անջատ պետութիւններ կազմելու: Ազգային գիտակցութիւնն ու ազգային պահանջները դարձան քաղաքական մի նոր, շատ կարեւոր գործօն եւ իրենց դրոշմը դրին նորագոյն պատմութեան վրայ:

Բալկանեան թերակղզու ազգութիւնները՝ յոյներ, ռունինացիներ, սերբեր, բուլգարներ, որոնք դարերով տառապած էին օտար պետութեան լուծի տակ՝ ազատագրուեցին, անջատուեցին օսմանեան կայսրութիւնից: Բելգիան ապստամբեց Յոլլանդիայի դէմ ու առանձին պետութիւն կազմեց: Իտալական ազգը ազատագրուեց Յաբսբուրգների տիրապետութիւնից, Նորվեգիան բաժանուեց Շուեդից: Լեհաստանը արիւնահեղ փորձեր արաւ թօթափելու իր վրայից ռուսական լուծը, Յունգարիան՝ աստրիականը, Իռլանդան՝ անգլիականը:

Միև կողմից, Իտալիան ու Գերմանիան, որ անցեալներում բաժանուած էին բազմաթիւ, իրար հետ շարունակ պայքարող մանր-մունր տէրութիւնների՝ համախմբուեցին, միացան եւ համազգային հզօր պետութիւններ կազմեցին:

Ազգային շարժումներ էին սրանք, ազգերի գոյութեան ու ինքնագիտակցութեան պերճախօս վկայութիւններ: Պետականօրէն դարերով կապուած տարբեր ազգերը ձգտում էին բաժանուել իրարից, իսկ նոյն ազգի պատկանող անջատ հատուածները՝ խմբուել իմի, ամբողջացած ազգային պետութիւններ կազմել:

Նոյն երեւոյթը աւելի եւս ուժգնապէս արտայայտուեց մեծ պատերազմի ընթացքում եւ նրանից անմիջապէս յետոյ՝ խաղաղութիւնը վերահաստատելու շրջանում, երբ հիմնովին վերաքննութեան առնուեց Սիջին Եւրոպայի ու Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական քարտէզը: Բազմազգեայ մեծ կայսրութիւններ՝ Ռուսաստան, Աւստրօ-Յունգարիա ու Թիւրքիա կազմալուծուեցին, ծնունդ տուին պետութիւնների, հիմնուած գլխաւորապէս ազգային բաժանումների վրայ: Կազմուեցին Ֆինլանդիա, Էստոնիա, Լեթոնիա (լատիշների պետութիւն), Լիթուանիա, Լեհաստան, Ուկրաինա, Վրաստան, Յայաստան, Ադրբեջան, Վոլգայի ու Սիջին Ասիայի մահմեդական պետութիւնները, ապա՝ Չեխօ-Սլովակիա, Յունգարիա, Եւկո-Սլաւիա, Ալբանիա, Իրաք (Միջագետք), Իռլանդան բաժանուեց Անգլիայից, Իսլանդան՝ Դանեմարքից...

Դարձեալ ազգութիւնների ու ազգային հակումների աննախընթաց, ապշեցեցիչ յաղթանակն էր սա:

Նոյն պատմական շրջանում (18-րդ դարի վերջերից) զօրացաւ ու քաղաքակիրթ ժողովուրդների կեանքի մէջ գերիշխող տեղ բռնեց հին աշխարհի «երրորդ դասակարգ» բուրժուազիան:

Այս հանգամանքը, ժամանակագրական այս զուգահիւսութիւնը առիթ է տուել մտածելու, թէ ազգութիւնը ազգային ինքնագիտակցութիւնն ու ազգային պայքարը բուրժուազիայի դասակարգային արտայայտութիւններից մէկն է, նրա ստեղծագործութիւնն ու զէնքը՝ ընդդէմ միջազգային պրոլետարիատի:

Պարզ թիրիմացութիւն է կամ գիտակցական կեղծիք՝ երեւոյթների այսպիսի մեկնութիւնը:

Ազգութիւնն ու դասակարգը էապէս տարբեր երեւոյթներ են, միանգամայն անկախ մէկը միւսից: Ազգութիւնը ապադասակարգային է (ինչպէս եւ դասակարգը՝ ազգային) վեր է կամ դուրս դասակարգից: Կապիտալն ու նրա տէրը բուրժուազիան առնուազն նոյնքան միջազգային եւ, որքան եւ հակառակ բանակը՝ պրոլետարիատն ու աշխատաւորութիւնը առհասարակ:

Շատ մեծ պատիւ արած կլինէինք բուրժուազիայի, եթէ նրա դասակարգային հնարագիտութեանը վերագրէին ազգային

գիտակցութիւնը եւ սար առարկայական հիմքը՝ ազգային արժէքների գոյութիւնը: Ազգը հաւաքական ստեղծագործութիւն է, որի մէջ ունեն իրենց բաժինը ազգ կազմող ժողովուրդների բոլոր խաւերը: Եւ եթէ կայ մի տարր, որը առանձնապէս աշխատած է ազգային անհատականութիւնը հաստատելու, ամէնից աւելի ստեղծագործում է ու սնուցանում ազգային արժէքներ, ամէնից աւելի վառ պահում է ազգային իդէալները, դա ոչ թէ ազգի բուրժուազիան է, այլ նրա **ապադասակարգային մտաւորականութիւնը:**

Անհերքելի է, որ բուրժուազիան շահագործել է (ու ապագայում էլ կարող է շահագործել) իր դասակարգային նպատակների համար ազգային բաժանումները, ազգային հակառակութիւններն ու հակամարտութիւնները:

Բայց չէ՞ որ նոյն բուրժուազիան նոյն դասակարգային նպատակների համար շահագործել է նաեւ գիտութիւնը, **տեխնիկան**, արուեստը, մամուլն ու գրագիտութիւնը: Այս այսպէս լինելով կարելի՞ է ասել, թէ ուրեմն գիտութիւնն ու արուեստը, մամուլն ու գրականութիւնը բուրժուական հնարագիտութիւններ են, բուրժուազիայի դասակարգային արտայայտութիւնները ու յատկապէս նրա դասակարգային զէնքը: Չէ՞ որ նոյն զէնքը նոյնքան բանուկ ու նոյնքան զօրեղ է նաեւ պրոլետարիատի ձեռին: Մեր օրերում ռուս բոլշեւիկների օրինակը ցոյց է տալիս, թէ ինչ մեծ չափերով կարող է շահագործել մարտնչող պրոլետարական կուսակցութիւնը մամուլի, գրականութեան ու արուեստի ոյժը:

Գիտութիւնը ինքնին ոչ մի առնչութիւն չունի դասակարգային բաժանումների հետ: Տարբեր բան է, թէ այս կամ այն գիտնականը կարող է բուրժուական հակումներ ունենալ եւ այս կամ այն վարդապետութիւնը (մասնաւորապէս՝ հասարակագիտութեան մէջ) կարող է գունաւորուած լինել դասակարգային միտումներով ու յատուկ նպատակ ունենալ արդարացնելու, ամրապնդելու, յաւերժացնելու այս կամ այն հասարակական կարգերը: Բայց սա գիտութեան յատկութիւն չէ, այլ միայն գործադրութեան:

Գիտութիւնը մի չէզոք զէնք է, որ հաւասարապէս կարող է զարմել եւ աջ, եւ ձախ՝ նայելով թէ ուն ձեռքն է գտնուում:

Նոյնը եւ ազգը:

Ազգային բաժանումները կարող է շահագործել (ու շահագործում է) ոչ միայն բուրժուազիան, այլեւ աշխատաւորութիւնը:

Եթէ Բաքում հայ բուրժուազիան շահագործում էր հայ-թաթարական հակառակութիւնը՝ կաշկանդելով հայ բանուորութեան գործօն մասնակցութիւնը կապիտալի տիրապետութեան դէմ ուղղուած պայքարի մէջ, չէ՞ որ վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան իր հերթին շահագործում էր մեծապէս այն հանգամանքը, որ Վրաստանի մանր ու խոշոր բուրժուազիան կազմուած էր գլխաւորապէս հայերից, իսկ Յ. Յ.

Դաշնակցութիւնը շահագործում էր այն համգամանքը, որ Հայաստանում հողատիրութիւնը գտնուում էր գլխաւորապէս թուրք ազնուականութեան ձեռին:

Եթէ Բաքուում հայ-թաթարական հակառակութիւնը բաժանելով բանուորական բանակը ազգային հատուածների՝ հեշտացնում էր նաւթարդիւնաբերողների պայքարը պրոլետարիատի յարծակումների դէմ, միւս կողմից ու դրան հակառակ հայ-վրացական հակամարտութիւնը Վրաստանում ու հայ-թուրքական հակամարտութիւնը Հայաստանում՝ աւելացնելով դասակարգային հակամարտութեան վրայ նաեւ ազգայինը՝ հեշտացնում էր բանուորութեան եւ գիւղացիութեան յարծակումը գործարանատէրների, վաճառականների ու հողատէրերի դէմ:

Քողարկել դասակարգային պայքարը ազգային ինքնապաշտպանութեան անունով կամ գէթ գունաւորել այն ազգային գոյներով, սա մի գործելակերպ է, կռուի մի ձեւ, որ յատուկ է ոչ միայն բուրժուազիայի, այլեւ պրոլետարիատին: Ռուս բուլշեւիկները վարպետօրէն շահագործեցին Միջին ու Առաջաւոր Ասիայի ժողովուրդների ազգային ու կրօնական գիտակցութիւնը, ազգային ու կրօնական կապերը կապիտալիստական Անգլիայի դէմ դժուարութիւններ յարուցանելու համար:

Ազգութիւնը ինքնին ապադասակարգային է, համաժողովրդական:

Եթէ ազգային գիտակցութիւնը ուժգնօրէն հրապարակ եկաւ ու ազգային ձգտումները ամենամեծ նուաճումներ արին յատկապէս նորագոյն ժամանակներում՝ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ, 19-րդ ու 20-րդ դարերում բուրժուազիայի գերիշխանութեան շրջանում, դրա պատճառը այն չէ, որ բուրժուազիան իբրեւ դասակարգ աւելի «ազգայնական» է, քան որեւէ ուրիշ դասակարգ (անցեալում ազնուականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը, ներկայում՝ պրոլետարիատը) կամ առանձնապէս շահագրգռուած է ազգային բաժանումներով ու ինքն է ներշնչել զանգուածներին այդ բաժանումների գիտակցութիւնը: Ոչ, պատճառն ուրիշ է:

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը, որ ազատեց քաղաքակիրթ մարդկութիւնը աւատական կարգերի մնացորդներից, տոհմային ազնուականութեան տիրապետութիւնից ու կազմակերպեց այսօրուայ բուրժուազիան, նոյն այդ յեղափոխութիւնը հիմք դրեց նաեւ ուրիշ կարգի ազատագրումների: Մեծ յեղափոխութեան անմիջական հետեւանքներից մէկն էր միայն՝ մէկը հերթական նուաճումներից, առաջին կայանը երկար ճամբու վրայ, բայց ոչ նրա վերջին նպատակը ու **իդէոլոգիայի** բովանդակութիւնը:

Իդէոլոգիան շատ աւելի հեռուն էր գնում՝ ազատել յանուն արդարութեան մարդ-էակը ու մարդկային հասարակութիւնները ամէն տեսակ կապանքներից, իրաւազրկութիւններից, ճնշումներից ու

բռնութիւններից, հաստատել եղբայրութիւն ու հաւասարութիւն: Ահա՛, թէ ինչ էր ուսուցանում ֆրանսիական յեղափոխութիւնը: Իրաւունքների գիտակցութիւն եւ անողոք պայքար իրաւունքների համար, ահա այն մակարդակը, որով մակարդուեց մարդկային հոգին նորագոյն պատմութեան շէնքին վրայ:

Մէկ անգամ սկսուած պայքարը չէր կարող սահմանափակուել կանխորոշուած շրջանակի մէջ, անհրաժեշտօրէն պիտի ունենար իր տրամաբանական զարգացումը, նոյնիսկ եթէ նրա հեղինակները նախատեսած չլինէին, թէ մինչեւ ուր է տանելու այն:

Ինչո՞ւ արքայական տներն ու տոհմային ազնուականութիւնը, մի բուռ մարդիկ, մի չնչին փոքրամասնութիւն պիտի տիրեն աշխարհին ու բռնաճան ժողովուրդների վրայ, թելադրեն իրենց կամքը, ծծեն մարդկութեան արիւն-քրտինքը, պատերազմեն, երբ կամենան, դաշնակցեն՝ ում հետ կամենան, ասեն՝ «պետութիւնը ես եմ», եւ իրօք ծախսեն ու զնեն, իրար նուիրեն ու իրարից ժառանգեն գիւղեր ու քաղաքներ: Ո՞վ են թագաւորներն ու ազնուականները, որ այդպիսի իշխանութիւն ունենան եւ ինչո՞ւ համար մենք՝ ես ու դու, պիտի ենթարկուենք նրանց քմահաճութիւններին:

Դժուար է այդ հարցը դնել, դժուար էր գլխի ընկնել, թէ այդպիսի հարց էլ կարող է դրուել, դժուար էր, որովհետեւ կային *fétiche*-ներ, որոնք դարերով կաշկանդել էին մարդու միտքը ու կապել լեզուն:

Բայց երբ հարցը դրուեց՝ պատասխանն էլ եկաւ ինքն իրեն: Այդ այդպէս է, որովհետեւ մենք՝ ես ու դու, թոյլ ենք տալիս այդ, որովհետեւ մենք՝ ես ու դու, գիտակցութիւն չուներք մեր իրաւունքների, կամք չուներք պայքարելու, կազմակերպուած չենք պայքարի համար: Ուրեմն...

Մնացածը պարզ էր:

Ու այսօր, մէկ ու կէս դար չանցած քաղաքակիրթ մարդկութեան մէջ չկան այլեւս ոչ ինքնակալ թագաւորներ, ոչ իշխող ազնուականութիւն:

Բայց առաջին «ինչու»-ին անխուսափելիօրէն պիտի հետեւէին եւ ուրիշ «ինչու»-ներ:

Ինչո՞ւ հողի կամ գործարանի սեփականատէրը առանց աշխատանք թափելու պիտի իւրացնի աշխատաւոր մարդու վաստակի մի մասը կամ եթէ մասնակից է աշխատանքին՝ ինչո՞ւ պիտի վարձատրուի անհամապատասխան մեծ չափերով: Ինչի՞ վրայ է հիմնուած սեփականատիրութեան իրաւունքը եւ ինչո՞ւ աշխատաւոր մարդը պիտի ընդունի այդ իրաւունքի անձեռնմխելիութիւնը: Ինչո՞ւ փոքրաթիւ սեփականատէրերի ներկայացուցիչները (կամ նրանց վարձկանները) պիտի նստեն պառլամենտներում եւ յօրինեն օրէնքներ, որոնց ակներեւ նպատակն է ապահովել փոքրամասնութեան արտօնեալ դրութիւնը ու ամրացնել

աշխատաւոր մեծամասնութեան կապանքները: Ինչո՞ւ օրէնսդրողը չպիտի լինենք մենք ինքներս՝ ես ու դու:

Պատասխանը նոյնն է, որովհետեւ մենք՝ ես ու դու, թոյլ ենք տալիս այդ...

Գուցէ դարձեալ հարկաւոր լինի մէկ ու կէս դար՝ նոր կարգեր հաստատելու համար, այդ ես չգիտեմ: Բայց հարցը դրուած է արդէն ու լուծումը՝ կանխորոշուած:

Չետեւում են ուրիշ «ինչու»-ներ (զայթակղեցուցիչ հարցերի կծիկը, որ մէկ անգամ սկսել է քանդուել, այնքան ծայրեր ունի...):

Սրանից հարիւր տարի առաջ յոյները հարց տուին իրենց՝ թուրքերը ինչո՞ւ պիտի իշխեն մեր երկրի վրայ, ինչո՞ւ պիտի հպատակեցնեն մեզ իրենց իրէնքներին (կամ իրենց տնօրէնութեան), ինչո՞ւ մենք չպիտի ունենանք մեր սեփական պետութիւնը, մեր օրէնքը, դատարանը, զօրքն ու ոստիկանութիւնը:

Այս «ինչու»-ն նոյնքան օրինական էր, որքան եւ նախորդները, սա եւս ընդհանուր ազատագրական շարժման արտայայտութիւններից մէկն էր: Եթէ հարց էր դրուում, թէ ինչո՞ւ մի դասակարգ պիտի իշխի մի ուրիշ դասակարգի վրայ, բնական էր ու անխուսափելի, որ հարց դրուէր նաեւ, թէ ինչո՞ւ մի ազգ պիտի իշխէ մի ուրիշ ազգի վրայ:

Զե՞ որ այսօր բոլոր ֆետիշները կասկածի տակ էին առնուած, սկսուել էր հին արժեքների ընդհանուր եւ արմատական վերագնահատման շրջան, արթնացել էր ու աննախընթաց թափով հրապարակ եկել իրաւունքի գիտակցութիւնը: Այս արթնացող գիտակցութեան արտայայտութիւններից մէկն էլ ազգային գիտակցութիւնն էր: Ազգերը գլխի էին ընկնում, որ իրենք եւս ունեն ինչ որ իրաւունքներ, կարիքներ ու պահանջներ, որ բռնադատուած են...

Գիտակցութիւնից մինչեւ պայքարը՝ մի քայլ էր միայն:

Թերեւս առարկութիւն լինի, թէ յունական շարժումները 19-րդ դարի առաջին քառորդում ազգային բնոյթ ունէին, թէ յոյները ապստամբեցին ոչ թէ օտար տիրապետութեան, այլ պարզապէս մի բռնակալ ռեժիմի դէմ՝ անկախ նրա ազգային հանգամանքից: Բայց ինչո՞ւ նոյն բռնակալ ռեժիմի դէմ չապստամբեցին Ռումելիայի ու Անատոլիայի թուրքերը, այլ ապստամբեցին յատկապէս այլազգիները՝ յոյները, ռումինացիները, սերբերն ու բուլգարները: Ինչո՞ւ ռուսական բռնակալ ռեժիմի դէմ ապստամբեցին լեհերը ու չապստամբեցին իրենք ռուսները (խօսքս 19-րդ դարի մասին է):

Սխալ կլինէր ասել, թէ ազգային դրօշակ կրող այս շարժումները **բացարձակապէս** ու **միայն** ազգային էին, առանց կողմնակի հանգամանքների ու շարժումներին նպաստող ուրիշ, ոչ-ազգային պարագաների: Բայց աւելի եւս մեծ սխալ կլինէր չտեսնել, որ հիմնական շարժ-

առիթմն ու վճռող **մոմենտը** ազգայնօրէն ազատագրուելու պահանջ է եղել:

Սուլթանների ու ցարերի ռեժիմը բռնակալական է եղել ընդհանրապէս, սրանց հպատակները իրաւագաւորկ են եղել առհասարակ: Բայց այդ ընդհանուր բռնակալութեան ու իրաւագրկութեան շրջանակի մէջ՝ եղել են նաեւ բռնութիւններ ու իրաւագրկութիւններ, որ ուղղուած են եղել յատկապէս ազգութիւնների դէմ: Եւ ահա այս կարգի իրաւագրկութիւններից ազատագրուելու համար է, որ պայքարել են (ու պայքարում են) հպատակ ազգերը: Անհերքելի է, որ սեփական պետութիւն կազմելուց յետոյ էլ յոյն ժողովուրդը մնաց ենթակայ բազմազան բռնութիւնների, մի բան, որ անբաժանելի է պետական ռեժիմից առհասարակ ու վատ ռեժիմից՝ մասնաւորապէս: Բայց **ազգայնօրէն** նա ազատագրուած էր, որովհետեւ պետութիւնը այլեւս հարկադրուած կամ շահագրգռուած չէր կապանքներ դնելու նրա ազգային ձգտումների ու արտայայտութիւնների վրայ, իբրեւ ազգ՝ նա հպատակ չէր այլեւս, այլ ինքնիշխան:

Չարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել այս հանգամանքի վրայ: Կան ազգային պահանջներ, որոնք **իրական** ու **լրիւ** բաւարարութիւն կարող են գտնել միայն ազգային պետութեան մէջ, իսկ սրանից դուրս՝ անխուսափելիօրէն կաշկանդուած պիտի լինեն կամ սահմանափակուած: Անխուսափելիօրէն ու անկախ պետական ռեժիմից, ամենից ազատամիտ ու բարեացակամ ռեժիմն անգամ չի կարող լրիւ բաւարարութիւն տալ բոլոր ազգային պահանջներին, եթէ ինքը ազգը իշխող չէ պետութեան մէջ:

Թողնենք յոյներին, վերցնենք մի ուրիշ օրինակ՝ իռլանդական: Անգլիական ռեժիմը նման չէր թուրքականին: Այն բռնութիւնները, որոնք զոյութիւն ունէին Յունաստանում սուլթանական տիրապետութեան տակ՝ անծանօթ էին իռլանդացուն: Անգլիական կառավարութիւնը չէր կոտորում սրանց, պարբերաբար չէր աւերում երկիրը, յաւելեալ տուրքեր չէր դնում, դատարանի առջեւ չէր տարբերում իռլանդացուն անգլիացու: Բայց եւ այնպէս, իռլանդացիները ըմբոստացան անգլիական տիրապետութեան դէմ: Ինչո՞ւ անգլիական լորդերն ու անգլիական համայնքների ընտրեալները օրէնքներ պիտի յօրինեն Իռլանդիայի համար, ինչո՞ւ իռլանդացիք իրենք չպիտի օրէնսդրեն ու կառավարեն իրենց երկիրը:

Մի օրինակ եւս, դարձեալ տարբեր բնոյթ ունեցող՝ բելգիական ֆլամանդների օրինակը: Սրանք ասում են՝ ինչո՞ւ Պենտի համալսարանում (որ իրենց մայրաքաղաքի համալսարանն է) պիտի տիրապետի ֆրանսերէն լեզուն: Ինչո՞ւ Ֆլանդրիայի համալսարանական երիտասարդութիւնը պիտի սնուի օտար լեզուով, ինչո՞ւ իրենք իրենց ծախքերով ու ի վնաս իրենց լեզուի՝ մի աւելորդ զէնք պիտի տան ֆրանսերէնի նուաճողական ձգտումներին... Տասը

տարի առաջ նոյն հարցը դրուած էր նաեւ բանակի վերաբերմամբ՝ ինչո՞ւ ֆլամանդ զինուորը հարկադրուած պիտի լինի դիմել իր սպային ու նրանից հրաման ստանայ ֆրանսերէն եւ ո՛չ իր սեփական լեզուով:

Դիտմամբ ընտրում են այնպիսի օրինակներ, որոնք շատ տարբերում են իրարից՝ ազգային դատը խստացնող կամ մեղմացնող կողմնակի հանգամանքներով:

Յոյների դրութիւնը օսմանեան լուծի տակ բնաւ նոյնը չէր, ինչ որ իռլանդացիների դրութիւնը Մեծն Բրիտանիայի Միացեալ թագաւորութեան մէջ ու մանաւանդ ֆլամանդների դրութիւնը Բելգիայում: Յոյները ենթարկուած էին մի բարբարոս ռեժիմի, ուր ազգային իրաւազրկութիւնների վրայ աւելանում էին ամէն տեսակ քաղաքական ու քաղաքացիական իրաւազրկութիւններ: Անգլիական ռեժիմը Իռլանդիայում քաղաքակիրթ պետութեան ռեժիմ էր, որի տակ այլազգի իռլանդացիները վայելում էին ազգային ազատութիւններ այնչափ, որչափ դա առիասարակ հնարաւոր է մի օտար պետութեան մէջ: Ինչ վերաբերում է ֆլամանդներին՝ սրանց մասին չի էլ կարելի ասել, թէ հպատակ են օտար պետութեան, որովհետեւ ֆլամանդները վալլոնների հետ միասին ու հաւասար՝ տէր են Բելգիայի: Միայն լեզուի խնդիրն է, որ տալիս է որոշ առաւելութիւններ վալլոններին եւ միայն այս խնդրի շուրջն է, որ կատարւում է ազգային պայքարը:

Տարբեր են պայմանները: Բայց կայ հիմնական կէտ, որ նոյնն էր թէ՛ յոյների, թէ՛ իռլանդացիների եւ թէ՛ ֆլամանդների համար: Այն, որ երեքն էլ չէին բաւարարուած, **զրկուած էին ազգայնօրէն** եւ երեքն էլ ձգտում էին հաստատել իրենց **ազգային** անհատականութիւնը:

Անծանօթ չեն ինձ այն ոչ-ազգային (գլխաւորապէս՝ տնտեսական բնոյթ ունեցող) շարժառիթները, որոնք մեծապէս նպաստել են ազգային պայքարների ծաւալման: Բայց սրանք անզօր են բացատրելու երեւոյթի էութիւնը, նրա միանգամայն ուրոյն բնոյթը:

Յամենայն դէպս ու որքան էլ գերազնահատելու լինենք տնտեսական շարժառիթների նշանակութիւնը, դարձեալ չպիտի կարողանանք վերագրել ազգային պայքարը յատկապէս բուրժուազիայի դասակարգային դաւերին (եթէ ազգային շարժումների հիմքը իրօք տնտեսական կարիքն է կամ շահը, ապա ուրեմն այդ կարիքն ու շահը ընդհանուր են ամբողջ ազգին եւ ոչ միայն բուրժուազիային):

Ասել, թէ բալկանեան ազգերը ըմբոստացան թուրքերի դէմ, թէ հրէա սիոնիստները ձգտում են մի ազգային տուն հիմնել Պաղեստինի մէջ, թէ հայերը անկախ յայտարարեցին իրենց 1918թ. կամ ֆլամանդները պահանջում են արքտրել ֆրանսական լեզուն Գենտի համալսարանից, որովհետեւ այս էր պահանջում ամենակարող բուրժուազիայի դասակարգային շահերը ու այս էր կամեցել նա՝

այսպես ասել կնշանակեր բացասել, խեղաթիւրել կամ անգիտակցել փաստերը, չտեսնել կամ չկամենալ տեսնել իրականութիւնը:

Բուրժուազիան ինքնին ու իբրեւ դասակարգ՝ պետք չունի շարժման մէջ դնելու ազգերը, ազգային ինքնահաստատման իրաւունքներ պահանջելու: Նոյնիսկ կարելի է ասել, որ ազգային բնագոյր շատ թուլացած է բուրժուազիայի մէջ, մանաւանդ՝ նրա վերին խաւերում: Ձտուած, բիրեղացած բուրժուազիան, դասակարգի elite-ն ու ղեկավարը: Խոշորագոյն կապիտալների տէրերը կազմում են այսօր միջազգային կամ ապազգային ընտանիք, ճիշտ այնպէս, ինչպէս անցեալներում կազմում էին այդպիսի մի ընտանիք վեհապետական տները: Բարձր, տիրող բուրժուազիան այսօր այլասերուած է ազգայնօրէն, ինչպէս անցեալներում այլասերուած էր բարձր ազնուականութիւնը: Եւ եթէ որոշ պայմանների մէջ բուրժուազիան այնուամենայնիւ հարկադրուած է լինում յեռուելու ազգային գիտակցութեան վրայ, կոչ անելու ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան, նա քաղաքականութիւն է վարում, կեղծում է խոշոր չափերով, ինչպէս կեղծում էին անցեալում թագաւորները:

Եթէ իբրեւ օրինակ վերցնելու լինենք մեր սեփական իրականութիւնը ու վերլիշենք մեր ամենամօտ անցեալը, դառնութիւնով պիտի արձանագրենք, թէ որքան չնչին է եղել մեր այսպէս կոչուած «բուրժուազիա»ի մասնակցութիւնը հայ ազտագրական շարժման մէջ:

Ցարական ու սուլթանական ռեժիմի տակ մեր «բուրժուաները» մի հոգս են ունեցել միայն՝ յարմարուել ըստ ամենայնի եղած կարգերին ու մթութեան մէջ, խոնարհաբար, սուսիկ-փուսիկ աւելացնել իրենց կարողութիւնները:

Պատերազմի առաջին շրջանում՝ կամաւորական խմբեր կազմելու ժամանակ, նրանք ոչ միայն խնայեցին իրենց զաւակների թանկագին արիւնը եւ նոյնիսկ զինուորական ծառայութեան պարտադիրներին ամէն տեսակ ապօրինի ճանապարհներով, կաշառքով ու կեղծիքներով պաշտօնների դրին խորը թիկունքում կամ արտասահման փախցրին, այլեւ սոսկ դրամական զոհաբերութիւնների հանդէպ ցոյց տուին ծայրահեղ ամօթալի գծուծութիւն: Իսկ յեղափոխութեան ու անկախ պետութիւններ կազմելու շրջանում զգուշաբար մնացին շարժումներից դուրս, աշխատանքից հեռու, չէզոք ու սպասողական, մտահոգուած մի մտքով միայն՝ սեփական կեանքն ու գոյքը փրկելու մտքով (գիտեմ փայլուն բացառութիւններ, բայց սրանք չեն հերքում, այլ աւելի եւս ընդգծում են ընդհանուր երեւոյթը):

Ճիշտ է, եւրոպական բուրժուազիան այլ կերպ վարուեց մեծ պատերազմի ընթացքում, չբաժանեց իրեն ժողովրդական զանգուածներից, սրանց հետ միասին կռուեց ու նահատակուեց:

Բայց մեկ, որ Եւրոպայում բուրժուան մասնակցեց պատերազմին ոչ իբրեւ դասակարգ, այլ իբրեւ սոսկ **քաղաքացի**, միւս քաղաքացիների հետ անխտիր ու հաւասար եւ նրա հայրենասիրական ոգեւորութիւնը աւելի բարձր չէր, քան օրինակ պրուլետարիւնը:

Երկրորդ, մեծ պատերազմը ազգային պայքար չէր իր եութեամբ: Եթէ մի շարք ազգեր ազատագրուեցին ու սեփական պետութիւններ կազմեցին՝ դա պարզապէս պատերազմի **հետեւանքներից մէկն էր** եւ ոչ նրա շարժառիթն ու նպատակը: Պատերազմի իսկական պատճառը՝ տնտեսական մրցումն էր մեծ պետութիւնների միջեւ եւ այստեղ անգլիական, գերմանական կամ ֆրանսական բուրժուազիաները իրական ու մեծ շահեր ունէին պաշտպանելու (կամ հակառակորդից խլելու): Այլ էր մեր ունեւորների դրութիւնը, քանի որ հայերի մասնակցութիւնը պատերազմի մէջ ունէր մի նպատակ միայն՝ ազատել թիւրքահայ վիլայէթները օսմանեան տիրապետութիւնից:

Պէտք չէ շփոթել միջպետական ընդհարումները ազգային պայքարի հետ, սրանք էապէս տարբեր բաներ են, թէւ փաստօրէն կարող են ծածկել մէկը միւսին: Եւ եթէ ժամանակակից պատերազմների մէջ խոշոր դեր է կատարում **յարծակողական** բուրժուազիայի անյագութիւնը, նոյնը չի կարելի ասել եւ ազգային շարժումների վերաբերմամբ:

Բուրժուազիան չէ, որ պայքարում է ազգային իրաւունքների համար, այլ ժողովուրդը: Կապիտալիզմը չէր, որ հերթի դրեց ազգային մեծ **պրոբլեմ**ը, այլ **դեմոկրատիզմ**ը, ժողովրդավարութիւնը, եւ որքան աւելի լսելի դառնայ ժողովրդի, **դեմոսի** ձայնը, որքան աւելի հաստատուեն ու ամրանան իսկական դեմոկրատական կարգերը, այնքան աւելի բարձր պիտի հնչեն ազգային պահանջները:

Սրանով (եւ ոչ բուրժուազիայի դաւերով) պէտք է բացատրել այն երեւոյթը, որ ազգերն արթնացան, ինքնագիտակցութիւն ձեռք բերին ու իրենց իրաւունքները պահանջեցին յատկապէս նորագոյն պատմութեան շրջանում՝ ֆրանսական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ:

V

Այստեղ իդէպ կլինէր գնահատութեան առնել ազգային դաւանանքը մասնաւորապէս սոցիալիստական վարդապետութեան տեսակէտից: Խնդիրը շատ կարեւոր է, որովհետեւ տեղի է տուել (ու մասամբ շարունակում է դեռ տալ) խոշոր թիրիմացութիւնների, մանաւանդ մեր իրականութեան մէջ, ուր այնքան պակաս է գիտակցութիւնը ու այնքան զօրեղ՝ չմարսուած **ֆորմիւլ**ների հմայքը: Կուզենայի մի քիչ երկար կանգ առնել այս խնդրի վրայ: Բայց յօդուածիս շրջանակը թոյլ չի տալիս այդ ու ապա՝ իմ կարողութիւնից

վեր կլիներ այդպիսի մի աշխատանք: Պիտի բաւականանամ մի քանի խօսքով միայն:

Սոցիալիզմը հակառակ է ազգութեան՝ ահա մի խօսք յաճախ կլտք նոյնիսկ լաւ գրագէտ, ուսում առած ու ընդհանուր առմամբ՝ խելահաս մարդկանցից:

Իրեն «ազգայնական» համարողը խեթ աչքով է նայում սոցիալիստի վրայ՝ սոցիալիստ ես, ուրեմն՝ թշնամի ես ազգութեան, ապազգայնացման առաքեալ ես ու զինուոր:

Փոխադարձաբար, իրեն «սոցիալիստ» համարողը խեթ աչքով է նայում ազգայնականի վրայ՝ ազգայնական ես, ուրեմն բուրժուա ես, թշնամի աշխատաւորութեան ու աշխատաւորական դատին:

Ի՞նչ ազգութիւն սոցիալիստի համար ու ի՞նչ սոցիալիզմ ազգայնականի համար:

Չէ՞ որ սոցիալիզմը ձգտում է «հաւասարութեան», պահանջում է, որ բոլոր մարդիկ հաւասար լինեն, այսինքն՝ ապրեն հանրակացարաններում, ուստե՛ն ընդհանուր կաթսայից միելնոյն ապուրը, հագնեն միագոյն եւ միաձեւ զգեստներ, ունենան ընդհանուր կիներ ու ընդհանուր զաւակներ, մտածեն ու զգան միատեսակ, մի խելքի ու մի հաւատի լինեն, սիրեն ու չսիրեն նոյն առարկաները, զուարճանան՝ երբ հնչէ զուարճանալու զանգը ու աչքերը փակեն՝ երբ լսեն քնելու նշանը... Այս հանրակացարանային հաւասարութեան մէջ այլեւս ինչպէ՞ս ապրեն ու զարգանան ազգութիւնները՝ իրենց բազմազան զունաւորումներով, ուրոյն ճաշակներով ու տարբեր հակումներով: Էլ ի՞նչ հաւասարութիւն, եթէ մէկը անգլիերէն պիտի խօսի, միւսը՝ պարսկերէն, մէկը՝ սինագոգ պիտի զնայ աղօթելու, միւսը՝ մզկիթ, իսկ երրորդը՝ ոչ մի տեղ չաղօթի, մէկը «հորովել» երգի, միւսը՝ «Վայնկապտանկա», մէկը փլաֆ ու բոզբաշ սիրի, միւսը՝ մակարոն կամ ռոզբիֆ, մէկը «ուզունդարա» պարի, միւսը՝ «չարդաշ» կամ «հաբաներա»...

Մի քիչ քաշուում եմ հաւաստիացնելու իմ ընթերցողին, թէ այս տափակ ծաղրանկարը սոցիալիզմ չէ, թէ սոցիալիզմը չի ծրագրում ու չի պահանջում այդպիսի «հաւասարութիւն», թէ հաւասարութիւնը «միակերպութիւն» չէ, թէ սոցիալիզմի իդէալը մեղուային կամ մրջիկնային հանրութիւն չէ, այլ **մարդ-էակների լաւագոյն կենակցութիւն մարդկայնօրէն կազմուած** ընկերութիւնների մէջ:

Ուզում եմ յուսալ, թէ իմ ընթերցողը կարիք չունի այդպիսի հաւաստիացումների: Բայց թերեւս անելորդ չլինի ասել մի ուրիշ բան, այն, որ **դասակարգային պայքարը** սոցիալիզմի այսօրուայ հերթական ու գլխաւոր անելիքը չի սպառում սոցիալիստական վարդապետութեան ամբողջ իդէոլոգիան:

Սահմանափակ ու զրեհիկ հասկացողութիւն ունեն սոցիալիզմի մասին նրանք, որոնք կարծում են, թէ նրա միակ նպատակն է ազատել

ընչազուրկ աշխատաւորութիւնը կապիտալի շահագործումից: Սոցիալիստական շարժումը շատ ակտիվ խոր ու բարդ երեւոյթ է, սոցիալիզմը մի ուրոյն ու ամբողջական կուլտուրա է, դաւանանք է, **կրօնք** է, որ ընդգրկում է մարդկային կեանքի բոլոր կողմերը, գալիս է վերաշինելու ընկերային կազմը **ամբողջովին**, պատասխան ու բաւարարութիւն տալու մարդկային ընկերութիւնների **բոլոր պահանջներին**: Պրոլետարիատի դասակարգային ազատագրումը սոցիալիզմի պահանջներից **մէկն է միայն**, ճիշտ ամէնից ակտիվ հասունացածը կապիտալիստական երկրներում, Արեւմտեան Եւրոպայում ու Զիւսիսային Ամերիկայում, բայց եւ այնպէս՝ մէկը միայն ու ոչ **ամբողջը**:

Եթէ սոցիալիստական պայքարը հասկանալու լինենք երեւոյթի նեղ իմաստով իբրեւ պրոլետարիատի դասակարգային կռիւ բուրժուազիայի դէմ ազգութիւնը կմնայ այդ պայքարի շրջանակից դուրս, որովհետեւ ինչպէս աշխատեցի բացատրել նախորդ էջերում՝ ազգն ու դասակարգը տարբեր մակերեւոյթների վրայ գտնուող էութիւններ են: Այդ դէպքում ազգային **պրոբլէմը**, իբրեւ այդպիսին, գոյութիւն չի ունենայ սոցիալիստի համար ոչ դրական, ոչ բացասական իմաստով: Սոցիալիստը կմնայ անտարբեր ազգութեան հանդէպ ու հաշուի կառնի ազգերի գոյութիւնը այն ժամանակ ու այնչափ միայն, երբ ու որչափ այդ փաստը անուղղակի կերպով կխանգարի կամ կօժանդակի իր դասակարգային պայքարին՝ մի տեղ կաշխատի չէզոքացնել, անվնաս դարձնել այն, միւս տեղ՝ օգտագործել իր դատի համար:

Իսկ եթէ սոցիալիստական վարդապետութիւնը դիտենք իր լայն ու բովանդակ իմաստով՝ կտեսնենք, որ սոցիալիստը ոչ միայն չի հանդիսանում ազգութեան թշնամի կամ հակառակորդ, այլ ամէնից անկեղծ, ամէնից ակտիվ հանդուած ու հաւատարիմ պաշտպան: Ազգերի ազատագրումը, ինքնորոշուելու իրաւունքը եւ ինքնահաստատուելու միջոցների ապահովումը սոցիալիստական պահանջներից մէկն է:

Եւ հասկանալի է, թէ ինչու:

Սոցիալիզմը գալիս է քանդելու տիրող հասարակական կարգերը, որ այլեւս չեն համապատասխանում գիտակցութեան եկած զանգուածների իրաւահասկացողութեան, զինում են շահագործողներին ու զինաթափ անում շահագործուածներին, զրկանքի ու տգիտութեան մէջ պահում աշխատաւոր դասը (այսինքն՝ հասարակութեան արդիւնաբերող, շինարար ուժերը), արգելք ու խոչընդոտ են դառնում մարդկային առաջադիմութեան համար: Բայց սոցիալիզմը չի գալիս քանդելու դարերից ժառանգուած հարստութիւնները, ոչնչացնելու մշակութային արժէքները, այն իսկ արժէքները, որոնց վրայ պիտի կառուցուի լաւագոյն կեանքը: Ազգը պատմական արժէք է, մշակութային երեւոյթ, որ ապագայ

սոցիալիստական իրաւակարգի համար անհրաժեշտ կլինի առնուազը նոյնչափ, որչափ անհրաժեշտ է եղել ասատական ու կապիտալիստական իրաւակարգերի համար: Ազգութիւնը հոգեկան մշակոյթի մի **ուրոյն ձեւ** է, որ չի կարող փոխարինուել որեւէ ուրիշ ձեւով, ինչ իրաւակարգ էլ տիրելու լինի ընկերային կեանքի մէջ:

Եւ եթէ որոշ պայմաններում ազգային բաժանումները շահագործուել են ի վնաս պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի, դա դեռ ապացոյց չէ, թէ ուրեմն ազգութիւնը **ինքնին** արգելք է սոցիալիզմի ճանքուն վրայ... Բայց այս միասին գրել են արդէն: Յիշեցնեն այն, որ եթէ սոցիալիստը կանգնելու լինի այդ տեսակետի վրայ՝ նա թշնամի պիտի յայտարարի նաեւ գիտութիւնը, արուեստը, **սոխնիկան**, պետական հաստատութիւնները, հասարակական կազմակերպութիւնները, դպրոցը, մանուկը առհասարակ՝ ամէն կարգի կուլտուրական արժէքներ, երեւոյթներ ու գործօններ: Չէ՞ որ սրանք բոլորն էլ կարող են ծառայել (ու ծառայել են) իբրեւ զէնք՝ պրոլետարիատի դէմ:

Թիւրիմացութեան գլխաւոր պատճառն այն է, թուում է ինձ, որ միջազգային սոցիալիստական բանակը, մինչեւ այսօր, համեմատաբար քիչ տեղ է տուել՝ իր ծրագրերի ու մանաւանդ գործունէութեան մէջ՝ ազգային իրաւունքների պաշտպանման:

Պետք չէ զարմանալ, սակայն, որ դա այդպէս է եղել:

Սոցիալիստական շարժումը ծնունդ է առել, կազմակերպուել է ու ուժգնօրէն արտայայտուել այնպիսի երկրներում, ուր ազգային պայքարը երկրորդական ու երրորդական նշանակութիւն է ունեցել հանդէպ հասունացած ու շատ լարուած դասակարգային պայքարի: Յասկանալի է միանգամայն, որ գերմանական, բելգիական, ֆրանսիական կամ անգլիական պրոլետարիատը շատ էլ մտահոգուած չի եղել ազգային խնդիրներով: Այդ խնդիրները ունեցել են նրա համար աւելի տեսական, քան կենսական նշանակութիւն, որովհետեւ ինքը **ազգայնօրէն** զրկուած կամ վտանգուած չի եղել երբեք:

Դրութիւնը փոխուեց, երբ սոցիալիստական բանակի մէջ տեղ գրաւեցին ու իրենց ձայնը լսելի արին աստորո-հունգարական եւ ռուսական սոցիալիստները: Այս բազմազգեայ կայսրութիւնների մէջ պրոլետարիատի մի խոշոր մասը (գերիշխող ազգութեան չափականող մասը) ինքը ապրել էր, ինքը կրել իր վրայ ազգային իրաւագրկութեան ծանրութիւնը, գիտէր, թէ որքան թունաւորուած է իր կեանքը ու որքան կաշկանդուած առաջադիմութիւնը՝ ազգային բնոյթ ունեցող զրկանքների պատճառով: Խնդիրը դարձաւ լուրջ մտահոգութեան առարկայ, մի կենսական պահանջ, որ պետք է բաւարարուէր՝ սպառնալով հակառակ դէպքում սոցիալիստական բանակի ամբողջութեան:

Սրանից մօտ երեսուն տարի առաջ աստրիական սոցիալիստները մշակեցին մի մանրակրկիտ ծրագիր՝ ազգային փոքրամասնությունների իրաւունքները պաշտպանելու համար բազմազգեայ պետութիւնների մէջ: Իսկ մեր օրերում ռուս բոլշեւիկները փորձ արին գործնականօրէն լուծելու ազգային կնճռոտ խնդիրը՝ նոյնիսկ Ռուսաստանը անդամահատելու եւ ազգային անջատ պետութիւններ կազմելու գնով:

Ուշագրաւ ու խրատելի պիտի լինի այս երեւոյթը, մասնաւորապէս նրանց համար, ով սովորութիւն է արել սոցիալիզմը ազգութիւնների թշնամի ներկայացնելու:

Այդ հանգամանքը, որ Խորհրդային Դաշնակցութեան մէջ ազգային պետութիւնների անկախութիւնը հեռու է լրիւ ու կատարեալ լինելուց, սահմանափակուած է Մոսկուայի շատ ակտիւ գերիշխանութեամբ, այս հանգամանքը չպիտի շփոթեցնի դիտողի միտքը: Սա կարող է լինել ոչ թէ **դաւանանքի**, այլ պարզապէս նպատակայարմարութեան խնդիր, մի **կոմպրոմիսական** դրութիւն, անխուսափելի հետեւանք իրերի ու ուժերի որոշ դասաւորութեան:

Կարելի է, իհարկէ, կասկածել ռուս բոլշեւիկների անկեղծութեանը, կարելի է ենթադրել, թէ նրանց բռնած դիրքը, ազգութիւնների հանդէպ ցոյց տուած փափկանկատութիւնը դաւանանք չէ, այլ միայն **քաղաքականութիւն**: Կարելի է ենթադրել, թէ այսօրուայ բոլշեւիկները՝ երէկուայ աշխարհակալներն են, որ ձգտում են հաւաքուել վերահաստատելու նախկին կայսրութիւնը, եւ թէ այն կէս-անկախութիւնը, որ տրուած է այսօր ազգութիւններին՝ ժամանակաւոր **մի միջոց է միայն** վերջնական նպատակներուն հասնելու համար... Գուցէ եւ այդպէս է:

Անկեղծ են թէ ոչ ռուս բոլշեւիկները՝ էական չէ մեզ հետաքրքրող խնդիրը լուսաբանելու համար: Էականն այն է, որ սոցիալիստական բանակի մաքսիմալիստական թելը՝ այն իսկ թելը, որ ամենից հեռու է գնում իր պահանջների մէջ, ամենից արելի անհաշտ է հակառակորդի հանդէպ ու ամենից քիչ ընդունակ **կոմպրոմիսների**, այսօր այդ թելը ազգութիւնների հետ է եւ ոչ նրանց դէմ: Սա՛ է էականը:

Եթէ Մոսկուայի վարիչները անում են այդ **հակառակ իրենց ցանկութեան**, սա մի նոր ու շատ զօրաւոր ապացոյց է իմ թեզի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար: Եթէ մի սոցիալիստական կառավարութիւն ճիշտ այդպէս, ինչպէս բուրժուական կառավարութիւնները ու դեռ մի քիչ էլ արելի **հարկադրուած է** պաշտպան կանգնելու (կամ պաշտպանութիւն ցուցադրելու) ազգութիւնների ազգայնօրէն ապրելու իրաւունքներին, ապա ուրեմն կայ մի ուժ, որ վեր է կառավարութիւններից, նրանց անմիջական կամ հեռաւոր դիտաւորութիւններից:

Եւ այդ ուժը սոցիալիստական միտքն է ու սոցիալիստական խիղճը:

Սոցիալիստը դասակարգային եռուզեռի մէջ կարող է մոռացութեան տալ, անտես թողնել ազգային դատը: Բայց ամէն անգամ, երբ հարկադրուած է լինում ուշադրութեան առնելու այն եւ իր խօսքն ասելու՝ խօսքը անփոփոխ ազգութիւնների կողմն է:

Ով հետեւել է սոցիալիստական կոնգրեսների աշխատանքներին ու որոշումներին՝ գիտէ, որ այդպէս է: Եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել: Սոցիալիստի ամբողջ աշխարհահայեցողութիւնն ու իրաւահասկացողութիւնը, բարու ու չարի ըմբռնումը, խորտակելու ներկան ու երագած ապագան, թոյլ չեն տալիս այլ վերաբերում:

Ասել, թէ սոցիալիզմը թշնամի է ազգութեան՝ նշանակում է չհասկանալ վարդապետութեան էութիւնը կամ զրպարտել այն:

Ը.

I

Ամփոփեմ մինչեւ հիմա ասածս:

Մարդկութեան բաժանումը ազգային հատուածների անհերքելի փաստ է: Ազգը ոչ ցնորք է, ոչ մտածածին գաղափար, այլ իրական երեւոյթ:

Մեր հասկացողութիւնը այդ բարդ երեւոյթի մասին, մեր բացատրութիւններն ու մանաւանդ սահմանումները կարող են լինել անբաւարար, միակողմանի, պակասաւոր ու վիճելի, բայց երեւոյթի գոյութիւնը մնում է անհերքելի:

Ազգը պատմա-մշակութային դաս է, մի բարդ միութիւն, մի հաւաքական անհատականութիւն, որի մէջ մտնում են տարբեր չափերով:

Ազգային միութիւնների սահմանները անկայուն են, երերուն, փոփոխական լայնանում են ու նեղանում ժամանակի ընթացքում:

Ազգերը անսկիզբ չեն, ոչ էլ անվախճան: Ազգերը ծնունդ են առնում, զարգանում, զօրեղանում, ապա թուլանում, ձուլւում ուրիշ ազգերի մէջ ու մեռնում, թողնելով իրենց ետեւ մշակութային ակելի կամ պակաս արժեքաւոր ժառանգութիւն:

Ամէն մի ազգ առանձնապէս՝ անցողական է: Բայց ազգ երեւոյթը, իբրեւ այդպիսին՝ տեւողական է ու թերեւս անջնջելի:

Ազգը ataviste-ական (առհաւական) երեւոյթ չէ, մնացորդ բարբարոս անցելի: Համեմատաբար նոր երեւոյթ է ազգը, ծնունդ է առել այն ժամանակ ու այնտեղ, երբ եւ ուր մարդկային հասարակութիւնները հասել են քաղաքակրթութեան որոշ (ու բաւականին բարձր) աստիճանի:

Քաղաքակրթութիւնը չի տանում դէպի ապագայնացում: Մինչեւ հիմա եղել է հակառակը (այսինքն՝ քաղաքակրթութեան հետ զուգընթաց զօրեղացել են ազգային անհատականութիւնները) եւ պատճառ չկայ ենթադրելու, թէ ապագայում այլ կերպ է լինելու:

Ազգային միութիւնները ինչպէս եւ ամէն մի ուրիշ կարգի միութիւն, ամէն մի հաւաքական կամ անհատական օրգանիզմ օժտուած են ապրելու, սնուելու ու զարգանալու զօրեղ բնագոյով: Իր գոյութիւնը պահպանելու, ինքնահաստատուելու ու ապագան ապահովելու համար՝ ամէն մի ազգային միութիւն մշտական պայքարի մէջ է ուրիշ ազգային միութիւնների հետ պաշտպանողական՝ եթէ թոյլ է, յարձակողական ու նուաճողական՝ եթէ ուժեղ է:

Այս պայքարը մի ուրոյն գիծ է մտցնում մարդկային պատմութեան մէջ (մանաւանդ նորագոյն ժամանակներում), ազգը հանդիսանում է քաղաքական ու մշակութային գործօն շատ խոշոր չափի:

Ազգային պայքարը առնչութիւն չունի դասակարգային պայքարի հետ, ինչպէս եւ ինքը ազգը առնչութիւն չունի դասակարգային բաժանումների հետ: Ազգը ապադասակարգային է, ինչպէս եւ դասակարգը՝ ապազգային:

Պատահում է, որ դասակարգերը շահագործում են իրենց օգտին ազգային բաժանումների ու ազգային գիտակցութեան գոյութիւնը: Բայց դա չի բխում երեւոյթների էութիւնից, այլ պայմանաւորում է պատահական ու անցողական կացութիւնով: Ազգային ու դասակարգային պայքարները կարող են խաչաձեւել, օժանդակել կամ խանգարել իրար, բայց երբեք՝ նոյնանալ, ձուլուել իրար մէջ կամ նոյնիսկ տեւողականօրէն դաշնակցել:

II

Զգիտեմ, կարողացա՞յ արդեօք հիմնաւորել այս եզրակացութիւնները: Յամենայն դէպս, իմ հիմնաւորումների պաշարը սպառել եմ արդէն ու էապէս նոր բան՝ այս ուղղութեամբ՝ աւելացնելու չունեմ այլեւս:

Անցնում եմ հետեւեալ հարցին, այն է.

Դրակա՞ն երեւոյթ է ազգը, թե՞ բացասական, ցանկալի՞ թէ ոչ ցանկալի:

Սա նոր ու տարբեր խնդիր է, որովհետեւ՝ հաստատել որեւէ երեւոյթի գոյութիւնը ու բացատրել նրա էութիւնը՝ դեռ չի նշանակում **զնահատել** այն, այլ միայն **հասկանալ**: Իսկ հասկանալով հանդերձ կարելի է եւ ողջունել եւ դատապարտել:

Այստեղ հանդիպում ենք մի նոր դժուարութեան: Ի՞նչ տեսակէտից ողջունել եւ ի՞նչ պատճառով դատապարտել, ո՞րը համարել դրական ու որը՝ բացասական:

Պէտք է կանխապէս պարզել այս հարցը, պէտք է ընտրել ու ընդունել զնահատման մի ելակէտ, մի ընդհանուր չափանիշ, որպէսզի կարողանանք հասկանալ իրար:

Սկսեմ մի քիչ հեռուից:

Մարդը սոցիալական կենդանիներից է: Իր նւթականը ու ոչ-նւթական բազմազան կարիքները բաւարարելու համար, մարդը հարկադրւած է բարդ ու բազմանդամ միութիւններ կազմել, ընկերային կեանքով ապրել: Եւ պատմութիւնը ուրիշ բան չէ, քան այդ ընկերութիւնների աստիճանաբար զարգացումը, ձեւավորումը ու ձեւափոխումը:

Ընկերային կեանքը հարկադրում է մարդ-անհատին յարմարուելու իր ընկեր կենակիցներին, ուրեմն եւ որոշ չափով կաշկանդում է անհատի բացարձակ ազատութիւնը, զրկանքների է ենթարկում ու զոհաբերութիւններ պահանջում՝ ընկերութեան գոյութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար:

Բայց որովհետև ինքը ընկերութիւնը վերջին հաշվով ունի մի նպատակ միայն՝ հոգալ մարդ-անհատի կարիքները եւ գնահատելի է այնչափ, որչափ հասնում է այդ նպատակին, ուստի եւ ամենից լաւ կազմակերպուած ընկերութիւնը այն է, որը ամենից աւելի ըստ քանակի ու ըստ որակի բաւարարում է իր անդամներին, մարդ-անհատներին:

Ամէն մի երեւոյթ, որ ուժեղացնում է հաւաքական օրգանիզմը, հարստացնում է հանրային կեանքը ու լաւագոյն միջոցներ է տալիս բաւարարելու անհատին: Ամէն մի այդպիսի երեւոյթ պատմութեան մէջ դրական է ու առաջադիմական: Եւ հակառակը:

Մարդու համար գերագոյն արժէքը՝ ինքը մարդն է, ու միակ չափանիշը դրականի ու բացասականի՝ մարդ-անհատի ապրումները, գոհութիւնն ու դժգոհութիւնը, երջանկութիւնն ու տառապանքը:

Փոխադարձ օգնութեան կարիքը տուել է ոչ միայն ծնունդ, այլ նաեւ ընթացք ու ուղղութիւն մարդկային ընկերութիւնների եւ հանրային կեանքի զարգացման:

Եւ սա՛ է, որ առաջադիմութիւն ենք անուանում:

Այդ առաջադիմական ճամբու վրայ մարդկութիւնը՝ իբրեւ ամբողջութիւն եւ մարդկային տարբեր հատուածները՝ իբրեւ կազմակերպուած հաւաքականութիւններ, շատ էլ հեռու չեն գնացել ու ինքը ճամբան էլ անվերջ է: Բայց եւ այնպէս՝ ճամբան ա՛յդ է ու որոշ կայաններ մարդկութիւնը անցել է արդէն:

Կարճ է մարդու պատմական յիշողութիւնը, հազիւ ընդգրկում է չորս-հինգ հազար տարուայ անցեալ: Բայց եւ այդ շատ կարճ յիշողութիւնը բաւական է, որպէսզի համոզի որ «ոսկէ դարը» անցեալում չէր, այլ ապագայումն է (եթէ առհասարակ ենթադրելի է որեւէ «ոսկէ դարի» հնարաւորութիւն):

Ծիշտ է, որ մեր գիտցած չորս-հինգ հազարամեակի ընթացքում պատմութիւնը շատ դանդաղ է շարժուել, աւելորդ զիգզագներ ու պտոյտներ է արել, ապարդիւն ժամանակ է կորցրել ու ապարդիւն ուժեր վատնել, յաճախ կանգ է առել ու նոյնիսկ ետ է գնացել, կորցրել է ճամբան, որոնել է, տատանուել, նոր ուղիներ բացել, բայց, ընդհանուր առմամբ, անժխտելիօրէն առաջ է գնացել:

Որքան էլ քննադատենք ու դատապարտենք ընկերային կազմակերպութիւնը այսօրուայ քաղաքակիրթ աշխարհում, այնուամենայնիւ չենք կարող հերքել, որ մարդ-անհատը բաւարարելու տեսակետից՝ կացութիւնը այսօրուայ Անգլիայում շատ աւելի լաւ է, քան էր փարաւոնների ժամանակ Եգիպտոսում, Սարդանապալի ու Նաբուգոդոնոսորի ժամանակ Ասորա-Բաբելոնեան կայսրութեան մէջ, Դարեհի սատրապիաներում, դասական աւատական Եւրոպայում կամ իտալական վերածնունդի այնքան փայլուն շրջանում:

Տարբերութիւնը մէծ է, փոփոխութիւնը դէպի լաւը՝ անժխտելի:

Որոնել, ձգտել, գտնել ու հաստատել մարդկային ընկերութիւնների լաւագոյն կազմակերպում՝ հանրային կեանք կանոնաւորելու եւ կանոնաւորած հանրային կեանքի մէջ մարդ-անհատի կարիքները ամենամեծ չափերով հոգալու համար, սա է առաջադիմութիւնը՝ առաջադիմութեան նպատակը, բովանդակութիւնն ու չափանիշը:

Ամէն մի պատմական երեւոյթ, ուրեմն եւ **ազգ** երեւոյթը պէտք է գնահատել, ողջունել կամ դատապարտել այս տեսակետից:

III

Արդ, առաջադիմակա՞նք յետադիմական գործօն է ազգը:

Դարձեալ մի շեղում պիտի անեմ ու նկատեմ, որ **սխտլատստիկ**ական հարց չէ սա, պարապ մտքի մարզանք: Ոչ, կեանքի խնդիր է, որ պիտի լուծուի:

Ազգերը գոյութիւն ունեն ու մշտական պայքարի մէջ են գոյութեան համար: Ամէն մարդ ինքը պատկանում է որեւէ ազգի, ինքը անհատապէս պայքարի մէջ է, պայքարի առարկայ է ու ենթակայ, գործող ու գործի հետեւանքները կրող՝ ուզի թէ չուզի:

Ամէն մի ազգային միութիւն, ամէն օր ու շարունակ, ենթակայ է աւելի կամ պակաս չափերով երկու կարգի ազդեցութիւնների, երկու հակադիր, միմեանց հետ մրցող ոյժերի: Ազդեցութիւնների ու ոյժերի մի խումբ ձգտում է վերացնել կամ թուլացնել ազգային տարրերը, ապազգայնացնել ազգը, մի ուրիշ խումբ՝ պաշտպանել, հաստատել, զօրեղացնել ազգային անհատականութիւնը...

Որի՞ կողմն անցնել, ո՞ր բանակը ուժեղացնել եւ ո՞րի դէմ զինուել:

Կրկնում եմ՝ պարապ հարց չէ սա:

Գիտեմ, որ պատմութիւնն ու կեանքի առարկայական պայմանները ունեն իրենց սեփական օրէնքները, որ շատ աւելի զօրեղ են, քան մարդկային ոչ միայն անհատական, այլ եւ հաւաքական կամքը, ցանկութիւնները, ձգտումները: Գիտեմ, որ պատմութիւնը ունի իր ընթացքը, զարգանալու իր ուրոյն տրամաբանութիւնը, որը ոչ միայն անխորտակելի է, այլ եւ յաճախ անհասկանալի է, անհասանելի մարդկային մտքի համար:

Բայց գիտեմ եւ մի ուրիշ բան, այն, որ մարդը երբեք չի կարող հրաժարուել իր սեփական ցանկութիւնները ունենալու իրաւունքից, իր սեփական կամքը արտայայտելու եւ հաստատելու հրամայողական պահանջից:

Մարդը **գիտակից** էակ է, համեմատաբար գիտակից ու աւելի գիտակից, քան որեւէ ուրիշ կենդանի էակ երկրագնդի վրայ: Մարդը ծառ չէ, ոչ էլ մրջիւն կամ ոչխար: Նա չի կարող թոյլ տալ, որ կենսաբանա-

կան օրէնքները կամ ժառանգած բնագոյը տանեն նրան, ուր կամենան:

Իհարկէ, կենսաբանական օրէնքը կամ ժառանգած բնագոյը այնպիսի հիմնական ու տարերային ոյժեր են, որոնց գոյութիւնը մարդ չի կարող վերացնել կամ ջնջել, բայց կարող է որոշ շրջանակի մէջ դնել նրանց ընթացքը, որոշ ուղղումներ մտցնել արտայայտութիւնների մէջ, հարկադրել մէկ ոյժին մի ուրիշ ոյժ (որովհետեւ գիտակցութիւնն ու կամքը նոյնպէս ոյժեր են): Կարող է կամ կարծուն է, թէ կարող է անել այդ ու համենայն դէպս՝ ձգտում է կարողանալու:

Եւ այս ըմբոստացման, ինքնորոշուելու այս յանդգնութեան եւ իր «ես»-ը հաստատելու այս յամառ կամքի մէջն է մարդու ամենամեծ արժէքը:

Մարդը ըմբոստանում է ոչ միայն պատմական ու սոցիալական, այլ եւ բնական օրէնքների դէմ, աշխատում է սանձահարել իրենից դուրս գտնուած ոյժերը, ենթարկել իր կամքին, ծառայեցնել իր կարիքներին:

Ես եմ իմ կեանքի տէրը՝ ասում է մարդը, եւ եթէ չեմ ուզում եմ որ լինեմ՝ պէտք է որ լինեմ ու կլինեմ: Իսկ եթէ Աստուած կամ Օրէնքը կտրեն ճամբաս, կպայքարիմ Աստուծոյ եւ Օրէնքի դէմ: Կպայքարեմ ու կյաղթեմ:

Գուցէ ինքնախաբէութիւն է սա (ու անշուշտ ինքնախաբէութիւն է խոշոր չափերով, խոշոր չափերով, բայց ոչ ամբողջովին): Եւ սակայն այս ինքնախաբէութեան մէջն է մարդու ոյժը, ապրելու ու առաջադիմելու կարողութիւնը:

Յոգով առողջ ու կեանքով լեցուն մարդը չի կարող լինել ճակատագրապաշտ, չի կարող ասել՝ այս է սահմանուած ինձ համար եւ թող օրհնեալ (կամ ըստ ճաշակի՝ անիծեալ) լինի Տիրոջ կամքը, որ անփոփոխելի է, անվիճելի, անխուսափելի: Մարդիկ ու մարդկային ընկերութիւնները, որոնք թունաւորուած են այս թոյնով, մահուան են դատապարտուած՝ կենդանի դիակներ են արդէն:

Բայց ճակատագրապաշտութիւնը իսկական եւ ոչ **ֆիզիոլոգիական** բացառիկ երեւոյթ է, հազուագիւտ հիւանդութիւն: Իսկ ընդհանուր երեւոյթն այն է, որ մարդը յամառ հաւատ ու խոր վստահութիւն ունի իր շատ սահմանափակ կարողութեան վրայ, որոշակի տարբերում է բարին չարից, ցանկանում է ու ձգտում, ըմբոստանում է մի բանի դէմ ու ընդառաջ գնում մի ուրիշ բանի, շարունակ ծրագրում է ու կազմակերպում, պահանջում է, պայքարում եւ **որոշ չափով** կարողանում է կարգաւորել իր կեանքը ըստ իր ցանկութեան:

Եւ ահա՛, ինչու միեւնոյն չէ, թէ մարդը ի՞նչ հասկացողութիւն ունի կենսական այս կամ այն երեւոյթի մասին:

Որքան էլ գերազանց ու անյաղթելի լինեն մարդու գիտակցութիւնից ու կամքից դուրս գտնուող ոյժերը եւ որքան էլ սահմանափակ լինի մարդու սեփական կարողութիւնը՝ այդ կարողութիւնը այնուամենայնիւ գոյութիւն ունի: Պատմութիւնը ընթանում է ոչ միայն մարդուց անկախ օրէնքներով, այլ նաեւ մարդկային գիտակցութիւնով: Աւելի ճիշտը՝ մարդկային գիտակցութիւնը այն մասնակի ոյժերից մէկն է, որոնց գումարը որոշում է պատմութեան ընթացքը:

IV

Ես հայ եմ եւ հայ լինելով՝ չեմ կարող դառնալ որքան էլ ցանկանամ ոչ ռուս, ոչ թուրք: Սա իմ կարողութիւնից վեր բան է:

Բայց ես կարող եմ աստիճանաբար չէզոքացնել կամ թուլացնել իմ մէջ ու իմ շուրջը այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որ բնորոշում են իմ ազգութիւնը, իւրացնել **որոշ չափերով** ռուսի կամ թուրքի առանձնայատկութիւնները, ձուլուել **մասամբ օտար** ազգութեան մէջ:

Կարող եմ անել եւ հակառակը, կարող եմ արթուն պահապան կանգնել իմ ազգային անհատականութեանը, խանդօրէն պաշտպանել իմ ազգային դէմքը, ոյժ տալ իմ մէջ ու իմ շուրջը այն բոլոր տարրերին, որոնցից կազմւում է հայ ազգութիւնը, զարգացնել ու ամրացնել իմ ազգային գիտակցութիւնը, ըմբոստանալ ամէն մի ոտնձգութեան դէմ, կռուի բռնուել ամէն մի հակառակ ոյժի հետ:

Տեսականօրէն կարելի է ենթադրել եւ մի երրորդ ընթացք, այսինքն՝ կորցնելով աստիճանաբար իմ հայկական առանձնայատկութիւնները, կարող եմ չիւրացնել ռուսական կամ թուրքական առանձնայատկութիւններ, այլ **ապազգայնանալ** բառի լայն իմաստով, **միջազգայնանալ**, դառնալ **սոսկ մարդ**, ազատ որեւէ ազգային պատկանելութիւնից:

Տեսականօրէն ենթադրելի է, բայց իրականության մէջ անկարելի բան է սա: Իրականութեան մէջ ամէն մի անհատի ու ամէն մի խմբակցութեան ապազգայնացումը ուրիշ բան չէ, քան աստիճանական ձուլում որեւէ ուրիշ ազգութեան մէջ:

Եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել:

Զէ՞ որ օրինակի համար ես պիտի խօսեմ որեւէ լեզու: Եթէ չեմ խօսում հայերէն՝ պիտի խօսեմ ռուսերէն, թուրքերէն կամ մի այլ լեզու, որովհետեւ միջազգային, հանուր մարդկային լեզու գոյութիւն չունի (**էսպերանտոն** լեզու չէ, ինչպէս կաշխատեմ բացատրել մի քիչ յետոյ): Կարելի է առարկել, որ ես կարող եմ խօսել եւ հայերէն, եւ ռուսերէն... Բայց, նախ իմ մասամբ հայերէն, մասամբ ռուսերէնը կլինի միայն կէս-հայերէն, կէս ռուսերէն եւ ոչ ապազգային, հանուր-մարդկային լեզու:

Երկրորդ, այդ դրուբիւնը չի կարող տեւողական լինել կամ հայերէնը պիտի յաղթի ռուսերէնին կամ ռուսերէնը՝ հայերէնին եւ կամ վերջապէս կազմուի մի նոր ռուս-հայ ազգութիւն: Բայց դա կլինի դարձեալ **ազգութիւն** եւ ոչ **ապազգայնութիւն**:

Տուեալ ազգութիւնը կարող է վերանալ, բայց պայմանով, որ լուծուի մի ուրիշ ազգութեան մէջ կամ նոր ազգութիւն կազմի: Միջին, ապազգային դրութիւն իբրեւ տեւողական ու զանգուածային երեւոյթ, անկարելի բան է: Ինչպէս եւ բուսաբանական ու կենդանաբանական աշխարհում խորթացած, կիսատ, անորոշ տիպերը չեն կարող կայուն ու կենսունակ լինել կամ կազմեն մի նոր, որոշակի ու ամբողջական տիպ:

Երկու ճամբայ կայ առջեւ՝ հաստատել իմ ազգութիւնը, ամրացնել ու խորացնել իմ ազգային տիպը կամ աստիճանաբար կորցնելով ժառանգօրէն ստացած իմ ազգային առանձնայատկութիւնները, իւրացնել զուգընթացաբար օտար ազգութեան տարրեր, օտար դէմք: Երկրորդ ճամբան կարող է հասցնել ինձ մինչեւ կատարեալ ձուլում կամ մինչեւ մի նոր ազգութեան հաստատում: Բայց վերջին ելքը ես ոչ կարող եմ նախատեսել, ոչ էլ նախապատրաստել: Իմ ընտրութիւնից ու այսօրուայ բռնած ընթացքից դուրս է այդ ելքը:

Երեք **պրոցես**ներն էլ կատարում են իրականութեան մէջ: Բայց ընտրութիւն ես կարող եմ անել միայն առաջին երկուսի միջեւ, այստեղ արտայայտել իմ գիտակցութիւնն ու կամքը, յարել մէկին կամ միւսին, ինքնորոշուել այս կամ այն ուղղութեամբ:

Սա ես կարող եմ անել ու որոշ չափով յաջողել:

Իմ գիտակցութիւնն ու կամքը եւ սրանց մանր ու խոշոր արտայայտութիւնները կենսական գործօններ են, որ անդրադառնում են երեւոյթների ընթացքի վրայ, ոյժ են տալիս այս կամ այն պրոցեսին:

Հային հայ մնալը կամ աստիճանաբար ռուսանալու ու թուրքանալու ճամբով գնալը կախուած է մասամբ եւ ինձանից, իմ ցանկութիւնից ու ընտրութիւնից:

Փորձեմ պարզել միտքս՝ դիտմամբ խտացրած ու գռեհկացրած օրինակներով: Ես կարող եմ իմ անուան «ունի» վերջաւորութիւնը փոխել «ով»-ի կամ «օղլի»-ի: Կարող եմ ամուսնանալ ռուս կամ թուրք աղջկայ հետ, խառն, կէս-հայ սերունդ տալ, իմ զաւակների անունը Բորիս կամ Ջունշուդ, Օլգա կամ Նազլու դնել: Կարող եմ թուրքերի հետ գնալ աղօթելու մզկիթ կամ ռուսների հետ Ծննդեան տօնը տօնել Դեկտեմբերի 25-ին: Կարող եմ գլխիս ֆէս դնել կամ ռուսերիս **արմնակ** ձգել, բարեւելով ծանօթներիս՝ «թեմէննահ» ու «սելամ» անել կամ բարկութեանս ժամին՝ ռուսական «երեք-յարկանին» յիշել: Կարող եմ իմ տան մէջ ու իմ բարեկամների հետ խօսել միմիայն (կամ գերադասաբար) ռուսերէն կամ թուրքերէն, կարդալ ռուսական գրքեր

կամ հետեւել թուրք մամուլին: Նախնական կրթութիւն տալու համար՝ կարող եմ ուղարկել իմ զաւակներին **մեդրեսէ** կամ **շէյ**, այբբենը սովորեցնել ռուս կամ թուրք ձեռնարկներով: Իմ տանը, ընտանեկան շրջանում, ձմեռային երկար երեկոները հաճոյքով անցկացնելու համար, կարող եմ պատմել «Աշուղ Ղարիբի» կամ «Ծուռ Իվանի» հեքիաթը, Մուրոմցի Իլիայի քաջագործութիւնները կամ Քեռ Օղլիի արկածները, Կռիլովի առակները կամ Նասրեդդին Յոջայի զուարճախօսութիւնները, երգել ու երգել տալ «Սայր Վոլգայով դէպի վար» կամ «Յէյ Գագիլը», նուագել ու նուագել տալ «Տէր, պահիր Տարին» կամ «Ջեգեհիր»: Իմ փոքրիկների թրթուռն սրտերը յուզելու, մտքերին ու երեւակայութեանը ուղղութիւն տալու համար կարող եմ պատմել օսմանեան կեռ թուրի կատարած նուաճումները, Այա-Սոֆիայի գագաթին յաղթական մահիկ ցցելը, Մարգարէի սուրբ վերարկուի ու կանաչ դրօշակի պատմութիւնը, փառահեղ սուլթան Սուլէյմանի արշաւանքը մինչեւ Վիեննա, Մուսթաֆա Քեմալի հայրենասիրութիւնը, թուրք ցեղի բարձր առաքինութիւնները, նրա տոկունութիւնը, հաւատարմութիւնը իսլամին, ազնվութիւնը գործի մէջ, ասպետական վեհանճնութիւնը, բարքերի պարզութիւնը:

Կամ եթէ հայեացքս ուղղում եմ Ռուսաստանին՝ պատմել **վարեագ-**ների գալը, Վլադիմիր Արեւ-իշխանի ու իր բոգատիրների խնջոյքները, մոսկովեան ցարերի աշխարհակալութիւնը, թաթարական լուծի թօթափումը, Իվան Սուսանինի մարտիրոսութիւնը, Մեծն Պետրոսի փրկարար մահակը, 1812թ. պատերազմը, սիբիրեան երկաթուղու կառուցումը, որ կապում է մէկ կայսրութեան սահմանների մէջ հին աշխարհի երկու ծայրերը, արեւելքն ու արեւմուտքը, Պետրոգրադն ու Վլադիւստոկը (օգտուելով դէպքից, կարող եմ բացատրել, որ Վլադիւստոկ ասել է «տիրի՛ր արեւելքին» ու Վլադիմիր ասել է «տիրի՛ր աշխարհին»): Կարող եմ բացատրել, թէ մտքի ու ստեղծագործութեան ինչ տիտաններ են Պուշկինն ու Տոլստոյը, գեղարուեստական ինչ յայտնութիւններ են ռուսական երաժշտութիւնը, Մուսորգսկին ու Շալեապինը, Մոսկուայի թատրոնն ու Պետրոգրատի բալետը, եւ պատմական ինչ մեծ երեւոյթներ են ռուսական նիհիլիզմը ու խորհրդային իրաւակարգը: Օգտագործելով աշխարհագրական քարտեզը, սինեման, մեծ նկարիչների զունաւոր կտաւները ու բանաստեղծների պատկերաւոր խօսքը, կարող եմ ճաշակ ու սէր ներշնչել դէպի ռուս երկրի անհուն տարածութիւնները, անձայր դաշտերը, հազարամեայ կուսական անտառները ու հսկայ գետերը, որ հոսում են զօրեղ ու յաղթական, ինչպէս զօրեղ ու յաղթական է ինքը մեծ ազգը...

Ես կարող եմ անել այս ամէնը եւ դեռ շատ ուրիշ բան իմ շրջապատի մէջ հայութիւնը չէզոքացնելու եւ փոխարէնը ռուսական կամ թուր-

քական ոգի ներշնչելու, ռուս կամ թուրք ազգայնություն պատուաստելու ու ապագայ ծուլման ճանապարհները հարթելու համար:

Բայց կարող եմ անել եւ **հակառակը**, կարող եմ խտացնել իմ շուրջս հայկական մթնոլորտը, շնչել ու ասպրել այդ մթնոլորտի մէջ:

Կարող եմ իմ «Զիլինգարով» ազգանունը վերածել «Ռարբինեանի» (ինչպէս իմ պապը իր «Իգիթխանեան» ազգանունը փոխել է «Քաջազնունիի»), իմ մանչուկներին՝ փոխանակ Պետրոս ու Օհաննէսի՝ Արամ ու Աշոտ անուանել: Կարող եմ անհաշտ հակառակորդ լինել խառն ամուսնութիւնների ու ու սպառնանալ զաւակներիս, թէ կզրկեմ ժառանգութիւնից (կամ հայրական օրհնութիւնից՝ նայելով հանգամանքներին), եթէ օտարների հետ ամուսնանամ: Կարող եմ ներշնչել, թէ հայի միակ եկեղեցին (եթէ պէտք է որեւէ՝ եկեղեցի) լուսաւորչականն է ու աղօթքի երգը՝ շարականը: Կարող եմ պայման դնել կնոջս, որ մեր տան լեզուն հայերէնը պիտի լինի ու միայն հայերէնը: Իբրեւ առաջին ձեռնարկ՝ իմ փոքրիկներին կարող եմ տալ «**Լուսաբերը**»¹⁹ ու անգիր սովորեցնել Ղ. Աղայեանի ու Յ. Թումանեանի գողտրիկ ոտանաւորները, իսկ յետագայում կարդալ տալ Մ. Զամչեանի «Պատմութիւնը»: Կարող եմ հաւաքել գրադարանիս մէջ հայերէն հին ու նոր գրքեր, զարդարել սենեակս Զայաստանի քարտէզներով ու լուսանկար տեսարաններով, հայ գործիչների պատկերներով, հայ արուեստի նմոյշներով ու հայկական դրօշակներով: Պատանութեան հասած իմ զաւակների հետ կարող եմ ամիսներով շրջել Զայաստանի լեռներում ու ձորերում, որպէսզի ճանաչեն ու սիրեն իրենց հայրենիքը, գիտնան հայրենի ներկան ու անցեալը, աշխարհագրութիւնն ու պատմութիւնը: Դրական գիտութիւնը կարող եմ համեմել հայ պատմութեան առասպելներով, ազգային վէպերով ու բանաստեղծական հիւսուածքներով:

Կարող եմ պատմել ու սովորեցնել՝ ահա՛ վեհափառ Մասիսը՝ սարերի սարը, ուր որսի էին ելնում հայ իշխանները եւ ուր մնում է մինչեւ այսօր, շղթաների մէջ, անիծեալ արքայ Արտաւազը, ահա՛ Արարատեան դաշտը, Զայաստանի սիրտը, հայ մշակոյթի օրօրանը, ահա՛ Էջմիածնի «շողակաթ լուսոյ խորան» սուրբ տաճարը, Զուարթնոցը ու Զեփիսիմէն, հայ ճարտարապետութեան սքանչելի արտայայտութիւններից մէկը, ահա՛ մայր Արաքսը, որ մայրական անսպառ սիրով դարե՛ր ու դարե՛ր կերակրել է հայ ժողովուրդը, ահա՛ Զրազդանն ու Քասաղ գետը, որի ափերին մանուկ Վարդգէսը կռեցկոփեց Երուանդի դուռը, ահա՛ լայնանիստ Արագածը իր զուլալ աղբիւրներով ու զմրուխտ կանաչով, որ այնքան սիրել ու այնքան երգել է հայ գեղջուկը, ահա՛ հացառատ Շիրակը ու Բագրատունիների Անին, իր հոյակապ պարիսպները, տաճարներն ու պալատները միջին

¹⁹ Հայ մանուկների առաջին այբբենարանը: «Հայրենիք» Ակումբ:

դարեան հայ ճարտարարուեստի ու ճարտարագիտութեան լաւագոյն կոթողը: Ահա՛, Գուգարքի անտառապատ լեռները ու ջրառատ ձորերը, Իվանէ ու Զաքարիա սպասալարների տունը, Դաղպատի ճեմարանն ու Մագիստրոսի դամբարանը, ահա՛ սառնաշունչ Սեւանը ու իր խորհրդաւոր մենաստանը, ահա՛ Արցախն ու Սիւնիքը, լեռնային արձիւների ամպամերձ բոյնը, հայ անկախութեան վերջին ապաստանարանը, ահա՛ հեշտասէր Գողթանը, ուր հեթանոս երգիչները բամբիրների նուագի տակ երգել են սէրն ու գինին, ահա՛ Վանայ կապոյտ-կանաչ, ժպտուն ու պսպղուն ծովակը, հայ երկրի անգին գոհարը, ահա՛ սեգ Սիփանը, մեծ Մասիսի միակ ախոյանը, ահա՛ Վարագը ու իր անմատչելի գազաթին, սպառնալիօրէն ծառացած հսկայ ժայռերի ծայրին՝ Աստղկայ բերդը, ուր արշալոյսին իջնում է հանգստանալու Արուսեակը, ինչպէս վերջալոյսին վառում է Արագածի գլխին Լուսաւորչայ կանթեղը, ահա՛ զիներփուկների անուշ բոյրի մէջ դարերով նիրհած Վարագայ վանքը, ուր Խրիմեան Դայրիկը իր փոքրիկ մամուլն հաստատեց, երագեց ու աշխատեց նոր Դայաստանի համար, ահա՛ Դայոց Ձորը, մեր նախահայրերի առաջին իջեւանը ու իր խոժոռ, տիտանական բերդը, որ շինեց ազատասէր Դայկ Նահապետը՝ բարելոնեան բռնակալի դէմ, ահա՛ Նարեկը ու Աւստեր կղզին, ուր ճգնեց, աղօթեց ու գրեց իր աստուածաշունչ խօսքը Նարեկացի Գրիգորը, ահա՛ Գրգումն ու կոնածեւ Նեմրուքը, ուր Աղբիւր Սերոբը գէնք բարձրացրեց քրդական բռնութիւնների եւ օսմանեան տիրապետութեան դէմ, ահա՛ Տարօնի փարթամ հովիտը, հարաւարեւմտեան Դայաստանի Այրարատը, Մամիկոնեան տոհմի ու Խորենացու հայրենիքը, ահա՛ Մուրազատու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը, աշխարհի չորս կողմը ցրուած հայ մարդկանց ուխտատեղին, ահա՛ Կարնոյ լեռնադաշտը, Դայաստանի միջնաբերդը, Փոքր Ասիայի կտուրը, ուր ծնունդ են առնում ու տանում իրենց ջրերը հարաւ եւ հիւսիս, արեւելք ու արեւմուտք պատմական մեծ գետերը, հին ու հնագոյն քաղաքակրթութեան ճամբաները...

Այս էլ կարող են անել ես:

Երկու ճանապարհներից ո՞րը ընտրեն ու յետոյ՝ ի՞նչ ուղղութեամբ ինքնորոշուեն **քաղաքական**ապէս:

Կարող են միանալով ինձ պէս մտածող ու իմ ցանկութիւնները ունեցող ուրիշ հայ մարդկանց հետ, կազմել քաղաքական ու յեղափոխական կուսակցութիւններ, դաւադրել օտար տիրապետութեան դէմ, բացայայտ ու գաղտնի պրոպագանդ անել, դրամ ու գէնք հաւաքել, մարտական խմբեր պատրաստել, ապստամբել ու յանուն արդարութեան ու իրաւունքի՝ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ինձ օգնութեան կանչել:

Կարող են անել եւ հակառակը՝ քարոզել իմ հայրենակիցներին ու ազգակիցներին, որ քաղաքականապէս ազատագրուելու ծրագիրը՝

խենթ ու խելառների զառանցանք է, կորստաբեր արկածախնդրություն է եւ որ իմաստութիւնը սուս անելու եւ հնազանդ լինելու մէջն է: Կարող են ընկերութիւններ կազմել, լրագրեր հիմնել ու դասախօսութիւններ անել՝ իմ այս տեսակետը ժողովրդականացնելու համար: Կարող են շարադրել ամենահպատակ ուղերձներ, ինձ պէս իմաստունների ու ազգի երեւելիների ստորագրութիւնները հաւաքել, ներկայացնել բարեխնամ ցարին կամ բարեխնամ սուլթանին, հաւաստիացնելով, որ իմ ամենամեծ երջանկութիւնը ու միակ բաղձանքն է՝ ընդմիշտ հպատակ մնալ հզօր ռուսին կամ մարդասէր, աստուածավախ թուրքին եւ խնդրել միաժամանակ, որ Ցարը կամ Սուլթանը ողորմածաբար հրամայեն իրենց դահիճներին՝ կտրել խռովարաների յիմար գլուխները...

Վերջապէս, ո՞րն անեն ես՝ հա՞յ մնամ, թե՞ թուրքսնամ կամ ռուսսնամ (ազգայնօրէն ու պետականօրէն)...

V

Կեանքի անբարեյաջող պայմանները, արտաքին ոյժերն ու ճնշումները կարող են կաշկանդել կամ դժուարացնել մարդու ազատ ընտրութիւնը, մղել նրան՝ հակառակ իր կամքին, այս կամ այն կողմը:

Ես ուզում եմ հայախօս մնալ, սա է իմ ցանկութիւնը, ընտրութիւնը, պահանջը: Բայց ինձ ասում են՝ եթէ ուզում ես պետական պաշտօն ստանալ, պէտք է լաւ ռուսերէն գիտենաս կամ եթէ ուզում ես ապրանք ծախել ինձ, պէտք է ընտիր թուրքերէն խօսես հետս:

Ռուսերէնն ու թուրքերէնը գալիս են խեղդելու իմ հայերէնը:

Ի՞նչ անեն ես, ի՞նչ դիրք բռնեն, պայքարե՞մ թէ տեղի տամ:

Պայքարը պահանջում է ոյժերի լարում ու սպառում, հարկադրում է զրկանքների ու զոհաբերութիւնների... յանուն ինչի՞ դժուարացնեն իմ կեանքը կամ վտանգեն բարեկեցութիւնս:

Յիշեցնեն, որ ազգութեան դէմ արտայայտուողների սովորական առարկութիւններից մէկն էլ այն է, որ ազգերի անջատ գոյութիւնը պատճառ է դառնում մշտական ու անվերջ պայքարների:

Անշուշտ այդպէս է, քանի կան տարբեր ազգեր, անհրաժեշտօրէն պիտի լինի նաեւ ազգային պայքար: Բայց մի՞թէ լուրջ առարկութիւն է սա:

Որպէսզի հետագայում հարկադրուած չլինեն վերադառնալու նոյն խնդրին, այստեղ եւեթ ասեն մի քանի խօսք պայքարի մասին:

Եթէ ուզենանք վերացնել ասպարէզից պայքարը՝ պէտք է վերացնենք կեանքը առհասարակ, որովհետեւ **ինքը կեանքը ուրիշ բան չէ, քան անընդհատ պայքար**: Կենսական բոլոր երեւոյթները ըստ էութեան պայքարի երեւոյթներ են: Պայքարը կեանքի հիմնական ու անհրաժեշտ պայմանն է, առանց պայքարի չկայ կեանք ու մանաւանդ

առաջադիմութիւն: Անպայքար գոյութիւնը՝ գերեզմանունն է (ու այն էլ մարդու համար միայն, որովհետեւ գերեզմանի խորքերունն էլ շարունակուում է պայքարը, թէև պայքարողը մարդը չէ այլեւս):

Ընկերային, կենսաբանական ու նոյնիսկ ոչ-օրգանական կեանքի մի երեւոյթ՝ պայքարի արդիւնք է ու նոր պայքարի աղբիւր, պայքարի առարկայ ու պայքարի ենթակայ:

Ծովը մշտական պայքարի մէջ է ցամաքի հետ, քամին՝ անձրեւի հետ, այսինչ բջիջը, այսինչ բոյսը, այսինչ կենդանին ու այսինչ հաւաքականութիւնը՝ այնինչ բջիջի, այնինչ բոյսի, այնինչ կենդանու եւ այնինչ հաւաքականութեան հետ:

Բայց ոչ ոք մտքով չի անցկացնում, թէ լաւ կլիներ, որ ծովն ու ցամաքը անջատ գոյութիւն չունենային ու այդպիսով վերացուէր նրանց պայքարը, չէ՞ որ ծովը աշխատում է քանդել իր ակերի ժայռերը, լայնանալ ու մեծանալ ցամաքի հաշուին, իսկ ցամաքը գետերի օգնութեամբ աշխատում է լեցնել աւազով ծովի խորութիւնը, նուաճել ջրային տարածութիւնները: Ոչ ոք մտքով չի անցկացնում, թէ լաւ կլիներ, որ անտառի մէջ գոյութիւն չունենային կողք-կողքի մայրին ու կաղնին, չէ՞ որ սրանք պայքարում են իրար հետ, աշխատում են գրաւել աւելի ու աւելի ընդարձակ տեղ, լոյս ու ջերմութիւն՝ իրենց սերունդը աճեցնելու համար: Ոչ ոք չի ասում, թէ լաւ կլիներ, որ գոյութիւն չունենային մարմնամարզական ընկերութիւնները, չէ՞ որ սրանք պայքարում են ֆիլիհարմոնիական ընկերութիւնների հետ, աշխատում են շատացնել իրենց անդամների թիւը՝ ի հաշիւ երաժշտասէրների...

Ոչ ոք չի ասում, որովհետեւ դա կնշանակէր ժխտել ու բացասել կեանքը առհասարակ:

Ազգը, պայքարի տեսակէտից, բացառութիւն չի կազմում կենսական միւս երեւոյթների շարքում:

Կարելի է ու պէտք է ըմբոստանալ պայքարի այս կամ այն **ծելի**, այս կամ այն **արտայայտութեան** դէմ (խօսքս ընկերային երեւոյթների մասին է, իհարկէ միւս կարգի երեւոյթները ենթակայ չեն մարդու կամքին ու ընտրութեանը), բայց ոչ պայքարի դէմ **առհասարակ**: Մտքի կատարեալ շփոթութիւն կլիներ՝ դատապարտելի յայտարարել այս կամ այն երեւոյթը **այն պատճառով միայն**, որ նա ծնունդ է տալիս պայքարի:

Գիշտ է, ազգերի պայքարը կարող է ստանալ այնպիսի ձեւեր, որ կորստաբեր են թէ՛ պայքարող ազգութիւնների եւ թէ՛ ամբողջ մարդկութեան համար, բայց սա պատճառ չէ, որ դատապարտուի ազգ-երեւոյթը **ինքնին** կամ ազգային պայքարը **ընդհանրապէս**:

Օջախի կրակը կարող է հրդեհի վերածուել ու այրել, ոչնչացնել մի ամբողջ քաղաք: Մարդիկ օրէնքներ են սահմանում ու միջոցներ ձեռնարկում հրդեհի առաջն առնելու կամ նրա դէմ կռուելու համար:

Սա հասկանալի է, նպատակայարմար ու անհրաժեշտ: Բայց ոչ ոք մտքով չի անցկացնում հրդեհի երկիւղից, որ կրակը այրելու ընդունակութիւն ունի: Չէ՞ որ այրելու ընդունակութիւնը՝ նոյն տաքացնելու ընդունակութիւնն է, որ այնքան արժէքաւոր, այնքան անհրաժեշտ է մարդու համար:

Իթֆիհատական Թիւրքիան բնաջինջ արաւ կամ երկրից դուրս քշեց արեւելեան վիլայէթների ամբողջ հայ ազգաբնակութիւնը: Ահա՛, ազգային պայքարի արտայատութիւն, **պայքարելու մի ձեւ**, որի որակունը վէճ չի հարուցում:

Բայց ահա եւ մի ուրիշ արտայայտութիւն: Վանի մէջ գերմանական միսիոներները հիմնեցին՝ ամերիկեան շատ լաւ դպրոցի կողքին, իրենց սեփական, աւելի եւս լաւ դպրոցը, հաւաքեցին հայ մանուկներին եւ հայերէն լեզուի ու ուրիշ գիտութիւնների շարքում սովորեցրին նաեւ գերմաներէն կարդալ-գրել ու մի քիչ խօսել: Սա եւս ազգային պայքար է՝ գերմանական լեզուն եկել է Վան պայքարելու անգլիական լեզուի դէմ, նոր նուաճումներ անելու, լայնացնելու իր տարածման սահմանները:

Մի այլ օրինակ: Ռուսական թատրոնը պայքարում է այսօր ֆրանսիական թատրոնի դէմ, բեմադրում է նոյնիսկ Փարիզի բեմերի վրայ իր երկերն ու իր արտիստները, խաղալու ձեւը, ուրոյն ձեւը, ուրոյն ոճը եւ գեղարուեստական արտայայտութեան այնպիսի միջոցներ, որ խորթ ու անծանօթ են եղել ֆրանսիական թատրոնին:

Արդ, իթֆիհատականների գործը ցնցեց ամբողջ մարդկութիւնը, ընդհանուր զգուանք ու զայրոյթ առաջ բերեց, բայց ոչ ոք չբողոքեց գերմանական միսիոներների կամ Ստանիսլաւսկու թատրոնի դէմ, թէւ երեքի արածն էլ՝ նոյն ազգային պայքարի արտայայտութիւններն են:

Ինչո՞վ բացատրել այս տարբերութիւնը:

Պատասխանը պարզ է, որովհետեւ իթֆիհատականները **ոչնչացրին արժէքներ** (մարդկային կեանք ու տնտեսութիւն), մինչդեռ գերմանական միսիոներներն ու ռուս արտիստները **նոր արժէքներ ստեղծեցին**:

Ջարդերը Թիւրքահայաստանում զրկեցին կեանքից մի քանի հարիւր հազար մարդ եւ ուրիշ հարիւր հազարներին տնաւեր ու տնազուրկ արին, դժբախտացրին: Ապա, զրկեցին Մերձաւոր Արեւելքը, ուրեմն եւ ամբողջ մարդկութիւնը աշխատաւոր ձեռներից ու քաղաքակրթական տարրերից:

Կործանարար գործ էր սա:

Բայց ամերիկեան ու գերմանական միսիոներները պայքարելով Վանում իրար դէմ՝ սովորեցրին հայ մանուկներին գերմաներէն ու անգլերէն լեզու, մի քիչ աւելի քաղաքակրթութիւն մտցրին երկրի մէջ,

մի քիչ աւելի կապեցին Վանայ հայութիւնը Եւրոպայի ու Ամերիկայի հետ, հեշտացրին հաղորդակցելու ու աշխատակցելու միջոցները:

Շինարար էր այս գործը:

Շինարար է նոյնպէս ռուսական թատրոնի պայքարը ֆրանսիականի դէմ:

Ֆրանսիացուն պէտք է, որ ռուսը իր ռուսական խօսքը ասի ու հակադրի ֆրանսիականին: Ֆրանսիական թատրոնը ռուսականի ազդեցութեան տակ չի ռուսանայ, իհարկէ, չի մոռանայ Մոլիերից, Տալմայից ու Ռաշելից ժառանգած աւանդութիւնները, կմնայ ֆրանսիական: Բայց մոսկուացիների ասպարէզ գալը նոր նոր հեռանկարներ կցուցադրի, նոր ճանապարհներ կբանայ, կեանք ու աշխոյժ կներշնչի, կհարկադրի ստեղծագործելու, որոնելու ու գտնելու գեղարուեստական նոր ձեւեր, չի թողնի, որ քարանայ մէկ անգամ մշակուած ձեւերի մէջ, ինչպէս քարացած էր դարեր շարունակ չիցական գեղարուեստն ու արհեստը:

Այս պայքարից շահում է ե՛լ ֆրանսիացին, ե՛լ ռուսը, ե՛լ ես, որ ոչ ֆրանսիացի եմ, ոչ էլ ռուս, բայց որոշ չափով մասնակից եմ համամարդկային կեանքին, վայելում եմ քաղաքակրթութեան բարիքները: Աւելորդ եմ համարում երկարացնել այս ուղղութեամբ: Պայքարի փաստը **ինքնին՝** առարկութիւն չէ ազգերի դէմ, պայքարը կարող է լինել ե՛լ դրական, ե՛լ բացասական (աւելի դրական, քան բացասական): Պէտք է ուրեմն որոնել ուրիշ հիմնաւորումներ՝ ազգերեւոյթը գնահատելու համար:

Վերելում փորձ արի ուրուագծելու, թէ ինչ ճանապարհներով ամրապնդում է, ինքնահաստատում կամ ընդհակառակը կազմալուծում, ապազգայնանում որեւէ ազգ:

Պէ՞տք է արդեօք աւելացնել, որ իմ գծածը **սխեմաներ** են միայն եւ ո՛չ կենսական ծրագրեր: Իրականութեան մէջ կարելի չէ եւ ոչ էլ պէտք կայ հետեւել բառացիօրէն այդ զտուած ու խիստ միակողմանի **սխեմաներին**:

Հասկանալի է, որ իմ տղին աստիճանաբար թուրքացնելու կամ թուրքանալու ճամբին վրայ դնելու համար անհրաժէշտ չէ, որ անունը անպատճառ Մահմէդ դնեմ (Արամը նոյնպէս կարող է թուրքանալ) եւ ռուսացնելու համար բնաւ կարիք չկայ, որ ծննդեան տօնը անպատճառ Դեկտեմբերի 25-ին տօնել (Սուրբ Սարգիսի պասը պահողն էլ կարող է ռուսանալ): Միւս կողմից, հայ մնալու համար անհրաժէշտ չէ ոչ էլ նպատակայարմար, որ շուրջս չիցական պարիսպ քաշեմ, զրկեմ ինձ ու իմ ազգակիցներին Նասրեդդին Յոջայի այնքան համով զրոյցներից ու Ֆ. Շալեապինի այնքան գեղեցիկ երգերից:

Ասի արդէն, ու Հասանի ու Իվանի հետ կենակցելն ու գործակցելը ոչ միայն անխուսափելի, այլեւ շատ կարելոր բան է հենց իրեն Արամի համար, այդ չէ խնդիրը: Ամբողջ խնդիրը նրանումն է, թէ այդ

միջազգային, հանուր մարդկային կենսակցութեան մէջ ո՞րը պէտք է համարել **հիմնական**, կեանքին ուղղութիւն ու բովանդակութիւն տուող եւ ո՞րը՝ **օժանդակող, լրացուցիչ**:

Այստե՛ղ է ահա, որ կարող են բաժանուել ճանապարհները եւ այստե՛ղ է, որ պէտք է ընտրութիւն անել (իսկ ընտրութեան հետ միասին՝ նաեւ պայքարել):

Ազգը պատմական երեւոյթ է ու ազգերի գոյութիւնը՝ անհերքելի փաստ...

Այո՛, բայց ամէն մի պատմական երեւոյթ ու ամէն մի իրական փաստ սրբութիւն հօ չէ՞ ինձ համար:

Եթէ այդպէս լինէր, ես պիտի հրաժարուէի որեւէ գնահատումից առհասարակ ու խոնարհուէի ամէն մի իրականութեան առջեւ ընդհանրապէս, որովհետեւ չկայ մի երեւոյթ, որ չունենայ իր պատճառները անցեալում ու չանդրադառնայ ներկայի վրայ:

Պատճա՞ռ է սա, որ ես **ցանկալի** համարեմ այդ երեւոյթները, պաշտպան կանգնեմ դասակարգին ու պետութեան, պայքարեմ նրանց գոյութիւնը յաւերժացնելու համար:

Իմ պատասխանը այդ հարցին՝ բացասական է:

Երբ ես իմ մտքի մէջ պատկերացնում եմ լաւագոյն կազմակերպութիւն հանուր մարդկային համակենսակցութեան համար, ոչ դասակարգային եւ ոչ էլ պետական բաժանումները տեղ չեն գտնում այդ կազմակերպութեան մէջ: Ինչ էլ եղած լինի սրանց դէրը անցեալում եւ որքան էլ անխուսափելի ու նոյնիսկ անհրաժեշտ լինի գոյութիւնը ներկայում, ես ցանկանում եմ ու նախատեսնում այն շատ լաւ օրը, երբ մարդկութիւնը իվիճակի կլինի ազատագրուելու դասակարգերից (որ կազմակերպուած շահագործութիւն է) ու պետութիւններից (որ կազմակերպուած բռնութիւն է):

Ես հարկադրուած եմ **հաշուի առնել** դասակարգերի ու պետութիւնների գոյութեան փաստը: Տուեալ պայմանների մէջ ու որոշ նկատումներով կարող եմ **հանդուրժել** նրանց գոյութիւնը, իբրեւ ժամանակակաւոր ու անցողիկ, բայց անխուսափելի չարիք, կարող եմ այսօր **չկռուել** կամ սահմանափակել կռիւս մասնակի յարձակումներով, վերապահելով ընդհանուր գրոհը ապագային, երբ աւելի լաւ զինուած լինեմ: Վերջապէս, այս կամ այն դէպքում կարող եմ նոյնիսկ **պաշտպանել** գոյութիւն ունեցող չարիքը, աւելի վատթար չարիքները կանխելու համար... Բայց եւ այնպէս՝ իմ գնահատումն ու վերաբերումը կմնան բացասական:

Ի՞նչ կկորցնեն մարդ-անհատն ու ամբողջ մարդկութիւնը, եթէ սոցիալ-տնտեսական փոխարաբերութիւնները ձեւաւորուեն այնպէս, որ ասպարէզից վերանան իսպառ դասակարգային բաժանումները, ժողովուրդները ապադասակարգայնանան կամ ուրիշ խօսքերով՝

կազմեն մի հատիկ աշխատաւոր դասակարգ: Իմ խորին համոզումով՝ ոչինչ չեն կորցնի ու շատ բան կշահեն:

Ի՞նչ կկորցնեն մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը, իբրեւ հաւաքականութիւն, եթէ հնարաւորութիւն գտնուի կազմակերպել քաղաքական կեանքը այնպէս, որ վերանան ասպարէզից բոլոր պետական բաժանումները, բոլոր պետութիւնները՝ իրենց կենտրոնացրած բարդ մեխանիզմներով, օրէնսդիր ու գործադիր իշխանութիւններով (պառլամենտներով ու կառավարութիւններով), իրենց բանակներով, դատարաններով, ոստիկանութիւններով ու բանտներով եւ տեղի տան ինքնավար համայնքների մի ընդարձակ դաշնակցութեան: Իմ խորին համոզումով՝ ոչինչ չեն կորցնի ու շատ բան կշահեն:

Կարո՞ղ եմ ասել նոյնը եւ ազգերի վերաբերմամբ:

Կարո՞ղ եմ ասել, թէ ազգային բաժանումները նոյնպէս չարիք են, թերեւս անխուսափելի ու նոյնիսկ անհրաժեշտ պատմական որոշ պայմանների մէջ, բայց եւ այնպէս՝ չարիք:

Կարո՞ղ եմ ասել, թէ մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը ոչինչ չեն կորցնի ու դեռ մի բան շահած կլինեն, եթէ վերանան բոլոր ազգային բաժանումները ու ամբողջ մարդկութիւնը ծուլուի հատիկ ազգութեան մէջ, այսինքն՝ կլանուի **մի տիպի մշակոյթի** մէջ...

Այդ ես չեմ կարող ասել: Պէտք է ասեմ ճիշտ հակառակը, այն, որ իմ խոր համոզումով՝ մարդ-անհատն ու մարդկութիւնը այդ դէպքում շատ բան կորցրած կլինեն ու ոչինչ չահած:

Թ.

I

Թողնեն վերացական դատողութիւնները եւ խնդիրը լուսաբանելու համար՝ փորձեն խօսել կենդանի օրինակներով:

Ահա՛, երկու ինքնատիպ, լրիւ արտայայտուած ու որոշակի կաղապարուած մեծ ազգեր՝ անգլիականն ու ֆրանսիականը:

Ի՞նչ շահած կան կորցրած կլինէին իրենք ֆրանսիացիներն ու անգլիացիները, եւ ես, որ ոչ անգլիացի եմ, ոչ ֆրանսիացի, եթէ անցեալում գոյութիւն ունեցած չլիներ կամ ապագայում դադարէր գոյութիւն ունենալուց այս երկու ազգերից մէկը կամ միւսը:

Մօտ քառասուն միլիոն ֆրանսիացի կազմում են այսօր ֆրանսիական ազգը, մօտ քառասուն միլիոն անգլիացի (բարդութիւնները վերացնելու համար հաշուի են առնում միայն բուն Անգլիան ու կլորացում են թուերը) կազմում են անգլիական ազգը: Ի՞նչ կլինէր, եթէ փոխանակ այդ երկու անջատ ազգերի գոյութիւն ունենար մէկը միայն առանց միւսի, ութսուն միլիոնանոց մի անգլիական ազգ (առանց ֆրանսիականի) կամ ութսուն միլիոնանոց ֆրանսիական ազգ (առանց անգլիականի):

Կարելի է ասել առանց վերապահումների ու տատանումների, որ ամբողջ քաղաքակրթութիւնը կունենար ուրիշ կերպարանք, քան ունի այսօր: Այդ երկու ազգերից մէկի պակասը խորապէս անդրադարձած կլինի հոգեկան ու նոյնիսկ նիւթական մշակոյթի բոլոր երեւոյթների վրայ: Ըղգձում եմ՝ բոլոր երեւոյթների: Բայց իմ թէզը հիմնաւորելու համար բաւական եմ համարում մատնանիշ անել այստեղ մի հատիկ պակասը միայն՝ լեզուներից մէկի պակասը:

Պարզ է, որ եթէ պակասէր ազգերից մէկը, պակասած պիտի լինէր նաեւ լեզուներից մէկը, չէր լինի ե՛ւ անգլերէնը, ե՛ւ ֆրանսերէնը, այլ կլինէր կամ միայն անգլերէնը (կրկնակի ծաւալով, բայց առանց ֆրանսերէնի) կամ միայն ֆրանսերէնը (դարձեալ կրկնակի ծաւալով, բայց դարձեալ առանց անգլերէնի):

Եթէ պակասէր լեզուներից մէկը՝ պակասած կլինէր նաեւ գրականութիւններից մէկը, մարդկութիւնը չէր ունենայ ե՛ւ անգլիական, ե՛ւ ֆրանսիական գրականութիւն, միայն անգլիական առանց ֆրանսիականի կամ միայն ֆրանսիական առանց անգլիականի:

Չեղինակների թիւը ու հրատարակուած գրքերի քանակը կմնային նոյնը, բայց երկու տարբեր գրականութիւնների, այսինքն երկու տարբեր մշակոյթային արժեքների փոխարէն կունենայինք մէկը միայն: Տարակոյս չկայ, որ այդպէս կլինէր, որովհետեւ ծաւալով կրկնապատկուած անգլիական գրականութիւնը կմնար

այնուամենայնիւ անգլիական ու ծաւալով կրկնապատկուած ֆրանսիականը՝ այնուամենայնիւ ֆրանսիական:

Չէինք ունենայ Չօսեր ու Ռաբլէ, Շեքսպիր ու Մոլիեր, Սվիֆթ ու Վոլտեր, Բայրոն ու լամարտին, Շելլի ու Բրանժէ, Վալտեր Սկոտ ու Վ. Յիւզօ, Դիկենս ու Բալզակ, Ուալդ ու Մոպասան... այլ կունենայինք երկու Չօսեր (առանց Ռաբլէի), երկու Շեքսպիր (առանց Մոլիերի) եւ այլն, կամ հակառակը՝ երկու Ռաբլէ (առանց Չօսերի), երկու Մոլիեր (առանց Շեքսպիրի) եւ այլն:

Իմ գրադարանի մէջ ես ունեմ այսօր մի պատմական վէպ՝ «Քվենտին Դորվարդ», որ գրել է անգլիացի Վ. Սկոտը եւ մի ուրիշ պատմական վէպ՝ «Փարիզի Աստուածամայրը» որ գրել է ֆրանսիացի Վ. Յիւզօն: Եթէ ֆրանսիական ազգը գոյութիւն չունենար (օրինակ՝ լուծուած լինէր անգլիականի մէջ), ես չէի ունենայ Յիւզօյի «Աստուածամայրը», այլ կունենայի մի երկրորդ «Դորվարդ», որ գրած կլինէր մի երկրորդ Սկոտ: Իսկ եթէ գոյութիւն չունենար անգլիական ազգը (օրինակ՝ լուծուած լինէր ֆրանսիականի մէջ), ես չէի ունենայ «Քվենտին Դորվարդ»-ը, այլ կունենայի մի ուրիշ «Փարիզի Աստուածամայր», որ գրած կլինէր մի ուրիշ Յիւզօ (ասենք՝ մի Պ. Մերիմէ գրած կլինէր մի «Քրոնիկոն Շարլ 9-րդի ժամանակներից»):

Բայց երկրորդ «Դորվարդ»-ը (ինչ անուն էլ կրի նա) երբեք չի կարող լրացնել «Աստուածամայր»-ը (ասենք՝ Մերիմէի «Քրոնիկոն»-ը) երբեք չի կարող փոխարինել բացակայող «Դորվարդ»-ը: Չի կարող, որովհետեւ **տարբեր տիպի** գրական երկեր են սրանք:

Ուշադրութիւն դարձրէք այս խիստ կարեւոր հանգամանքի վրայ:

Ֆրանսիական վէպը՝ անկախ հեղինակից, նոյնը չէ, ինչ որ է անգլիականը, ֆրանսիական վէպը՝ երբ եւ ո՛ւմ ձեռով էլ գրուած լինի, մնում է միշտ ֆրանսիական ու միայն ֆրանսիական:

Յնարաւորութիւն չունեմ ապացուցանելու այս ճշմարտութիւնը եւ ոչ էլ կարիք, քանի որ նա վաղուց արդէն ճանաչուած ու հաստատուած է: Կասկածողներին խորհուրդ եմ տալիս թերթել գրականութեան պատմութիւնն ուսուցանող առաջին պատահած ձեռնարկը կամ որ աւելի լաւ է՝ յիշել, քննութեան առնել ու վերլուծել սեփական տպաւորութիւնները: Յիշեցէք ձեզ ծանօթ ֆրանսիական ու անգլիական հեղինակները, յիշեցէք նրանց երկերը (խօսքս մեծ հեղինակների ու գրական բարձր արժէք ունեցող երկերի մասին է, հարկաւ), համեմատութեան դրէք ձեր գիտցածը եւ կտեսնէք վստահ եմ, որ կայ մի ուրոյն գիծ, մի առանձին համ ու հոտ, որ կապում է ի մի ամբողջ անգլիական գրականութիւնը եւ որոշակի բաժանում է ֆրանսիականից:

Կորնելլ ու Մոլիերը, Ռուսոն ու Վոլտերը, Լը Սաժն ու Բօմարշէն, Շատօքրիանն ու Յիւզօն, Ստենդալն ու Բալզակը, Ֆլոբերն ու Չոլան, Ռոստանն ու Ա. Ֆրանսը տարբեր ժամանակների, տարբեր «դպրոց-

ների», տարբեր տաղանդների ու տարբեր անհատականությունների վարպետներ են: Բոլորն էլ սակայն **Ֆրանսիացի են**, բոլորն էլ գրել են **Ֆրանսերեն լեզուով** եւ այս իսկ պատճառով բոլորի երկերն էլ որոշակի դրոշմուած են նոյն ֆրանսիական ազգային դրոշմով: Տեսէ՞ք, նոյն յստակ կանոնաւորութիւնը կառուցուածքի մէջ, այսինքն՝ նոյն արհեստականութիւնն ու «վարպետութիւնը» նիւթի դասաւորման, գործողութեան զարգացման, հոգեբանական հիմնաւորումների ու նկարագրերի մէջ, ձեւի ու համաչափութեան նոյն խիստ պահանջը, անխորտակելի բնագորը, նոյն վերացական, զուտ ուղեղային տրամաբանութիւնը, միշտ արթուն bon sens-ը եւ սուրբ, փայլուն esprit-ն, ապա կանոն, հաշիւ ու արհեստ՝ փոխարէն ազատ ու անզուսպ ստեղծագործութեան, վարպետական ձեւաւորում՝ փոխարէն կեանքի տարերային անկանոնութեան, ակադեմիական գեղեցկութիւն՝ փոխարէն գեղանկարի, սրամտութիւն ու սրախօսութիւն՝ փոխարէն կոմիզմի, կոմիզմ՝ փոխարէն հումորի, հռետորական **պաթոս**՝ փոխարէն հոգու աղաղակի...

Ինչ խօսք, որ այս հիմնական գծերը արտայայտում են շատ տարբեր ձեւերով տարբեր հեղինակների գործորի մէջ (ծամանակը, դպրոցը ու հեղինակի անհատականութիւնը գունաւորում են իրենց յատուկ գոյներով ազգային տիպը), բայց էականն այն է, որ **տիպը** կայ եւ ընդհանուր է բոլորի համար: Ուշադրութիւն դարձրէք, որ մեծ ռոմանտիկ Յիւզոն ռոմանտիկական **պարոքսիզմի** գագաթնակէտին իսկ մնում է հոգու խօրքում նոյնքան զգաստ ու սառն, որքան զգաստ ու սառն են դասական Կորնելն ու naturaliste (բնութապաշտ) Չոլան:

Ինչ մեծ ու բնորոշ տարբերութիւն, եթէ համեմատութեան դնէք անգլիական գրուածքների հետ... նոյնքան բնորոշ ու մեծ, որքան է տարբերութիւնը Վերսայլի պալատի ու Վինձորի ամրոցի միջեւ կամ Տիւլլրիի պարտէզի ու Լոնդոնի Յայդ-պարքի միջեւ:

Անգլիացին ու ֆրանսիացին տարբեր աչքերով են տեսնում բնութիւնն ու կեանքը, տարբեր տեղեր են որոնում ու տարբեր ձեւերի մէջ գտնում գեղեցկութիւնը: Վոլտերի համար Շէքսպիրը «վայրենի» է, իսկ Շէքսպիրը (եթէ ապրէր մինչեւ «Չայր»-ի օրերը), անշուշտ կյայտարարէր Վոլտերի ողբերգութիւնները մտածածին ու շինծու, անկեանդան ու տաղտկալի:

Անգլիացին ունի զգալու, ըմբռնելու ու արտայայտելու մի ուրոյն եղանակ, որ յատուկ է իրեն միայն ու խորթ է, համարեայ անմատչելի՝ ֆրանսիացուն: Եւ հակառակը:

Ապա, անգլիացու ազգային մտայնութիւնը անդրադարձել է իր լեզուի վրայ եւ անգլիերէնը միակ լեզուն է, որ ընդունակ է լրիւ ու հարազատօրէն արտայայտել անգլիացու ուրոյն մտայնութիւնը:

«Պիկվիկի արկածները» կարելի էր գրել միայն անգլիացին ու միայն անգլիերեն լեզուով, ինչպես եւ «Սիրանո դը Բերժերակ»-ը կարելի էր գրել միայն ֆրանսիացին ու միայն ֆրանսերեն լեզուով:

Ազգային հանճարների ինքնատիպ արտայայտութիւններ են սրանք, որ օրգանապէս կապուած են ազգային լեզուների հետ:

Ոչ միայն գրական երկի մէջ, այլեւ ընդհանրապէս լեզուն անբաժանելի է մտքից: Գիտե՞ք, որ մարդը ոչ միայն արտայայտուում, այլեւ **մտածում է լեզուով** եւ որ լեզուն խոշոր չափերով կաղապարում է միտքը: **Պարադոքս** չէր լինի ասել, թէ Օգիւստ Կօնտը, Յանրի Պուանկարեն ու Բերգսոնը **մտածել** են ֆրանսերէն, իսկ Միլլը, Սպենսերը կամ Լորդ Կելվինը՝ անգլիերէն... Ի՞նչ հրաշալի գործիք էր Օ. Կոնտի ձեռին բիրեղի պէս յստակ ու ածելիի չափ սրած-յղկած ֆրանսերէնը իր վերացական **պոզիտիւզմը** ձեւակերպելու համար, եւ ո՞վ կարող է ասել, թէ այդ գործիքը ինքը ուղղութիւն չի տուել ուսուցչի մտքին: Մի քիչ վերապահօրէն եմ ասում, բայց կարծում եմ, որ միտքը իսկապէս գիտակցում է ու ամբողջանում այն ժամանակ միայն, երբ գտնում է համապատասխան խօսքը: Խօսքի մէջ չձեւաւորուած միտքը կէս միտք է միայն, մտքի սաղմ, **պոստենցիա**, բայց ոչ ինքը միտքը:

Լեզուն՝ ազգային անհատականութեան այդ գերագոյն արտայայտութիւնը, դնում է իր անջնջելի դրոշմը մարդու մտքի վրայ ընդհանրապէս, իսկ գեղարուեստական խօսքի վրայ՝ յատկապէս ու առանձնապէս:

Մարդկային խօսքը **ալջերրայական** կամ քիմիական **ֆորմիւլ** չէ, հնչիւնների մի պայմանական դասաւորում չէ այս կամ այն վերացական գաղափարը նշանակելու համար: Խօսքը հոգեկան կեանքի մի շատ նուրբ արտայատութիւն է, թրթռում ու զգայուն: Խօսքը ծնւում է մտքի հետ միասին, նրա հետ զուգընթացաբար զարգանում է, հասունանում, զօրեղանում:

Գիտեմ, հարկաւ, որ ամէնից աւելի զարգացած լեզուն անգամ շատ թերի, շատ անկատար միջոց է հաղորդակցուելու, մտքեր ու ապրումներ փոխանակելու, հասկանալու եւ հասկացնելու համար: Բայց լեզուն անկատար է ճիշտ այնչափ, որչափ անկատար է ինքը միտքը, խօսքը տարտամ է ու անստոյգ այն պատճառով միայն, որ տարտամ ու անորոշ է իրեն ծնունդ տուող միտքը: Երբ միտքը գիտակցուած է պարզօրէն ու ամբողջովին՝ նա գտնում է կամ յօրինում հարկաւոր խօսքը, աւելի ճիշտ՝ այդ խօսքի մէջ է, որ գտնում է իր պարզումն ու ամբողջացումը:

II

Լեզուն հաւաքական ստեղծագործութիւն է եւ ստեղծագործող հաւաքականութիւնը **ազգն** է:

Հաւաքականօրէն ստեղծագործելու համար բաւական չէ սոսկ մեխանիկական կապակցութիւն (օրինակ՝ կենակցութիւնն նոյն պետական կազմի մէջ), պէտք են օրգանական կապեր, հոգեկան միութիւն: Հաւաքական կեանքը (կեանքը եւ ոչ սոսկ կենակցութիւնը) երկար դարերի ընթացքում, սերունդից սերունդ ժառանգօրէն փոխանցուած հոգեկան տիպը, զգալու եւ մտածելու ուրոյն եղանակը՝ սա՛ է, որ կազմում է ազգը եւ սա է, որ ծնունդ է տալիս լեզուներին: Լեզուները **չեն շինուում** գործարաններում անկենդան նիւթերից, ինչպէս շինուում է **գրամոֆոնը** եւ չեն յօրինուում գիտնականների խուցերում, ինչպէս յօրինուում է համրխուլերի այբբենը: Ոչ, լեզուները **ծնուում** են կենդանի օրգանիզմներից՝ ազգ մարմիններից, ինչպէս ծնուում է ամէն մի կենդանի էակ:

Էսպերանտոն (միջազգային, արհեստականօրէն շինուած, պայմանական լեզուն) լեզու չէ եւ երբեք չի կարող լինել, երբեք չի կարող փոխարինել կենդանի լեզուները:

Զեմ ուզում ասել, թէ ուրեմն աւելորդ բան է **էսպերանտոն**: Ոչ, նրա մեծ օգտակարութիւնը ու նոյնիսկ բացարձակ անհրաժեշտութիւնը ակներեւ է այնտեղ, բայց այնտեղ միայն, ուր տարբեր լեզուների մարդիկ հաղորդակցութեան մէջ են մտնում՝ բովանդակութեամբ պարզ ու գունաւորումներից զուրկ մտքեր փոխանակելու համար:

Եթէ ես ափ եմ իջել Նագասակի նաւահանգստում ու պէտք է հարցնեմ ճափոն ոստիկանից «**Նիպոն**» պանդոկի ճամբան՝ պարզ է, որ **էսպերանտոն** մեծ ծառայութիւն կարող է մատուցանել եւ ինձ, եւ ճափոն քաղաքապահին: Եթէ ես տեղեկութիւն պիտի առնեմ **Բուէնոս-Այրեսից**, թէ ի՞նչ գնի է ցորենը այնտեղի շուկայում, եթէ Քուէբէկի **մետէորոլոգիական** կայանը (ենթադրում եմ, թէ այդպիսի մի հիմնարկութիւն պիտի լինի Կանադայի մայրաքաղաքում) նախազգուշացնելու է Ատլանտեան օվկիանոսում գտնուող բոլոր ազգի նաւերը, թէ Գրեմլանդիայի ափերից հիւսիսարեւելեան ուղղութեամբ առաջանում է մի ահարկու փոթորիկ, եթէ Էյֆելեան աշտարակի գագաթից լուր պէտք է տալ աշխարհի չորս կողմը, թէ Վերսայլում կնքուեց խաղաղութեան դաշն Գերմանիայի հետ, եթէ գերման վիճակագիրները ուզում են հովացնել իրենց հայրենակիցների այրուած սրտերը, յայտարարելով ի գիտութիւն ամենքի, որ ծննդաբերութիւնը Ֆրանսիայում 1922թ. կէս տոկոսով պակաս է եղել, քան նախորդ տարին, եթէ... Այս «եթէ»-ների շարքը ընթերցողը ինքը կարող է երկարացնել՝ յօգուտ **էսպերանտոյի**՝ որքան կամենայ: Ակներեւ է ու անհերքելի, որ այս կարգի դէպքերի համար **էսպերանտոն** միանգամայն բաւարար ու շատ նպատակայարմար միջոց է հաղորդակցութեան:

Բայց ակնհայտ է եւ այն, որ որքան էլ երկարացուի շարքը, այնուամենայնիւ դուրս կ'մնայ ապրումների մի ամբողջ աշխարհ, հաղորդակցելու մի ծով կարիք, որի հանդէպ անզօր է **Էսպերանտոն**:

Կարո՞ղ էր Գրիգոր Նարեկացին ուղղել Աստծուն իր սրտի ողբը **Էսպերանտո** լեզուով: Մեր շատ սիրելի սըր Ջօն Ֆալստաֆը կարո՞ղ էր պատմել այդ լեզուով իր քաջագործութիւնները եւ ինչ կ'մնար խեղճ Ֆալստաֆից, եթէ նա ներկայանար ընթերցողին **Էսպերանտիստների** բառարանից քաշած, անգիր արած բառերով: Կարո՞ղ էր Յայնէն գրել իր այնքան սրտառուչ, այնքան գողտրիկ երգերը **Էսպերանտո** լեզուով: Այդ միջազգայնականի շինծու բառերը ու արհեստականօրէն կազմուած քերականութիւնը կարո՞ղ էին արտայայտել բանաստեղծի յուզումը, մտքի նրբութիւնները, պատկերների գունաւորումը ու արթնացնել մտքերի եւ պատկերների այն բարդ շաղկապումները, որոնց մէջն է խօսքի ոյժն ու ազդելու կարողութիւնը...

Մի՞ ասէք, թէ սրանք բանաստեղծներ են ու իրենց խօսքը՝ բանաստեղծական է:

Կենդանի խօսքը բանաստեղծական է առհասարակ ու ամէն մի մարդ խօսելիս բանաստեղծում է անգիտակցաբար, անելի կամ պակաս չափով (նայած խառնուածքին): Բանաստեղծօրէն արտայայտուելու կարիքն ու ընդունակութիւնը հիմնական յատկութիւններից մէկն է մարդու, նոյնիսկ չոր գիտնականների ու տրամաբանող փիլիսոփաների, մի թուլութիւն, եթէ ուզում էք, որից ազատ չէն նոյնիսկ ատամնաբոյժերը: Խօսքը պարունակում է իր մէջ ոչ միայն վերացական գաղափար, այլ նաեւ կենդանի պատկեր ու հոգեկան ապրում: Յուզմունքի ծնունդ է խօսքը ու յուզմունքի աղբիւր:

Ահա՛, մի երիտասարդ մայր, որ սեղմել է կուրծքին հիւանդ զաւակի գլուխը ու աչքերը լի արտասուքով՝ աշխատում է մեղմացնել փոքրիկի ցաւը իր մայրական գուրգուրանքներով: Կարող է այս կիներ փոխ առնել **Էսպերանտո** բառարանից այն մտերիմ, այն անվերջ նուրբ, հոգուց պոկած խօսքը, որ արտայայտէր իր անհուն սէրը, վիշտն ու կարեկցութիւնը:

Մի ուրիշ երիտասարդ՝ այս անգամ մի այր մարդ, համբուրելու տենչից բռնկուած, երկինք ու երկիր վրայ է կանչում, որ սիրում է մի քիչ տատանուող օրիորդին անելի, քան կարող են սիրել «քառասուն հազար եղբայրներ» միասին վերցրած եւ այդպէս սիրելու է մինչեւ վերջին շունչը... Կհաւատա՞յ օրիորդը, թող որ Գրեթսենի չափ պարզամիտ ու Ջուլլետայի պէս բռնկուող լինի նա, կապաւիմի՞ր՝ այս երդման, եթէ երկինքն ու երկիրը, սէրն ու վերջին շունչը **Էսպերանտո** լեզուով են ասուած:

Ջօրավարը պատերազմի դաշտում, վճռական ժամին կոչ է ուղղում զինուորներին կանգուն մնալ, յաղթել կամ մեռնել հայրենիքի համար: Էսպերանտոն կարո՞ղ է ասել այդ խօսքը, որ պիտի զարնէ

մարդկանց սրտերին ու մոռացնել տայ ապրելու անխորտակելի բնագործ:

Շիրակի գիւղացին կռոււմ է հարեւանի հետ, որ աւերել է իր արտը կամ զարկել, կոտրել է եզի ոտը, կռոււմ է ու թեթեւացնում սիրտը հոյակապ յիշոցներով՝ մէկը միւսից պատկերաւոր, մէկը միւսից շշմեցուցիչ: Կարո՞ղ է այս կատաղած մարդը յիշել իրեն տունը քանդողի հօրն ու մօրը, ու եօթը պորտը **էսպերանտո** լեզուով...

Ծայրայեղ յուզումների արտայայտութիւններ են սրանք, այո՛: Բայց, կրկնում են, ո՞րն է այն խօսքը, որ չունի իր մէջ աւելի կամ պակաս չափով յուզման տարր: Կեանքը լի է մանր ու խոշոր յուզումներով, հետեւապէս յուզումնալի է ու պիտի՛ լինի նաեւ խօսքը: Պատկերներն են ու սրանց շաղկապումը, որ տալիս են խօսքին յուզելու կարողութիւն եւ արտայայտելու թափ:

Կրկնում են դարձեալ, սա այսպէս է ոչ միայն բանաստեղծական երկի կամ մեծ յուզումների, այլեւ սովորական, հանգիստ խօսակցութեան մէջ: Ահաւասիկ՝ մի քանի տեղ վերեւ ես գրեցի «իր տունը քանդող» ու «եօթը պորտ» խօսքերը: Չգիտեմ, թէ իմ տեղը ինչպէ՞ս կարտայայտուէր **էսպերանտիստ**: Բայց գիտեմ հաստատ, որ ինչպէս էլ գրելու լինէր՝ նրա խօսքը ինձ ու իմ ընթերցողի համար բնաւ չէր լինի այն, ինչ որ հայերէն «տուն քանդողը» ու «եօթը պորտը»:

էսպերանտոն որքան էլ կատարելագործուի ու որքան էլ տարածուի՝ չի կարող փոխարինել կենդանի լեզուները:

Եւ մի կենդանի լեզու որքան էլ հարուստ ու ճկուն լինի այն, չի կարող փոխարինել մի ուրիշ կենդանի լեզու:

III

Լեզուները անփոխարինելի են:

Եւ անթարգմանելի:

Հայ խօսքը հայերէն միայն կատուի: Եթէ ուզեմանք թուրքերէն ասել՝ **ուրիշ բան** պիտի ասենք (նման, բայց ուրիշ):

Traduttore – traditore (թարգմանիչը դաւաճան է), ասում է իտալական առածը:

Եթէ լաւ թարգմանես՝ ասում է իր հերթին Վ. Յիւզոն, ճիշտ չի լինի: Եթէ ճիշտ թարգմանես՝ լաւ չի լինի:

Նրբութիւններ են սրանք, որ թերեւս անկարելի է վերլուծել ու բացատրել: Բայց այս նրբութիւնների մէջ է խօսքի ամբողջ համը, յաճախ նաեւ ամբողջ իմաստը:

Եթէ ձեզ ծանօթ է Վ. Բրիւսովի կազմած (ռուսերէն լեզուով) «Հայաստանի պոեզիա» անունը կրող շատ պատկառելի հաւաքածուն, նկատած կլինէք անշուշտ, թէ ինչ ողբալի այլակերպման ենթարկուած է այնտեղ խեղճ հայ բանաստեղծութիւնը:

Էլ չեն խօսում Նահապետ Քուչակի կամ Սայեսթ Նովայի մասին, նոյնիսկ Յ. Թումանեանի պես մատչելի բանաստեղծը անընթացելի կամ անթարգմանելի է եղել ռուս թարգմանիչների համար:

Թերես Կ. Բրիստվը ու իր աշխատակիցները չեն գիտցել կամ լաւ չեն գիտցել հայերէն եւ թարգմանել են երրորդ անձերի օգնութեամբ... Բայց ահա մի ուրիշ օրինակ:

Տարիներ առաջ, Ախթամարի վանքում, մի շատ տաղանդաւոր ծերունի՝ Կարճկանցի Խուղոն, թարգմանած էր ինձ համար քրդական երգեր: Անգրագէտ մարդ էր Խուղոն, բայց մանկութիւնից վարժուած էր քրդերէնին երկար տարիներ, երգիչ էր եղել մի քուրդ ցեղապետի մօտ, իսկ հայերէնին (իր գաւառաբարբառին, հարկաւ) տիրում էր վարպետօրէն: Եւ ահա այս մարդը, որ ինքն էլ բնածին բանաստեղծ էր՝ բանաստեղծ «ողորմութեամբ Աստուծոյ», մի մարդ, որի ամէն մի խօսքը բանաստեղծական էր, պատկերաւոր, հիւթալի, լիահնչիւն ու անարատ, այս երգիչ-աշուղը չէր գտնում բառեր քրդի երգը հայերէնի վերածելու համար: Թարգմանում էր, ասում, ուղղում իրեն, որոնում ու փոխում խօսքը, կրկին փոխում ու յուսահատում՝ չէ՛, չեղաւ... այդպէս չէ... չի լինում... **հայերէն չի ասուի...** Մի տես, թէ ի՞նչ է ասում քուրդը: Ու մոռանալով, որ ես չեմ հասկանում քրդերէն, սկսում էր երգել ու ասել բնագիրը: Ասում էր ու ոգեւորում, հիանում ինձ համար անմատչելի գեղեցկութիւններով: Ու ապա հարցնում էր շուարած՝ ի՞նչպէս ասեմ սա հայերէն...

Կարճկանցի Խուղոն անգրագէտ մարդ էր, քրդահայ գեղջուկի շատ սահմանափակ բառարանով եւ թարգմանածն էլ **երգ** էր, այսինքն՝ գեղարուեստական խօսքի ամենից նուրբը: Բայց վերցրէք մի լաւ գրագէտ եւրոպացի, մի հմուտ ու շնորհալի թարգմանիչ, որի տրամադրութեան տակ է իր լեզուի ամբողջ հարստութիւնը ու թարգմանածն էլ՝ բանաստեղծութիւն չէ: Երեւոյթը իր էութեամբ կմնայ նոյնը:

Ահա՛, Լ. Տոլստոյի բարոյա-փիլիսոփայական մի գրուածք: Դէպքի բերումով, ինձ պատահել է կարդալ այդ գրուածքներից մի-երկուսը ֆրանսերէն լեզուով: Կարդացել են ու չեն հաւատացել աչքերիս՝ մի՞թէ այս է ասել ու **այսպէս է ասել** Տոլստոյը... Այնքան են զարմացել ու այնքան հետաքրքրուել, որ Փարիզում որոնել են ու գտել բնագիրը ու մի քանի գլուխ ուշի-ուշով համեմատել են թարգմանութեան հետ: Այո՛, **կարծես թէ ճիշտ է**, մարդը բարեխղճօրէն հետեւել է հեղինակին ու բարեխղճօրէն փոխարինել է ռուսերէն բառերը ֆրանսերէններով: Փոխարինել է ու մեռցրել, սպաննել է մեծ ծերունու կենդանի խօսքը:

Տոլստոյի անհանգիստ, միշտ որոնող, յանդուգն, խոր ու զօրեղ միտքը՝ այն իսկ միտքը, որ **ռուսերէն** արտայատուած լարում է, յուզում ու պաշարում ընթերցողի ամբողջ հոգին (թող որ ըմբոստացնի, պաշարելով) **ֆրանսերէն**ում վերածուել է մի շարք չոր

ու ցամաք դատողութիւնների, շատ խեղճ ու շատ անզօր: Համճարեղ ու խիզախ **պարադոքսների** փոխարէն՝ **պարադոքսների**, որ այնքան մօտ են գերագոյն ճշմարտութեան, ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ ընթերցողը գտնում է միայն ողորմելի **սոֆիզմներ**, պարապ մտքի պարապ մարզանք: **Բառերը** նոյնն են, **խօսքը** շատ տարբեր է... Եթէ թարգմանիչը (մոռացել են անունը) ունենար Կարճկանցի Խուդոյի նրբազգացութիւնը՝ անպատճառ պիտի ձգէր գործը կիսկատար, պիտի մտածէր յուսահատ՝ չէ՛, այսպէս չէ... **Ֆրանսերէն չի ասուի:**

Ռուս է Տոլստոյը, ռուսերէն է մտածում եւ իր միտքը արտայայտելու համար պէտք է **ռուսերէն լեզուն**, ֆրանսերէնն անզօր է:

Խտացնում են, անշուշտ: Իրականութիւնը ճշտօրէն ներկայացնելու համար մի շարք ուղղումներ ու վերապահումներ պէտք է մտցնէի խօսքիս մէջ: Բայց մասնակի ուղղումները չէին խախտի հիմնական փաստի ոյժը այն, որ լեզուները անթարգմանելի են:

Եւ սա շատ հասկանալի է, ուզում են ասել՝ շատ հասկանալի է ինձ համար: Եթէ ես ճիշտ եմ ըմբռնել ազգի եւ լեզուի էութիւնը, եթէ ազգային հաւաքական անհատականութիւնը ունի իր ինքնատիպ հոգեբանութիւնը եւ եթէ լեզուն ազգային ստեղծագործութիւն է, որ կաղապարում է իր հեղինակի առանձնայատուկ կաղապարով, ապա ուրեմն պարզ է, որ թարգմանութիւնը անխուսափելիօրէն պիտի աղաւաղի միտքը, գրկի նրբութիւններից, այսինքն մի բանից, որ թրեւս ամէնից արժեքաւորն է կենդանի խօսքի մէջ:

Սեւ, իմ սեղանի վրայ են Շէքսպիրի «Օտելլո»-ն, «Համլետ»-ն ու «Վենետիկի վաճառականը», որ թարգմանել է հայերէն Յովհաննէս խան Մասէեանը: Գիտեմ, թէ ինչ մեծ խնամքով կատարել է իմ մեծարգոյ բարեկամը այս խիստ կարեւոր գործը, թէ որքան մանրակրկիտօրէն ուսումնասիրել է բնագիրը եւ թէ որքան վարպետ է հայերէնի մէջ: Բայց ես ճանաչել եմ ու սիրել Շէքսպիրը ռուսերէն եւ Մասէեան խանի հայերէն թարգմանութիւնը ձգում է ինձ ծանր տարակուսանքների մէջ՝ **իմ գիտցած** Շէքսպիրը չէ սա...

Ճիշտ նոյն զգացումն ունեցել եմ եւ այն ժամանակ, երբ կարդացել եմ ֆրանսերէն թարգմանութիւնները: Բնագիր իսկական Շէքսպիրը անմատչելի է ինձ: Բայց չեն կասկածում, որ եթէ մի անզլիացի կարդար իմ կարդացած ու սիրած ռուսերէն թարգմանութիւնները, պիտի ասէր անպատճառ, որ ռուսերէնն էլ նոյնքան **իր** Շէքսպիրը չէ, որքան եւ ֆրանսերէնն ու հայերէնը:

Traduttore – traditore...

Սկատեմ անցողակի, որ այս ճշմարտութիւնը վերաբերում է ոչ միայն գրական երկերին:

Սեւ, երկու օրինակ բենական արուեստից:

Տեսել են, ինչպես Սառա Բեռնարը ներկայացնում է Շեքսպիրի «Կլեոպատրան» ու չեն ճանաչել ինձ այնքան ծանօթ եգիպտական թագուհուն: Տաղանդաւոր դերասանուհին **Ֆրանսիականացրել էր անգլիական** ստեղծագործութիւնը ու դրանով իսկ դաւաճանել էր հեղինակին: Սանձարձակ, անգուսպ վայրի, **էստետիկական** օրէնքներից ու կանոններից դուրս Շեքսպիրը անընդունելի է ֆրանսիացու համար: «Մեծ Սառան» չէր կարող ներկայացնել իսկական Շեքսպիրը, պէտք է անպատճառ կոկեր, սանդղեր, ներկեր... Իսկ եթէ կարողանար էլ՝ **չպիտի համարձակեր**: Չպիտի համարձակեր օրինակ՝ **ժեժեյ** բեմի վրայ ստրուկին: Ունկնդիր սրահը իսկոյն կըմբոստանար այդպիսի գռեհկութեան, այդպիսի «տգետութեան» դէմ, որ թոյլատրելի է ծիծաղեցնելու համար ֆարսի մէջ, բայց երբեք՝ ողբերգութեան:

Տեսել են Օտէոն թատրոնում Գէօթի «Ֆաուստ»-ը, մեծ ծախքերով ու մեծ խնամքով բեմադրուած: Եւ ի՞նչ: Գերման հանճարի տիեզերական ողբերգութիւնը բեմի վրայ իբրեւ մի շքեղ դիւթանք, շատ հաճելի աչքի համար, բայց այդքան միայն: Գէօթի **շունչը** չկար, մնացել էր նրա ստեղծագործութեան անկենդան կմախքը, մի շատ հարուստ **լիբրետո**, որ առատ նիւթ էր տուել բեմական ամէն տեսակ effet-ների ու truc-ների համար:

IV

Ֆրանսիացի դերասանն ու ֆրանսիական բեմը չեն կարող ներկայացնել անգլիական կամ գերմանական ողբերգութիւն ճիշտ այնպէս, ինչպէս ֆրանսիացին չի կարող խօսել անգլիերէն կամ գերմաներէն:

Ինչպէ՞ս թէ չի կարող... Չէ՞ որ հազարաւոր ու հազարաւոր ֆրանսիացիներ խօսում են իրենց հարեւանների լեզուները:

Այո՛, խօսում են: Բայց խօսում են այնպէս, ինչպէս պարսիկ սազանդարները նուագում են Շտրաուսի վալսերը ու ինչպէս հանգուցեալ Աբդուլ Բազին երգում էր Թիֆլիսում **մոփալաքների** համար ռուս-ցիգանական ռոմանսներ:

Պարադոքս է թւում սա: Բայց եթէ մի քիչ մտածեք, թերեւս համաձայնեք ինձ հետ, որ օտար լեզուն իսկապէս անմատչելի է մարդու համար, որ **սովորելով** չի կարելի **իւրացնել** ուրիշի լեզուն:

Ես մեծացել եմ ու ապրել այնպիսի հայ շրջանի մէջ, ուր տիրապետողը եղել է ռուս լեզուն: Ճանաչում եմ հայեր, ինքս էլ մէկն եմ նրանցից, որոնք «շատ լաւ» խօսում են ու գրում ռուսերէն: Բայց մեր «շատ լաւը» այնուամենայնիւ չի եղել **ռուսերէն**, մեզ պակասել է այն ուրոյն

ոգին, որ այնքան բնորոշ է, այնքան հրապուրիչ ու այնքան արտայայտիչ իսկական ռուս մարդու խօսքի մէջ:

Մի ժամանակ ռուս պահպանողականները վայնասուն էին բարձրացրել հրեա հրապարագիրների դէմ, որ մեծ քանակով հեղեղել էին պարբերական մամուլը ու խորթ, օտար տարրեր էին մտցնում ռուսերէնի մէջ: Եւ իրաւունք ունէին պահպանողականները: Հրեաները իրօք փչացնում էին, այլասերում Պուշկինի ու Տուրգենեւի լեզուն:

Ճանաչում են հայեր, որ **մանկութիւնից** խօսել են ռուսերէն ու **միայն** ռուսերէն, ուրիշ լեզու չեն գիտեցել: Բայց նոյնիսկ սրանց ռուսերէնը՝ ռուսերէն չի եղել:

Լսել են ու հաւատում են, որ Կեսարիայի կամ Ադամայի հայերը խօսում են անարատ թուրքերէն թուրքի պէս ու թուրքի չափ: Բայց այս յաջողութեան հասնելու համար պէտք էր, որ **մի քանի սերունդ** անընդհատ ու անխառն թուրքերէն խօսէին, ինչպէս խօսել են Անատոլիայի այդ հայերը:

Գիտութիւն չէ լեզուն, որ երեխան սովորում է ընտանիքի մէջ կամ դպրոցում, այլ խոշոր չափերով **ժառանգութիւն** է, որ իր հետ բերում է աշխարհ ծնած իսկ օրից: Թող որ դեռ չկարողանայ թրթուլել բառեր ու կապել նախադասութիւններ՝ ապագայ լեզուի էական տարրերը, **հոգեբանական հիմքը** պինդ նստած են նրա փոքրիկ ուղեղի մէջ: Խօսելու կարողութիւնը ու լեզուային առանձնայատկութիւնները նա ժառանգում է ծնողներից ճիշտ այնպէս, ինչպէս ժառանգում է ուրիշ հոգեկան ու մարմնական առանձնայատկութիւններ:

Գիտական հոգեբանութիւնը մի օր կբացատրի անշուշտ (զուցէ եւ բացատրել է արդէն) այս շատ հետաքրքրական երեւոյթը: Եւ ես ամենեւին չեն զարմանայ, եթէ գիտութիւնը գայ ապացուցանելու, որ ուղեղային որոշ կենտրոնների կամ սրանք կազմող բջիջների **անատոմիական** անվերջ մանր տարբերութիւնները ու **ֆունքսիոնների** անչափ նուրբ առանձնայատկութիւնները, տարբերութիւնները ու առանձնայատկութիւններ, որ անցնում են ժառանգաբար սերունդից սերունդ՝ բնորոշում են մարդու լեզուն:

Ինչո՞ւ պիտի զարմանամ: Ժառանգականութեան երեւոյթները շատ հարուստ են նման օրինակներով: Ահա՛ մէկը: Իմ հօր նայուածքը մի առանձին արտայայտութիւն էր ստանում, երբ նա հետեւում էր ուշադրութեամբ որեւէ խօսակցութեան կամ ընկնում էր մտածումների մէջ: Ունքերի մի աննշան շարժում կերպարանափոխում էր դէմքը, մտցնում էր մի փոփոխութիւն, որ անկարելի է նկարագրել բառերով, բայց որը շատ բնորոշ էր իր համար: Նոյն արտայայտութիւնը ունեն ես, ունեն եւ իմ տղաները: Մտածեցէ՛ք. մկանունքային մի չնչին շարժում, որ հետեւանք է այսինչ նետրոնների ուրոյն գրգռման եւ ուղեղային ուրոյն թելադրանքի: Այս շատ բարդ, անշօշափելի մանր ու

աննկարագրելի նուրբ գործողութիւնը անցնում է ժառանգաբար պապից թոռներին:

Սա պակաս ամեղծուած չէ, քան իմ ենթադրած լեզուային առանձնայատկութիւնների ժառանգումը:

Սիւսի, մի ուրիշ օրինակ, որ անելի մօտ է մեզ հետաքրքրող խնդրին: Խօսելիս կամ գրելիս ես կազմում եմ ընդհատ կարճշունչ, կէտադրութիւնով ծանրաբեռնուած նախադասութիւններ՝ սա իմ ոճն է: Նոյն առանձնայատկութիւնը շատ խոշոր չափերով ունեն նաեւ իմ զաւակները: Սիւսլ կլիներ վերագրել այս երեւոյթը դաստիարակութեան կամ երեխաներին յատուկ **ընդօրինակելու յատկութեան**: Սիւսլ կլիներ, որովհետեւ ընդօրինակելու համար կային շատ անելի գայթակղեցուցիչ օրինակներ՝ մօր, աւագ ընկերների, ուսուցիչների, դասագրքերի ու ընթերցանութեան գրքերի օրինակները: Մնում է ենթադրել, որ իմ զաւակները ոչ թէ ընդօրինակել, այլ **ժառանգել են** ինձանից նախադասութիւններ կազմելու, խօսելու ու գրելու ոճը:

Երեւակայեցեք, թէ այդպիսի ժառանգութիւն ունեցող երեխան փակուում է մի գիշերօթիկ դպրոցի մէջ, ուր իշխում է հակառակ ոճը, ուր սովորեցնում են ու պահանջում երկար ու սահուն պարբերութիւններ: Ի՞նչ կլինի հետեւանքը: Այն, որ երեխան լեզուի վերաբերմամբ անընդունակ ու յետամնաց աշակերտ կնկատուի: Նրա դպրոցական շարադրութիւնները «վատ» կլինեն գրուած, չեն գոհացնի ուսուցիչներին: Եւ իրօք վատ կլինեն: Ժառանգութիւնն ու դպրոցը՝ փոխանակ օգնելու իրար, կռուի կռնուեն, կխանգարեն ու կկաշկանդեն մէկը միւսին: Երեխան բնագոյային պահանջ ունի՝ կտրել խօսքը, շուտով կէտ դնել: Բայց չի դնում, աշխատում է երկարացնել ու կլորացնել պարբերութիւնը, որովհետեւ իրեն ներշնչել են, թէ այդ է «լաւը»: Ու բնականօրէն չի յաջողում՝ ոչ «լաւի», ոչ «վատի» մէջ:

Նման մի երեւոյթ տեղի է ունենում, երբ մարդ հարկադրուում է իւրացնելու օտար լեզու՝ հինն ու նորը, սեփականն ու օտարը, բնածինն ու արհեստականը խառնուում են իրար, չէզոքացնում ու անզօրացնում միմեանց:

Ասել են արդէն ու կրկնում են դարձեալ, որ չի կարելի **մտածել** հայերէն ու **խօսել** ռուսերէն: Ռուսերէն լաւ խօսելու համար պէտք է, որ մարդ նաեւ մտածի ռուսի պէս, այսինքն՝ **ռուս** լինի:

Սիւսի, թէ ինչու հայր՝ որչափ նա **հայ** է, չի կարող խօսել ռուսերէն:

Ռուսերէնը իւրացնել չի կարող, բայց կորցնել կամ փչացնել իր սեփական լեզուն՝ կարող է հեշտօրէն:

Ես չեմ կարող խօսել ու գրել ռուսի պէս՝ իմ հայ լինելը անդրադառնում է լեզուիս վրայ ու խանգարում ռուսերէնին: Միւս կողմից, երկար տարիների վարժութիւնը եւ ռուսերէն խօսելու սովորութիւնը փչացրել են անդառնալիօրէն իմ հայերէնը: Ռուսերէն

խօսում են հայավարի, հայերեն գրում են ռուսավարի: Իմ տիպի ու իմ դպրոցի մարդիկ՝ **կէս-լեզուի** մարդիկ են: Մի մեծ դժբախտութիւն է սա, էլ՝ աւելի մեծ այն իսկ պատճառով, որ մնում է սովորաբար աննկատելի: Մենք այնքան ենք վարժուել այդ շինծու անզօր ու անարտայայտիչ կէս-լեզուին, որ կորցրել ենք (կամ կորցնելու վրայ ենք) առողջ լեզուի բնագոյը: Դժբախտութիւն է, որովհետեւ զրկուած ենք արտայայտելու ամենից զօրեղ միջոցից՝ կենդանի, հարազատ ու լիահնչուն խօսքից:

Այս կէս-լեզուն անմիջական հետեւանքն ու ամենից բնորոշ արտայայտութիւնն է սկսուած ապագայնացման, ազգային այլասերման: Այնտեղ, ուր նկատուում է այդ երեւոյթը՝ ազգը վտանգուած է լրջօրէն: Ջարգանալով, նա տանելու է անխուսափելիօրէն դէպի ոչնչացում...

V

Եւ ահա մենք վերադարձանք նոյն սկզբնական կէտին ու նոյն հարցին՝ ինչո՞ւ չոչնչանան ազգերը... Թո՛ղ ոչնչանան: Ո՞ւմ եւ ինչի՞ համար հարկաւոր է նրանց գոյութիւնը:

Յիշեցնեն:

Ազգը մշակոյթ է: Ազգի կորուստը մի ուրոյն մշակոյթի ու ամենից առաջ մի ուրոյն լեզուի կորուստ է: Իսկ լեզուի կորուստը գրականութեան կորուստ է, այսինքն՝ մտածելու, զգալու եւ արտայայտելու մի յատուկ ձեւի կորուստ:

Կորցնելով այս կամ այն ազգութիւնը՝ մարդկութիւնը կորցնում է մշակութային տիպերից մէկը, մարդկութիւնը՝ **աղքատանում** է:

Մշակութային առաջադիմութիւնը պայմանաւորուում է գլխաւորապէս **բազմազանութեան** աճումով ու բազմազանութեան մէջ ներդաշնակութիւն գտնելու կարողութիւնով: Որքան աւելի բազմազան է որեւէ հաւաքականութիւն ու ներդաշնակ իր բազմազանութեան մէջ, այնքան աւելի հարուստ է ներկայում ու այնքան աւելի բեղմնաւոր կարելիութիւններով՝ ապագայի համար:

Ազգային հաւաքականութիւնները համամարդկային ընկերութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բազմազանութեան արտայայտութիւններից մէկն են, շատ կարեւորը, անփոխարինելին: Ազգերի վերացումը (որքան դա տեղի է ունենում պատմութեան մէջ) **յետադիմական** երեւոյթ է եւ ո՛չ առաջադիմական:

Պարզից դէպի բարձր, միակերպութիւնից դէպի բազմապիսութիւն՝ սա է տիրող օրէնքը եւ բնախօսական եւ ընկերային կեանքում:

Պարսիկը երգում է միաձայն: Նոյնը եւ հնդիկը, նոյնը եւ հայ գեղջուկը: Եթէ քառասուն պարսիկ երգեն խմբովին, բոլոր քառասունն էլ

կերգեն **ուճիսոն** (նոյնիսկ պարզ **օկտաւի** գործադրութիւնը անծանօթ է այս երգիչներին): Չայների բաժանումը ու բաժանուած ծայների ներդաշնակը նրանց **ակորդը** խորթ է ու անմատչելի պարսիկի ականջի համար: Նա գիտէ միայն մի ներդաշնակութիւն, ամենից պարզը՝ **ուճիսոն**:

Բայց իտալացին, գերմանացին կան ռուսը ունեն ու սիրում են բազմաձայն երգեցողութիւն, **մելոդիան** բարդացնում են **հարմոնիայով**, հիմնական **մելոդիայի** վրայ աւելացնում են զուգընթաց **մելոդիաներ**:

Արդ, ամէն կասկածից վեր է, որ գերմանական երաժշտութիւնը իբրեւ տիպ կան իբրեւ զարգացման աստիճան աւելի բարձր է, քան պարսկականը, աւելի հարուստ է արտայայտուելու միջոցներով, աւելի լրիւ է ու բազմակողմանի:

«Չարգահն» ու «Մաուրը» կարելի է երգել մի ծայնով կան նուագել մի գործիքի վրայ (թէւ այնտեղ էլ մարդկային ծայնը կարիք ունի նուագի օգնութեան եւ թառը՝ քամանչի ընկերակցութեան): Քանի դեռ մարդու երաժշտական զարգացումն ու պահանջը կանգնած են «Չարգահի»բարձրութեան վրայ, միաձայն երգն ու նուագը կարող են գոհացնել նրան: Բայց երբ անցնում է այդ սահմանը՝ անհրաժեշտ են դառնում արտայայտուելու աւելի բարդ ձեւեր ու միջոցներ: Եւ ահա solo-ի կողքին զարգանում է ու հաստատուում duo, trio, quartetto ու աւելի բազմաձայն խմբաւորումներ, իսկ թառին փոխարինում է լիահնչուն **ակորդների** ընդունակ դաշնամուրն ու օրգը:

Բայց սրանք էլ անգոր են բաւարարելու միշտ աճող պահանջը: Շոպէնի **սոնատները** ու Լիստի **ռապսոդիաները** նուագելու համար դաշնամուրը միանգամայն ձեռնհաս գործիք է: Բայց Բեթհովենի **սիմֆոնիաները** ու Վազների **օպերաները** պահանջում են արդէն մեծ **օրքեստրներ**, բազմազան ու բազմահնչուն գործիքներով «Պարսիֆալի» հսկայական շինուածքը չի կարելի տեղաւորել ոչ դաշնամուրի, ոչ իսկ օրգի մէջ:

Մարդկութիւնը **օրքեստր** է, որ նուագում է միշտ աճող ու միշտ բարդացող կեանքի մեծ **սիմֆոնիան**: Ազգութիւնները այդ **օրքեստրը** կազմող գործիքներն են: Ազգութիւնները ամէն մէկը իրեն յատուկ ծայնով ու իր առանձին **մելոդիայով** պէտք է լրացնեն իրար, որպէսզի հասանելի անեն երաժշտութեան ամենավեհ բարձունքները:

Գործիքները պիտի լինեն ոչ միայն բազմաթիւ, այլ եւ անպատճառ բազմատեսակ:

Երեւակայեցէք մի շատ մեծ **օրքեստր**, որ բաղկացած է մի տեսակի գործիքներից միայն, թո՛ղ այդ գործիքը լինի ամենից կատարեալը, ասենք ջութակը: Երկու հարիւր ջութակ ու երկու հարիւր ջութակահար: Պարզ է, որ սա **օրքեստր** չէ կան շատ անկատար **օրքեստր** է, որովհետեւ երաժշտական մտքի բազմակողմանի ու լրիւ

արտայատուքիւնը մնալու է անմատչելի սրան: Ջութակը, հարիւր ջութակը, հազար ջութակը միասին անգօր է այնտեղ, ուր պէտք են **տրոմբոնների** պղնձեայ կոչը, յաղթական ֆանֆարը, **կոնտրբասերի** խուլ մռնչիւնը կամ թմբուկների որոտը:

Լսել եմ մի **անեկդոտ**, որ յիշելու է այստեղ:

Մի հասցեւորոյթի ժամանակ, ինչ որ բարձրաստիճան ռուս հոգեւորական իբր թէ ակնարկներ է արել Խրիմեան Յայրիկին եկեղեցիները միացնելու մասին: Ինչ լաւ կլիներ, ասել է, եթէ մի օր վերանար դաւանանքների տարբերութիւնը եւ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները հաւաքուէին ընդհանուր Մայր եկեղեցու ծոցը (հասկանալի է, որ այդ «մայրը» ռուս օրթոդոքս եկեղեցին է, «միութեան» **իդէոլոգները** միշտ **իրենց միացնելու** քարոզիչներ են): Ու Խրիմեանն էլ իբրեւ թէ պատասխանել է, ցոյց տալով սեղանի վրայ մի շքեղ ծաղկեփունջ՝ նայեցէք այս փունջին: Տեսէք, որքան բազմազան են Աստուծոյ ծաղիկները տարբեր գոյների, տարբեր ձեւերի, տարբեր բուրմուռքի... Մի՞թէ փունջը աւելի գեղեցիկ կլիներ, եթէ ունենայինք միայն կարմիր վարդեր կամ միայն ճերմակ շուշաններ...

Ըստ իտալական առածի, եթէ ճիշտ էլ չէ, շատ լաւ է յօրինուած այս **անեկդոտը**:

VI

Այո՛, բայց ի՞նչ արժէք ունեն **ինձ համար** այս աւելի կամ պակաս սրամիտ համեմատութիւններն ու **անեկդոտները**, ծաղկեփունջն ու **օրթեստորը**, վարդն ու շուշանը, ջութակն ու թմբուկը, նոյնիսկ մարդկութիւնն ու մարդկային հանրութիւնը... Ես ոչ ծաղիկ եմ, ոչ երաժշտական գործիք ու բնա՛ւ ցանկութիւն չունեմ տրամադրելու իմ անձը գերագոյն ներդաշնակութիւնների հասնելու նպատակին:

Թո՛ղ համամարդկային հաւաքականութիւնը կարիք ունենայ տարբեր ազգութիւնների, ինչպէս **օրթեստորը** կարիք ունի տարբեր գործիքների: Թո՛ղ մարդկութեան շահերը պահանջեն, որ ես լինեմ ու մնամ հայ...

Ես ինչո՞ւ պիտի յարգեմ այդ կարիքը կամ ենթարկուեմ պահանջին: Ես ապրում եմ **ինձ** համար, ծանրաբեռնուած ու մտահոգուած **իմ անձնական** հոգսերով, եւ ներեցէք՝ բաւական անտարբեր եմ մարդկութեան ապագայի հանդէպ:

Ես մի հայ մարդ եմ ու ուրիշ երկու-երեք միլիոն հայ մարդկանց հետ կազմում եմ հայ ազգը: Թերեւս ճիշտ է, որ այս ազգի գոյութիւնը հարկաւոր է համամարդկային ամբողջութիւնը լրացնելու համար, ինչպէս **օրթեստորի** մէջ հարկաւոր է **կոնտրբասը**՝ առաջին ջութակներից ձայնակցելու համար: Բայց ես իբր **կոնտրբաս** ինչո՞ւ պիտի ձգտեմ յաւերժացնելու իմ **կոնտրբասային** դրութիւնը: Ինչո՞ւ մնամ կանգնած

օրքեստորի յետին շարքերում ու շարունակ «վը՛Ֆ-վը՛Ֆ, վը՛Ֆ-վը՛Ֆ» անեն: Աւելի լաւ չէ՞, **իճճ** համար աւելի լաւ չէ՞, որ խառնուեն ջութակներին ու նրանց հետ միասին նուագեն առաջնորդող **մնչողիան**:

Անշուշտ, պարապ բան կլիներ պահանջել իճճանից, որ գիտակցօրէն ու կամովին հրաժարուեն իմ սեփական, իմ անմիջական կարիքներից համամարդկային հեռաւոր նպատակների սիրոյն: Չանգուածային եւ տեւողական երեւոյթները չեն կարող ու չպիտի հիմնուած լինեն անհատների կամ հաւաքականութիւնների զոհաբերութեան վրայ այնչափ, որչափ դա կախուած է անհատի կամ հաւաքականութեան ազատ ընտրութիւնից (իսկ մեզ հետաքրքրողը հենց ազատ ընտրութիւնն է):

Ու ոչ մի ներքին ոյժ, բացի բնախօսական կամ ընկերային բնագոյից, չի կարող հարկադրել մարդուն այդ կարգի ինքնամոռացութեան: Իսկ արտաքին ոյժի, այսինքն բռնութեան գործադրութիւնը ե՛լ շատ դժուար է, ե՛լ ոչ միշտ արդիւնաւոր: Ճիշտ է, հանրային կեանքը պահանջում է իր անդամներից մանր ու խոշոր զոհաբերութիւններ: Բայց այդ պահանջը իրականանում է տեւականօրէն ու **կամովին** այնչափ միայն, որչափ զոհաբերողը օգտուում է հանրութիւնից ու **գիտէ** այդ:

Տուողը պիտի ստանայ: Հակառակ դէպքում չի տայ կամ յամենայն դէպս չի տայ յօժարական, կոյիմադրէ, կորոնի ու կգտնի միջոցներ չտալու համար:

Ո՞վ կարող է ստիպել, որ ես մնամ հայ, եթէ գերադասում եմ լինել անգլիացի կամ գերմանացի: Եւ ինչո՞ւ պիտի մնամ հայ, եթէ տեսնում եմ, որ գերմանացի կամ անգլիացի լինելը աւելի լաւ է, քան հայ լինելը:

Այս հարցը, որ այնքան օրինական է թւում, իրօք հիմնուած է պարզ **թիրիմացութիւնների** վրայ:

Առաջին ու ամենամեծ թիրիմացութիւնն այն է, թէ ես իբր թէ կարող եմ, ըստ ցանկութեան, փոխել իմ ազգութիւնը, ոչ թէ ապագայնանալ, ազգայնօրէն այլասերուել այս կամ այն չափով (նպաստաւոր պայմաններում կարող եմ անել այդ), այլ սեփականացնել մի օտար ազգութիւն, իմ «վատը» փոխարինել ուրիշի «լաւով»:

Այո՛, շատ կուզենայի, որ գերմանացի լինեմ, Գէօթի, Էմմանուէլ Կանտի, Վագների ու Բիսմարկի ազգակիցը եւ լիակոկորդ գործան ահաբեկուած մարդկութեան երեսն ի վեր. Deutschland, Deutschland uber alles!

Գայթակղեցուցիչ է երզը, ինչ խօսք...

Բայց իր ժամանակին ոչ ոք գլխի չի ընկել հարցնելու իմ ցանկութիւնը եւ, երբ բաց արի աչքերս՝ տեսայ, որ հայ եմ, անբուժելի հայ:

Ի՞նչ անեմ այս անջնջելի փաստի հանդէպ:

Շատ կուզենայի, որ մազերս դեղին լինեն Լոհենգրիհնի ոսկեթել մազերի պես: Բայց իմ մազերը սեւ են (աւանդ էին): Ի՞նչ անեն, ո՞ր ջուրն ընկնեն: Կարող եմ, հարկաւ, մի քիչ դեղին ներկ ամենէլ հարեւան խանութպանից ու ամէն առաւօտ-երեկոյ խնամքով ներկել: Բայց տեսէք, որ **դրսից քսած** ոչ մի ներկ ամէնից թանկագին անգամ չի կարող տալ իմ մազերին այն հաճելի գոյնն ու բնական փայլը, որ յատուկ են Լոհենգրիհնի մազերի **ներքին** pigmentation-ին եւ որ այդքան գայթակղեցրել են ինձ:

Շատ կուզենայի, որ **օրքեստրի** մէջ նուազեմ առաջին ջութակը, բայց մանկութիւնից իմ հօր տան մէջ գտել եմ մի փոքրիկ սրինգ միայն, ջութակ չի եղել այնտեղ: Ինչպէս անեն: Կարող եմ, իհարկէ, դէն ձգել իմ պապենական գործիքը ու արտասահմանից մի հատ լաւ ջութակ բերել տալ: Այդ կարող եմ անել:

Բայց խնդիրը դրանով չի լուծուում, բաւական չէ ջութակ ունենալը, պէտք է նաեւ կարողանամ խօսեցնել այդ փայտի կտորը, շունչ ու կենդանութիւն տամ նրան, հնչեցնեն իր մէջ թաքնուած մեղեդիները: Եւ ահա այդ է, որ չի յաջողուում ինձ:

Մեր թաղում, սերունդից սերունդ, շարունակ սրինգ են նուազել մարդիկ, սրինգով է սնուել իմ ականջը ու մատներս էլ շինուած են սրինգի ծակերի համար, չեն յարմարուում ջութակի լարերին... Արտասահմանեան թանկագին գործիքը իմ ձեռում կորցնում է կարծես իր շնորհքը, երաժշտական ամբողջ կարողութիւնը, ողբալիօրէն ճռռում է ու ճչում՝ ինչպէս արբանցու վաղուց չիղած սայլը: Նուազելիս ես տանջում եմ ինձ, տանջում եմ ջութակը, տանջում եմ հարեւաններս, որոնք չգիտեն ուր փախչեն իմ երաժշտութիւնից:

Ահաւասիկ՝ մի հանգամանք, որ բարդացնում է խնդիրը ու ծանր տարակուսանքների մէջ ձգում ինձ:

Գերմանացի չեմ կարող դառնալ ես, որքան էլ ցանկանամ իմ կարողութիւնից վեր բան է դա: Շատ որ աշխատեմ ու լաւագոյն դէպքում մի տեսակ imitation պիտի յաջողեցնեմ, ոչ աւելին:

Արդ, որքան էլ նախանձեմ շիկահեր ասպետ Լոհենգրիհնին, պէտք է հասկանամ, եթէ մի պատառ խելք ունեն գլխումս, որ իմ բնական սեւը աւելի լաւ է, քան խանութից առնուած դեղինը: Աւելի լաւ է թէկուզ այն մի հատիկ պատճառով, որ իմ կեղծ ոսկեբաշով չպիտի կարողանամ գրաւել ոչ մի տառապող իշխանուհու սիրտ, որովհետեւ իշխանուհին իսկոյն կռահելու է, որ ես Լոհենգրիհն չեմ, այլ միայն **ներկուած եմ** ըստ Լոհենգրիհնի, իշխանուհիները այնքան խորամանկ են...

Ես իմ սեւ մազերով, շատ աւելի խելացի կվարուեմ, եթէ կեանքի մեծ բեմի վրայ բաւականանամ Ռոմէոյի դերով ու իմ հոգու գանձերը Ջուլլետտային նուիրեն: Այդ է իմ անելիքը: Պէտք չէ, որ ներկեմ մազերս: Կորած աշխատանք ու անյուսալի գործ է դա, այլ որոնեմ ու

գտնեն գեղեցկութիւն հենց իմ սեւի մէջ՝ խնամեն, կոկեն, փայլեցնեն ու աճեցնեն այն, ինչ իրօք իմն է եւ իրական արժէք ունի թէ ինձ, թէ ուրիշների համար:

Շատ աւելի գերադասելի է, որ ես լաւ նուագեն իմ սրինգը, քան վատ՝ ուրիշի ջութակը: Գիշտ է, իմ սրինգի diapason-ը ուզածիս չափ ընդարձակ չէ, ձայնն էլ մի քիչ սուր է, չունի ջութակի թաւիշը, բայց եւ այնպէս երաժշտական է ու հաճելի ականջի համար: Վերջապէս, **մի բան կարող եմ նուագել սրինգի վրայ**, մինչդեռ ջութակի առջեւ մնում եմ շուար ու անօգնական:

Գերադասելի է եւ **օրքեստրի**, եւ անձնապէս ինձ համար:

Որքան էլ համեստ լինի իմ գործիքը, այնուամենայնիւ նա անհրաժեշտ է **օրքեստրին**, առանց սրինգի **օրքեստրը օրքեստր** չէ: Այստեղ է իմ ու իմ գործիքի **հանրային** արժէքը: Միւս կողմից, որքան էլ սահմանափակ լինի (ջութակի հետ համեմատած) սրինգի երաժշտական կարողութիւնը՝ նա միակ գործիքն է, որ ընդունակ է հարազատօրէն ու լրիւ արտայայտելու իմ հոգեկան ուրոյն ապրումները, որովհետեւ իմ հոգին ինքը կաղապարուած է «սրինգային» կաղապարում: Այստեղ է իմ գործիքի արժէքը **ինձ** համար սրինգից զրկուած՝ վատ ու անպէտք երաժիշտ եմ ես:

Իմ սրինգը, այսինքն՝ ազգային մշակոյթի ու ինքը ազգը ժառանգական հարստութիւն է, մի մեծ **կապիտալ**, որ պէտք է գործի մէջ դնեն ու շահեցնեն հենց իմ օգտի համար: Իմ հոգեկան կարողութիւնները ամբողջովին ու լայնօրէն յայտ բերելու, զարգացնելու եւ օգտագործելու համար՝ ամէնից նատչելի ու ամենից ձեռնհաս միջոցը ազգային մշակոյթն է: Ազգային մշակոյթը հետեւապէս եւ ինքը ազգը պէտք են ինձ **հենց իմ եսը** հաստատելու համար:

Թիրիմացութիւն է, թէ հայը կարող է գերմանացի դառնալ, եթէ նոյնիսկ սրտանց ցանկանայ ու շատ աշխատի: Ապա, թիրիմացութիւն է, թէ հայի համար «լաւ» է գերմանաճալ: Ո՛չ, գերմանացի լինելը լաւ է գերմանացու համար, իսկ հայը իր լաւը պիտի որոնի հայութեան մէջ:

Մատնանշելու է եւ մի երրորդ թիրիմացութիւն՝ այն, թէ **օրքեստրի** մէջ սրինգ նուագելը **զրկանք ու զոհաբերութիւն է ուրիշի օգտին**: Սխալ բան է դա: Սրինգը ոչ միայն նուագում է, այլ եւ լսում է նուագը, **ինքն էլ վայելում** է երաժշտական երկը: Նրա համար միեւնոյն չէ՝ լաւ է կազմուած թէ վատ, լրիւ է թէ պակասաւոր **օրքեստրը**: Նա ինքը շահագրգռուած է, որ ամեն գործիք իր տեղում լինի, հնչեցնի իր ձայնը, լրացնի հարեւանի պակասը, ոյժ եւ արտայայտութիւն տայ խմբական նուագին: **Օրքեստրը** իբրեւ ամբողջութիւն պէտք է սրինգին, որովհետեւ սրինգը ինքն էլ **սպառող** է երաժշտական արժէքների:

Աշխատանքի բաժանման ու համագործակցութեան խնդիր է սա, մի խնդիր, որի մէջ շահագրգռուած է ամէն մի աշխատաւոր անձնապէս:

Հանուր մարդկային կեանքն ու առաջադիմութիւնը վերացական գաղափար չէ, այլ իրականութիւն՝ մի իրական արժէք, որով պայմանաւորում է նաեւ իմ անհատական կեանքը: Ես պէտք է լրացնեմ իմ գոյութիւնով ու ինձ յատուկ ստեղծագործութիւնով այն մեծ ամբողջութիւնը, որի մի մասն եմ ես: Ես պէտք եմ ամբողջութեան, բայց էլ աւելի ինքս կարիք ունեմ օգտուելու ամբողջութիւնից, ուստի եւ **անձնագոհութիւն** չէ ինձանից պահանջուածը, այլ պարզ ինքնօգնութիւն:

Գիտեմ, հարկաւ, որ այս կարգի դատողութիւնները անգոր են դեկավարելու մարդու անհատական կեանքը՝ անմիջական կարիքները շատ են զգալի, իսկ հանրութեան կապը այնքան անշօշափելի է, այնքան մութ ու անհասկանալի՝ հետեւապէս եւ անարժէք (անհատի գիտակցութեան սահմաններում): Չկան այն զգացողական նետրոնները, որ կապեն ինձ մարդկային ամբողջութեան հետ, ակներեւ ամեն իմ ու հանրային շահերի փոխադարձ պայմանաւորումը...

Մարդը իր աչքում անհատ է, ինքնամփոփ ու ինքնարժէք:

Աղաղակող «ես»-ը սանձահարելու համար հարկաւոր են ընկերային բնագոյներ, որոնք կան, անշուշտ, բայց որոնց ոյժն ու տարածողութիւնը անսահման չէ:

Մարդը ունի ընտանեկան ու թայֆայական, իսկ զարգացման բարձր աստիճանների վրայ՝ նաեւ ազգային ու պետական բնագոյ (կամ գիտակցութիւն), բայց «հանուր մարդկայնական» բնագոյ չունի նա: Նրա աչքը այդքան հեռու չի տեսնում, նրա եսականութիւնը չի հասնում այդ լայն սահմաններին, հետեւապէս եւ անելիքը չի կարող պայմանաւորուել իր շրջահայեցողութիւնից դուրս գտնուած նպատակներով կամ կարիքներով:

Մարդկութեան ներկայ ու ապագայ կարիքների հոգսը չէ, անշուշտ, որ պահում է ինձ ազգութեան մէջ:

Բայց ազգը պէտք է նաեւ **ինձ**, իմ սեփական եսը հաստատելու համար:

Ու ապա, ազգութեան հետ ես կապուած եմ շատ աւելի անմիջականօրէն, շատ աւելի սերտ ու դիւրըմբռնելի կապերով: Ես ապրում եմ ազգի հետ ու ազգի մէջ շատ աւելի զգալիօրէն, քան մարդկութեան հետ ու մարդկութեան մէջ: Ազգը շատ աւելի սահմանափակ ու շատ աւելի **կոնկրետ** հաւաքականութիւն է, քան լայնատարած, անտեսանելի, անդիմագիծ «մարդկութիւնը»: Ազգը իմն է ու ես իրենը, մեր կարիքներն ու շահերը ընդհանուր են ու յաճախ անբաժանելի:

Ունե՞մ, սակայն, այդ գիտակցութիւնը, եւ այդ գիտակցութի՞ւնն է արդեօք, որ կեանք ու յարատեւութիւն է տալիս ազգերին: Ուրիշ խօսքով՝ եսի այդքան լայն ըմբռնումը (տարածումն ու մասամբ ծուլումը ազգային ամբողջութեան մէջ) մատչելի ու յատո՞ւկ է արդեօք ազգ կազմող անհատներին յատուկ այն աստիճանի, որ կարողանայ անդրադառնալ նրանց առօրեայ անելիքների վրայ:

Ընդհանուր առմամբ՝ ոչ:

Յամենայն դէպս, ոչ միշտ ու ոչ հարկաւոր չափերով:

Ասի արդէն, որ զարգացման բարձր աստիճանների հասած ազգութիւններն են միայն, որ գիտեն ազգային արժէքների իսկական գինը, հետեւապէս եւ շատ արթուն ու շատ խանդոտ պահապաններ են իրենց հաւաքական եսի: Յիշում են Թ. Կարլեյլի հետեւեալ խօսքը (որ սոսկ խօսք չէ, անշուշտ). «Եթէ մի օր անգլիական ազգը հարկադրուած լինի ընտրութիւն անելու Յնդկաստանի ու Շեքսպիրի միջեւ՝ նա չի տատանուի ոչ մի րոպէ, ասելի լաւ կհամարի կորցնել Յնդկաստանը իր բոլոր հարստութիւններով, քան զրկուել Շեքսպիրից»:

Այսպէս է ասում անգլիացին:

Պակաս հասունացած ազգերը չունեն այդ բարձր գիտակցութիւնը: Նրանք ապրում են ինչպէս եւ ծնունդ են անել ասելի կամ պակաս չափով անգիտակցօրէն՝ ենթարկուելով ամբողջովին կեանքի արտաքին պայմաններին ու պատմութեան ուրոյն ընթացքին: Եւ հեշտութեամբ ապազգայնանում են, երբ փոխուում են առարկայական պայմանները:

Ազգերի կենսունակութիւնն ու դիմադրական կարողութիւնը առարկայական հաւասար տւեալների մէջ համաչափ է նրանց ազգային գիտակցութեան, իսկ այս վերջինը՝ ընդհանուր զարգացման աստիճանին:

Ձանգումս թօրէն ապազգայնացնել այսօր անգլիացուն, ֆրանսիացուն կամ գերմանացուն անկարելիութեան չափ դժուարին ձեռնարկ է: Մինչդէռ չերթէր Պոլսում կամ Անատոլիայում հեշտօրէն կորցնում է իր ազգային դիմագիծը եւ երկու-երեք սերունդ անցած՝ անճանաչելի է դառնում:

Իդէոլոգիան չէ, հարկաւ (կամ միայն **իդէոլոգիան** չէ), որ ապահովում է թոյլ ու անգիտակից ազգերի գոյութիւնը, այլ կենսական պայմանների այն շատ բարդ գումարը, որը ընդհանուր խօսքով՝ **միջավայր** է անուանում (նիւթական ու հոգեկան):

Դժուար չէ հասկանալ, որ ազգայնօրէն այլասերուելու համար հարկաւոր են նպաստաւոր պայմաններ, իսկ սրանք տրամադրելի են մարդուն ոչ ամէն տեղ, ոչ ամէն ժամանակ ու ոչ միշտ պատշաճ չափերով: Շիրակի հայ գիւղացին իր գիւղում նստած չի կարող ապազգայնանալ, նրան կպակասեն անհրաժեշտ միջոցները: Բայց

նոյն շիրակցի՜ն մեծ զանգուածներով Գալիցիա փոխադրուած՝ «լեհացել» է ժամանակի ընթացքում այն աստիճանի, որ այսօր գիտնականների գրքերից միայն կարող է իմանալ, թէ ինքը դարեր առաջ հայ է եղել:

Ընկերային աշխարհում՝ ինչպէս եւ բնախօսական աշխարհում, տիպերը կազմուում են ու հաստատուում անկախ անհատների կամ խմբակցութիւնների գիտակցութիւնից, կամքից ու ընտրութիւնից: Գիտակցութիւնն ու **իդէոլոգիան** գալիս են հետագայում միայն, *post factum*:

Իդէոլոգիան կարող է ողջունել գիտակցած փաստը կամ խոնարհուել իրականութեան առջեւ: Բայց կարող է եւ ըմբոստանալ նրա դէմ:

Կրկնում են՝ ըմբոստանալու կարողութիւնը մարդ անհատի ու մարդկային խմբակցութիւնների ամենամեծ առաւելութիւնն է ու առաքի՜նութիւնը: Մարդը համեմատաբար գիտակից է, աւելի քան որեւէ ուրիշ կենդանի էակ երկրագնդի վրայ: Նա ընդունակ է, որոշ չափերով, քննադատելու ու գնահատելու կենսական երեւոյթները **իր, մարդկային** տեսակետից, զանազանել ցանկալին ոչ-ցանկալիից եւ որոշ սահմաններում ուղղում մտցնելու իր անհատական ու խմբական կեանքի մէջ:

Եւ այստեղ մեզ հետաքրքրողը յատկապէս գիտակցութեան ու գիտակցութիւնից բխող գնահատման խնդիրն է:

Եթէ մենք հարցնում ենք՝ պե՞տք են արդեօք ազգերը, ո՞ւմ են պետք եւ ի՞նչի համար՝ պարզ է, որ հարցը զուտ **իդէոլոգիական** բնոյթ ունի:

Թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս են գոյացել ազգային բաժանումները անցեալում, ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս պահել են գոյութիւնը մինչեւ այսօր ու պիտի վերանա՞ն ապագայում թէ ոչ, այդ փաստային դրութիւնները չեն (անցեալում, ներկայում ու հաւանական ապագայում), որ զբաղեցնում են մեր միտքը, այլ այն, թէ **ի՞նչ արժէք** պետք է տալ փաստին («լաւի» ու «վատի» մեր ըմբռնումով) եւ հետեւապէս ի՞նչ դիրք բռնել նրա հանդէպ (մեր կարողութեան սահմաններում):

Ես հայ եմ ու միւս հայերի հետ միասին կազմում եմ հայ ազգը: Սա պատմական **փաստ** է, ակներեւ ու անհերքելի իրողութիւն:

Մենք՝ հայ ազգը կազմող հայ մարդիկս, կարող ենք (ինչպէս ցոյց է տալիս պատմութիւնը, մեր եւ ուրիշ ազգերի անցեալն ու ներկան) ամրանալ ու ինքնահաստատուել ազգայնօրէն, բայց կարող ենք եւ տկարանալ, չէզոքանալ, ապագայնանալ աստիճանաբար: **Կարելիութիւն** է սա, կարելիութիւն, որի մէջ ուրիշ բազմազան գործօնների շարքում՝ որոշ տեղ ունի նաեւ մեր հաւաքական ցանկութիւնն ու կամքը:

Իսկ թէ ինչ ուղղութեամբ են արտայայտուելու մեր կամքն ու ցանկութիւնը, սա անմիջապէս կախուած է նրանից, թէ ինչ արժէք ենք

տալիս փաստին եւ թէ կարելիութիւններից որն ենք գերադասում. մեր **իդէոլոգիան** է սա:

Իդէոլոգիան ինքնին չի կարող բնորոշել կեանքի ընթացքը, սպառել բոլոր կարելիութիւնները: Նա անխուսափելիօրէն բախուելու է իրականութեան հետ: Իրականութեան մէջ մեզանից դուրս հանդիպելու ենք մեզ նպաստող ու մեզ խանգարող, ընդդիմադիր ոյժերի: Առաջինների հետ բնականօրէն պէտք է դաշնակցենք ու գործակցենք, իսկ վերջինների դէմ՝ զինուենք, պաշտպանողական դիրքեր բռնենք կամ յարձակողական գործողութիւններ ձեռնարկենք:

Բախման հետեւանքը ամէն մի անջատ դէպքում կարող է անհայտ լինել մեզ: **Հաւատում ենք**, սակայն (առանց այդ հաւատի անկարելի է որեւէ **իդէոլոգիա**), որ վերջին հաշվով ու ընդհանուր առմամբ յաղթանակը մերն է լինելու, որովհետեւ մեր հասկացողութիւնով մեր **իդէոլոգիան** է **ճշմարիտը**, այսինքն՝ կեանքից բխածն ու կեանքն առաջնորդողը, ցանկալին ու կարելին:

Ո՞րն է «ճշմարիտն ու բարին» մեր դէպքում՝ ազգերի կո՞ղմն է, թէ ազգերի դէ՞մ: Ընթերցողը գուշակում է անշուշտ իմ պատասխանը՝ ազգերի օգտին է այն:

Այն բոլոր հիմնաւորումներ, որ այնքան երկարօրէն աշխատեցի պարզել նախորդ էջերում եւ շատ ուրիշները, որ անկարելի է սպառել որեւէ գրութեան մէջ՝ վաղուց արդէն բերել են ինձ այն անխախտելի համոզման, որ ազգ-երեւոյթը **դրական երեւոյթ** է պատմութեան մէջ:

Ինչ չափանիշ էլ ընդունելու լինենք գնահատման համար՝ հանրային կարիքների, թէ անհատական պահանջների չափանիշը, եզրակացութիւնը նոյնն է. ազգային միութիւնները պէտք են եւ հանրութեան, եւ անհատին:

Ազգութիւնը հոգեկան մշակոյթից ամէնից յստակ աղբիւրն է ու ինքը մշակոյթ է արդէն: Հոգեկան մշակոյթի լաւագոյն նուաճումները կատարուել են մինչեւ այսօր ազգային շրջանակի մէջ ու ապագայումն էլ աներեւակայելի են այդ շրջանակից դուրս: Այն բոլոր առարկայութիւնները, որ թիրիմացութեամբ բերուում են ազգերի դէմ՝ չեն բխում ազգի **տութիւնից**, այլ միայն **արտայայտութիւնների ձեւից**, որ կարող են փոխուել ու կփոխուին անուշտ առաջադիմութեան գալիք՝ աւելի բարձր աստիճանների վրայ:

VII

Մարդկութիւնը իր ամբողջութեան մէջ կարելի է նմանեցնել մի մեծ ու բարդ օրգանիզմի...

Բայց այստեղ պիտի ընդհատեն խօսքս մի շատ կարեւոր նկատողութիւն անելու համար:

Ասի **նմանեցնել**, բայց ոչ **նոյնացնել**: Եւ նմանեցնել որոշ տեսակետներից միայն ու խոշոր վերապահումներով: Անցեալ դարում բուրժուական իդէոլոգիա դաւանող ընկերաբանները ի չարն են գործադրել այն նմանութիւնը, անալոգիայի ճամբով գնացել են շատ աւելի հեռու, քան թոյլ է տալիս երեւոյթների էութիւնը ու յանգել են սխալ կամ միտումնաւոր եզրակացութիւններին:

Այսպէս, նոյնացնելով հաւաքական ու անհատական օրգանիզմները, փոխանցելով ֆիզիոլոգիական կեանքի օրէնքները ընկերային կեանքի աշխարհը ու շփոթելով գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն աշխատանքի բաժանաման սկզբունքը դասակարգային բաժանումների հետ, ուրեմն եւ դասակարգերը օրգանների հետ, այդ կարգի ընկերաբանները արդարացրել են դասակարգերի գոյութիւնը անցեալում ու քարոզել նրանց անհրաժեշտութիւնը՝ ապագայում:

Բայց դասակարգերը օրգաններ չեն ֆիզիոլոգիական իմաստով, ինչպէս եւ մարդ-անհատները՝ բջիջներ չեն:

Յամամարդկային հաւաքական օրգանիզմը կազմող բջիջների մէջ կայ մի շատ էական տարբերութիւն, այն որ հաւաքական օրգանիզմի մէջ մարդ-անհատը **գիտակցում է** իր անհատական գոյութիւնը, ընդունակ է անհատօրէն ցանկանալու ու ձգտելու, անհատօրէն ապրելու գոհութեան ու դժգոհութեան ապրումները, մինչդեռ բջիջը չունի այդ յատկութիւնները, ինչպէս չունի այդ յատկութիւնը նաեւ համամարդկային հաւաքական օրգանիզմը՝ մարդկութիւնը:

Չընկնենք մետաֆիզիկայի մութ աշխարհը, բիոլոգիան ու ընկերաբանութիւնը եւս ազատ չեն մեթաֆիզիկական անեզր ընդհանրացումներից ու մանաւանդ չչահագործենք մարդկային լեզուի անճշդութիւնը, որ յաճախ արտայայտում է նոյն բառերով տարբեր գաղափարներ: Այո՛, գուցէ բջիջն էլ ունի իր **բջիջային ինքնագիտակցութիւնը** եւ մարդկութիւնն էլ իբրեւ ամբողջութիւն՝ ունի իր **գերմարդկային** կամ **համամարդկային ինքնագագացութիւնը**... Գուցէ: Բայց ես այդ չգիտեմ ու չեն կարող գիտնալ: Գիտեմ միայն, եւ ինձ համար այն է կարելորդ, որ իմ ինքնագիտակցութիւնն ու ինքնագագացութիւնը ոչ բջիջային է, ոչ գերմարդկային, այլ պարզապէս ու յստակօրէն **մարդկային**: Յետեւաբար եւ իմ իդէոլոգիան կարող է լինել միայն մարդկային, ոչ աւելի, ոչ պակաս: Մնացածը պարապ խօսքեր են, մտքի պարապ մարզանքներ:

Դառնալով անալոգիաներին, պէտք է նկատել ամենից առաջ, որ օրգանիզմի մէջ բջիջների փոխադարձ կապը **օրգանական է**, մինչդեռ անհատի կապը հաւաքականութեան մէջ՝ **ընկերային է**:

Տարբերութիւնը մեծ է:

Բջիջը կապուած է օրգանիզմի հետ շատ աւելի սերտօրէն, քան անհատը՝ ընկերային հաւաքականութեան հետ: Խօսքս այնպիսի բարդ օրգանիզմների մասին է, ինչպիսիսն է մարդկայինը: Միւս

կողմից, օրգանիզմը իր ամբողջութեան մէջ՝ շատ աւելի կախում ունի բջիջներից: Օրգանիզմը անբաժանելի ամբողջութիւն է, **անհատ** է: Այդպէս չէ ընկերութիւնը: Եթէ մարդկային օրգանիզմը կազմող մօտ երեսուն միլիառ բջիջներից մեռնի այս կամ այն խումբը առանց անմիջապէս փոխարինելու նոյն կարգի նոր բջիջներով, կմեռնին նաեւ բոլոր միւս բջիջները՝ մէկ բջիջը կամ բջիջային մի խմբակցութիւն չի կարող ապրել առանց միւսների: Այդպէս չէ անհատների ընկերային հաւաքականութեան մէջ: Եթէ մեռնի առանց փոխարինուելու մարդկային հաւաքականութիւնը կազմող մարդ-անհատների կէտը՝ երեք քառորդը, իննը տասներորդ մարդկութիւնը կշարունակէ ապրել: Տեսականօրէն, եթէ երկուքուկէս միլիառ մարդ անհատներից, որ այսօր շէնացնում են երկրագունդը ու կազմում մարդկութիւնը, մնաց մի զոյգ միայն, անկարելի չէ, որ այդ մի զոյգ էգ ու արուն ապրեն, սերունդ տան, բազմանան ու անկախ թուից՝ մարդկութիւն կազմեն: Մարդկային օրգանիզմ կազմելու համար հարկաւոր է անբաժանելիօրէն կապուած երեսուն միլիառ բջիջների սերտ աշխատակցութիւնը, մինչդէռ «մարդկութիւնը» կարող է կազմուած լինել մի հատիկ ընտանիքից միայն: Նոյնքան մեծ է տարբերութիւնը նաեւ օրգանիզմը կազմող օրգանների ու մարդկութիւնը կազմող հասարակական այն բաժանումների միջեւ, որոնք դասակարգ են կոչվում:

Մարդկային հաւաքականութեան մէջ դասակարգերը բնորոշում են միայն աշխատանքի բաժանման սկզբունքով, այլ նաեւ ու գլխաւորապէս **սպառման** խնդիրով: Սրա դէմ է, որ ըմբոստանում է մարդու խիղճն ու միտքը եւ սա է, որ անկարելի է անում առանց խոշոր վերապահումների անալոգիան հաստատել օրգանի ու դասակարգի միջեւ:

Օրգանիզմի մէջ խօսքս առողջ օրգանիզմի մասին է, հարկաւ բոլոր օրգանները աշխատում են եւ սպառում են ընդհանուր պահեստից այնքան միայն, որքան անհրաժեշտ է իրենց գոյութիւնը պահպանելու ու աշխատանքի ընդունակութիւնը ապահովելու համար: Այդպէս չէ դասակարգայնօրէն կազմակերպուած մարդկային հաւաքականութեան մէջ՝ այստեղ կան դասակարգեր, որոնք սպառում են արդիւնաբերելու կամ սպառում են շատ աւելի, քան արդիւնաբերում: Եթէ որոնենք անալոգիաներ՝ այսօրուայ մարդկութիւնը պէտք է նմանեցնել **հիւանդ** օրգանիզմի՝ անպտուղ ու շահագործող, իսկ դասակարգերը այն ատաւիստական կամ rudimentaires օրգաններին, որոնք **ծանրաբեռնում** են վատ կազմուած օրգանիզմները եւ որոնք ոչ միայն անպէտք են ու աւելորդ, այլեւ ուղղակի **վնասակար**, այն աստիճանի, որ մարդիկ յաճախ դիմում են վիրաբուժական գործողութիւնների՝ այդ պարագիտներից ազատուելու համար, օրինակ՝ կտրում, դէն են ձգում appendice-ը:

Մի ուրիշ շատ եական տարբերութիւն: Օրգանիզմի մէջ սպառելու հաճոյքը, ինչպէս եւ աշխատելու նեղութիւնը չեն յատկացուած որոշ օրգանների միայն, այլ տարածուած են **ամբողջ օրգանիզմի վրայ**: Օրգանիզմի մէջ չի կարելի բաժանել հաճոյքը նեղութիւնից, աշխատանքը՝ սպառումից: Անբաժանելի գործողութիւններ են սրանք: Աշխատելը սպառել է արդէն ու սպառելը՝ աշխատել: Չի կարելի ասել նաեւ, թէ աշխատանքը ինքնին նեղութիւն է ու սպառումը՝ անպատճառ հաճոյք: Յամենայն դէպս՝ հաճոյք թէ տհաճութիւն, սրանք չեն պատկանում որոշ օրգանների միայն, այլ ընդհանուր են ամբողջ օրգանիզմի համար:

Եթէ ձեռքը յոգնել է աշխատելուց, յոգնութեան տհաճութիւնը զգում է ոչ թէ ձեռքը կամ ոչ միայն ձեռքը, ձեռքի մկանունքները, այլ օրգանիզմը ամբողջովի: Միւս կողմից, եթէ բերանը ծծում է մի կտոր շաքար կամ ստամոքսը մարսում է խորոված կաքաւի միս կամ աչքը տեսնում է մի գեղանկար տեսարան կամ ականջը լսում է երաժշտական նուագ, բերանը, ստամոքսը, աչքն ու ականջը չեն, որ վայելում են ճաշակելու, մարսելու, տեսնելու եւ լսելու հաճոյքը, այլ օրգանիզմը իբրեւ ամբողջութիւն:

Այդպէս չէ մարդկային հաւաքականութեան մէջ:

Եթէ ես ծամում եմ կաքաւի քնքոյշ միսը ու գոհունակութեամբ լիզում եմ ճարպոտ շրթունքներս, որսորդը, որ այդ կաքաւը որսալու համար լոյսը չբացուած դուրս է եկել տնից, ժամերով քայլել է լեռներում, մագլցել է ժայռերի վրայ, յոգնել է երկար որոնումներից, տառապել է ցրտից ու տաքից, այդ որսորդը ոչ մի հաճոյք չի զգում, ամենեւին չի բաժանում իմ ուտելու վայելքը: Ես չեմ կարող ասել, թէ ես ու որսորդը բաժանեցինք աշխատանքը՝ նա որսաց, ես կերայ... Նոյն օրգանիզմի պատկանող ձեռքն ու ստամոքսը կարող են ասել այդ, որովհետեւ նրանց համար գոհութեան ու դժգոհութեան զգացումը ընդհանուր է, անբաժան, մինչդեռ ես ու որսորդը ունենք յստակօրէն բաժանուած անհատական ապրումներ: Եւ որքան էլ աշխատեմ համոզել յոգնած ու քաղցած որսորդին, թէ նա պէտք է երջանիկ լինի, որովհետեւ ես մեծ ախորժակով կերայ նրա որսած կաքաւը, որսորդը չի հաւատայ ինձ եւ իրաւացիօրէն կանուանի կեղծաւոր ու խաբեբայ:

Եթէ փափկասուն տիկնիկը Փարիզի Մեծ Օպերայի ամենամեայ պարահանդէսում զարդարել է իր մարմարեայ կուրծքն ու ուսերը գեղեցիկ ժանեակներով, թոքախտից հիւծուած այն աղջիկը, որ իր ցուրտ մանսարտում երկար ցերեկներ ու երկար գիշերներ կուրացրել է իր աչքերը ժանեակը գործելիս՝ այդ աղջիկը մասնակից չէ տիկնոջ երջանկութեան, տիկնոջ յաղթական գեղեցկութիւնը չի լցնում հպարտութեամբ նրա արիւնքաբան սիրտը:

Եթէ նաւթարդիւնաբերութեան «թագաւորներից» մէկը Նիցցայում կամ Բիարրիցում վճարում է հարիւր հազար ֆրանկ այդ օրուայ հերոսուհի demimondaine-ի մի համբոյրի համար, բանուորը, որ հեռաւոր Բաքուայ կամ Պենսիլուանիի ցեխի ու մուրի մէջ հանել է գետնի խորքերից այդ հարիւր հազարը, բնաւ չի զգում այդքան թանկագին համբոյրի քաղցրութիւնը, համբոյրը մնում է «խօզիւն»-ին, իսկ բանուորին՝ ցեխն ու մուրը...

Ասել, թէ մարդկային հասարակութեան մէջ աշխատաւոր, արդիւնաբերող դասակարգերը նոյնն են՝ ինչ որ օրգանիզմի մէջ ձեռներն ու ոտները, իսկ իշխող ու վայելող դասակարգերը՝ ուղեղն ու ստամոքսը, սա կամ շատ խոշոր թիրիմացութիւն է կամ փարիսեցիութիւն կամ լրբենի ծաղղանք:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ վերսկսում են ընդհատած խօսքս՝ կայ այնուամենայնիւ որոշ նմանութիւն անհատական ու հաւաքական օրգանիզմների միջեւ եւ մարդկութիւնը կազմող որոշ խմբաւորումները կամ բաժանումները իրօք կարելի է նմանեցնել օրգանների: Եւ այս կարգի անալոգիաների մէջ առանձին տեղ պիտի տրուի ազգային խմբաւորումներին, որ կարելի է նկատել իբրեւ մի ուրոյն ու շատ կարեւոր օրգան համամարդկային օրգանիզմի մէջ, հոգեկան կեանքի եւ հոգեկան մշակոյթի օրգան:

Ազգ-օրգանը պարագիտ չէ: Նա ոչ միայն սպառում է, այլեւ առատօրէն արտաբերում կուտակում է, խտացնում, զարգացնում եւ անընդհատ ստեղծագործում **հոգեկան արժէքներ**, արժէքներ, առանց որի մարդը մարդ չէ:

Եւ ազգը **համամարդկային** օրգան է այն մտքով, որ ամէն մի ազգային ստեղծագործութիւն ոչ միայն ազգային է, այլ նաեւ համամարդկային, որովհետեւ ազգային արժէքների սպառողը ոչ միայն ազգն է, այլեւ մարդկութիւնը իր ամբողջութեամբ:

Միտքս պարզելու համար դիմեմ մի անգամ եւս լեզուի օրինակին:

Ասել եմ արդէն, որ լեզուները անփոխարինելի եւ անթարգմանելի... Բնականօրէն հարց է ծագում՝ եթէ ճիշտ է իմ ասածը, ապա ուրեմն ի՞նչ **համամարդկային** արժէք կարող է ունենալ այդ **անթարգմանելի** ազգային լեզուները: Օրինակ, ի՞նչ արժէք կարող են ունենալ ռուսի համար անգլիական լեզուի հարստութիւնները, եթէ ռուսը չի հասկանում անգլիերէն ու անգլիացու խօսքն էլ չի կարելի թարգմանել ռուսերէնի...

Հակասութեան մէջ չէ՞մ ընկնում արդեօք:

Ոչ, հակասութիւն չկայ:

Անգլիերէն ասուած խօսքը չի կարելի թարգմանել ռուսերէն, դա ճիշտ է: Բայց դա չի նշանակում, թէ անգլիերէնից թարգմանուած կամ անգլիական ազդեցութեան տակ կազմուած ռուսական խօսքը չի պարունակում իր մէջ **անգլիական տարրեր**: Պարունակում է անպայման,

անհրաժեշտօրէն չի կարող չպարունակել: Որքան էլ թարգմանութիւնը ռուսերէն լինի, այնուամենայնիւ թարգմանական ռուսերէնի վրայ մնում է բնագրի կնիքը, ինչ որ մի բան, որ զգացում է յստակօրէն: Երբ ես կարդում եմ ռուսերէն լեզուով անգլիերէնից թարգմանուած մի վէպ առանց գիտենալու հեղինակի ազգութիւնը եւ անկախ վէպի բովանդակութիւնից գլխի եմ ընկնում համարեա առանց վրիպումների, որ կարդացածս անգլիական գրուածք է՝ բնագրի լեզուն կարծես թափանցում է թարգմանութեան տողերի տակից: Անուշադիր, անպատրաստ կամ լեզուային նրբութիւնները նկատելու անընդունակ ընթերցողը կարող է չտեսնել, չհասկանալ տարբերութիւնը, բայց **տարբերութիւնը այնուամենայնիւ** կայ եւ անխուսափելիօրէն ազդում է ընթերցողի մտքի վրայ, ընդարձակում է ու զօրացնում խօսելու կարողութիւնը, լեզուային նոր կարելիութիւններ է պատւաստում նրան:

Յովի. Թումանեանը թարգմանել է ռուս ժողովրդական «բիլի-նաներից» մէկը «Մուրոմի Իլիան Վլադիմիր իշխանի պալատում»: Արտակարգ յաջողութեամբ է կատարել այս խիստ դժուար գործը, լեզուն անվիճելիօրէն հայերէն է, ինչպէս եւ առհասարակ Թումանեանի ամէն մի ասած կամ գրած խօսքը, բայց եւ այնպէս սա այն լեզուն չէ, որով նոյն Թումանեանը պատմած է, օրինակի համար, Սասնայ ծուռ Դաւիթի վէպը:

Երկուսն էլ հայերէն են, **մի քիչ տարբեր տեսակի...** Եւ եթէ մեր տաղանդաւոր բանաստեղծը գիտենար անգլիերէն ու թարգմանած լինէր նաեւ անգլիական «բալլադ»-ներից մէկը, այս նոր թարգմանութեան լեզուն էլ իր հերթին չէր նմանի ոչ Մուրոմցի Իլիայի, ոչ Սասնայ Ծուռի լեզուին, մի նոր բան կլինէր սա՝ միշտ հայերէն մնալով հանդերձ:

Եւ մեր լեզուն շատ բան շահած կլինէր անգլիական «բալլադ»-ի թարգմանութիւնից, ինչպէս շահել է ռուսական «բիլինայ»-ի թարգմանութիւնից: Թարգմանիչը շփման գալով անգլիական լեզուի հետ նոր գծեր ու նոր շեշտեր կմտցնէր իր հայերէնի մէջ, ինչպէս մտցրել է շփման գալով ռուսերէնի հետ:

Թերեւս անգիտակիցօրէն ու ակամայից, բայց անխուսափելիօրէն անելու էր այդ:

Չայ լեզուն, որ արդէն իր կազմակերպման շրջանում բարդ է եղել, կրել է դարերի ընթացքում շատ զօրեղ ազդեցութիւններ դրսից՝ պարսկական, յունական, քրդական, վրացական, արաբական, թուրքական, իսկ վերջերս՝ նաեւ ռուսական, լեզուները դրել են յաջորդաբար իրենց դրոշմը մեր խօսքի վրայ:

Եւ դա լաւ է եղել: Սենք հոգեպէս հարստացել ենք առնելով օտար լեզուներից այն, ինչ պակասել է մերինին, ընդարձակել ենք,

զօրեղացրել ու բազմացրել արտայայտուելու մեր սեփական միջոցները:

Դարձեալ պիտի հրաւիրեն ընթերցողի ուշադրութիւնը: Մի որոնէք հակասութիւն այստեղ ու նախընթաց էջերուն ասածներիս մէջ, երբ խօսքս բազմալեզուանի կամ կէս-լեզուանի մարդկանց մասին էր: Օտար լեզուներից օգտուելը չի նշանակում անպատճառ կորցնել կամ փչացնել սեփականը: Ամբողջ խնդիրը նրանում է, թէ **ինչ** է փոխ առնուում դրսից, **ինչպէս** եւ **ինչ քանակով**:

Եղիշէն, Նարեկացի Գրիգորը, Նահապետ Քուչակը, Սայաթ Նովան ու Գ. Սունդուկեանը սրենք բոլորն էլ **հայերէն** են գրել ու երգել, թէւ բոլորն էլ մեծապէս ազդուած են եղել օտար լեզուներից եւ այդ պատճառով է **ճաշ**, որ նրանց խօսքը այնքան լիահնչուն է, այնքան արտայայտիչ ու ազդու:

Տարբեր բան է **իւրացնել**, օրգանապէս կապելով իւրացրածը սեփականի հետ, եւ տարբեր բան է՝ **մեխանիկօրէն խառնել** իր լեզուին օտար բառարան, օտար քերականութիւն, օտար ու խորթ ոճ: Առաջին դէպքում լեզուն **սնուում** է, մինչդեռ երկրորդ դէպքում՝ **հիւանդանում է** ու **այլասերում**:

Ես ընկել եմ ռուսերէնի տիրական ազդեցութեան տակ այն հասակում, այնպիսի պայմանների մէջ, երբ **իւրացնել** պահելով հանդերձ իմ սեփականը՝ անկարող եմ եղել: Բայց այդ մի օրինակի կողքին կարող եմ դնել իսկոյն մի ուրիշ օրինակ՝ իմ հանգուցեալ բարեկամ Թումանեանի օրինակը: Թումանեանը մօտեցել է ռուսերէնին այն ժամանակ միայն, երբ ամխորտակելիօրէն հաստատուած է եղել հայերէնի մէջ եւ միանգամայն տարբեր արդիւնք է ստացել: Այնտեղ, ուր ես ունեցել եմ ողբալի կորուստ՝ Թումանեանը շահել է մեծապէս, ես փչացրել եմ ընդմիջտ **իմ լեզուն**, Թումանեանը աւելի եւս զինել է իրենը:

Ռուսի լեզուն թշնամի չէ իմ հայերէնին, ոչ էլ վտանգ կամ սպառնալիք:

Վտանգ ու սպառնալիք դառնում է այն դէպքում միայն, երբ ես չգիտեմ նրանից օգտուելու ձեւն ու չափը կամ երբ ռուսը յարձակողականի է դիմում եւ, օգտուելով կողմնակի ոյժերից ու հանգամանքներից, արգելքներ է դնում իմ լեզուի ազատ զարգացման ու արհեստականօրէն պատուաստում է ինձ իր ռուսերէնը:

Հարկաւ, այդ դէպքում վտանգ կայ եւ ինձ չի մնում ուրիշ բան, քան տէր կանգնել իմ ժառանգական սեփականութեան, դիմել ինքնապաշտպանութեան ամէն հնարին միջոցի ու թոյլ չտալ, որ թալանեն ինձ:

Բոլոր լեզուային կամ ընդհանրապէս ազգային պայքարի **այդ ձեւը** չի բխում երեւոյթների էութիւնից եւ եթէ իրականութեան մէջ յաճախ տեղի է ունենում՝ պայմանաւորուում է կողմնակի պատճառներով:

Էապես ռուսը բնաւ չի շահագրգռուած, որ խեղդուի կամ արմատախիլ արուի իմ հայերէնը: Ընդհակառակը, մեծապէս շահագրգռուած է, որ իմ լեզուն էլ միւս լեզուների շարքում ապրի ու զարգանայ: Շահագրգռուած է, որովհետեւ ինքն էլ կարող է մի բան սովորել, մի բան փոխ առնել ու իւրացնել իմ լեզուից այնպիսի մի բան, որ չի կարող տալ ոչ իր ռուսերէնը, ոչ գերմաներէնը, ոչ ֆրանսերէնը: Որքան էլ համեստ ու աղքատ լինի այսօրուայ հայ գրականութիւնը, այնուամենայնիւ նա ունի այնպիսի էջեր, որ ռուսը չի գտնի իր սեփական շատ ճոխ գրադարանի մէջ: Ի՞նչ շահ ունի նա ցամաքացնելու այդ ինքնայատուկ ստեղծագործութեան աղբիւրը, եթէ ինքն էլ կարող է խմել ու խմում է նոյն ջրերից:

Ազգերն ու լեզուները՝ իբրեւ այդպիսիներ, թշնամիներ չեն, այլ բնածին դաշնակիցներ, որ մեծ կարիք ունեն համագործակցելու եւ, փոխադարձաբար, միմեանց պակասը լրացնելու:

Կայ անշուշտ մի յատուկ պայքար, որ բնական է ու անխուսափելի նաեւ ազգերի միջեւ: Դա նոյն պայքարն է, որով առաջնորդւում է եւ առաջադիմում կեանքն առիասարակ, բոլոր կենդանի էակներն ու հաւաքականութիւնները ընդհանրապէս. պայքար, որը բխում է ապրելու, ինքնահաստատուելու եւ զարգանալու, մեծանալու առողջ բնագոյից: Յարկաւ, այստեղ լինելու են յաղթողներ ու յաղթուածներ՝ թոյլերը, անպէտքները, անկենսունակները բնաջնջուելու են ու տեղ են տալու աւելի ուժեղներին, աւելի կենսունակներին, աւելի օժտուածներին:

Այդ պայքարը ոչ միայն անխուսափելի է, այլ եւ **ցանկալի**, քանի որ «բնական ընտրութեան» ճանապարհով հաստատուում են միշտ աւելի ու աւելի բարձր ազգային տիպեր:

Մի պայմանով սակայն պայքարը պէտք է կատարուի ազատ մրցման շրջանակում, պէտք է պայքարեն **իրօք ազգային** տարրերը, որպէսզի յաղթութիւնը տանի իրօք **ազգայնօրէն ուժեղը** ու պարտուի իրօք **ազգայնօրէն անպէտքը**: Ուրիշ խօսքով՝ պէտք է պայքարեն, յաղթեն ու յաղթուին **մշակոյթները, գինուած մշակոյթային միջոցներով** եւ ոչ ուրիշ կարգի գէնքերով:

Բնագիտական աշխարհում կեանքի կռիւը կենդանական կամ բուսական տեսակների մէջ դեկավարում է՝ միմիայն ու ամբողջովին՝ բնական օրէնքներով: Ամէն բան տարբերային է այնտեղ կամ զուտ բնագոյային: Չկայ ոչ գիտակցող միտք, ոչ գիտակցած կամք: Ուրիշ բան է սոցիալական աշխարհը: Այստեղ մարդ ձգտում է ու գէթ մի փոքր չափով կարող է հակադրել բնութեան կոյր ոյժերին իր գիտակցութիւնն ու կամքը: Սոցիալական աշխարհում կատարուող երեւոյթների վերաբերմամբ մարդը պէտք է ու գէթ մասամբ կարող է ունենալ իր պահանջները, արտայայտել իր կամքը, տարբերել ցանկալին ոչ ցանկալիից, բարին չարից:

Պատմամշակութային խմբավորումների միջև տեղի ունեցող անխուսափելի պայքարը պետք է դրուի ու գէթ մասամբ կարող է դրուել այնպիսի պայմանների մէջ, որ ապահովուած լինի լաւագոյն ելքը, լաւագոյնը՝ մարդկային հասկացողութեամբ, հարկաւ: Եւ որքան անելի բարձր ու յստակ է գիտակցութիւնը, որքան անելի կազմակերպուած է մարդու հաւաքական կամքը, այնքան անելի զինուած է նա՝ իր իղէալները իրականացնելու համար:

Պէտք է տարբերել պայքարի զէնքն ու ձեւերը, յաղթելու ու պարտուելու պայմանները:

Եթէ հայ լեզուն այնքան թոյլ է ներքուստ, կարելիութիւններով այնքան աղքատ, զարգանալու անընդունակ ու այնքան անկենսունակ, որ յաղթում է, բախման գալով ռուս կամ թուրք լեզուների **լեզուային** կարողութեան հետ, բնական է ու լաւ, որ մեռնի աստիճանաբար ու ասպարէզը թողնի թուրքերէնին կամ ռուսերէնին կամ նոր կազմակերպուող մի լեզուի:

Բայց եթէ հայ լեզուն մեռնում է, իսկ ռուս կամ թուրք լեզուն յաղթանակում է այն պատճառով միայն, որ ռուսը կամ թուրքը փակում է հայ երեխայի առջեւ իր մայրենի դպրոցի դռները ու բռնի դնում ձեռքը ռուսերէն կամ թուրքերէն դասագիրքը, սա արդէն հիւանդ կամ անկենսունակ հայերէնի մահը չէ, այլ մի պարզ **սպանութիւն**: Դպրոց փակել կամ ոստիկանական միջոցներով օտար լեզու պատուաստել, մի լեզու իրաւագուրկ անել, իսկ միւսը մեռնաշնորհ կամ արտօնեալ դիրքի մէջ դնել: Սա ազգային, այսինքն՝ մշակութային պայքար չէ, այլ բոլորովին տարբեր բան:

Եւ այսպիսի պայքարի մէջ կարող է յաղթուել, բնաջնջուել լաւագոյնը, անելի արժեքաւորը՝ յօգուտ պակաս արժեքաւորի: Որովհետեւ ժողովուրդների ազգային կարողութիւնը ոչ միշտ համաչափ է իրենց միւս կարողութիւնների, օրինակ՝ պետական կամ զինուորական կարողութեան:

Ահա՛, մի օրինակ:

Եթէ համեմատութեան դնէք հայկական ճարտարապետութիւնը միջին դարերում եւ մեր օրերում ասենք՝ համեմատենք Անիի Մայր Եկեղեցին Ալեքսանդրապոլի Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցու հետ, կտեսնէք, որ մեր ազգային արուեստը ութ հարիւր տարուայ ընթացքում ոչ միայն չի արել որեւէ յառաջադիմութիւն, այլ ակներեւօրէն յետադիմել է, թէ գեղարուեստի եւ թէ նոյնիսկ արհեստի տեսակէտից:

Ինչո՞ւ է եղել այդպէս, ի՞նչ պատահեց Անին կառուցանող մեծ վարպետների ժառանգներին, ինչո՞ւ սրանք չչաչունակեցին, անընդունակ եղան շարունակելու հայրերի սկսած այնքան գեղեցիկ գործը: Թերեւս հայկական ճարտարապետութիւնը ԺԱ.-ԺԲ. դարերում ասել էր արդէն իր վերջի խօսքը, սպառել էր բոլոր կարողութիւնները, ինչպէս ասենք սպառել են իրենց ժամանակին եգիպտական կամ

գոթական ճարտարապետութիւնները, սնանկացել էր ներքուստ, ուրեմն եւ բնականօրէն պիտի մեռնէր, տեղ տար ասելի կենսունակ մի արուեստի...

Ոչ, ժԱ. դարում հայկական ճարտարապետութիւնը դեռ նոր էր գտել իրեն, դեռ շատ բան ունէր ասելու, լի էր կարողութիւններով, առողջ էր ու կենսունակ:

Բայց դրսից մի ոյժ՝ թուրքերի զինուորական ոյժ, որ իր ձիերի սմբակների տակ տրորեց հայ մշակոյթի ծաղիկները ու դարերով կասեցրեց ամէն մի յառաջադիմութիւն:

Մշակոյթների պայքար չէր սա, այլ մշակոյթի բնաջնջում:

Թուրքերի երկարատեւ տիրապետութեան տակ հայ ազգը վայրենացաւ, զրկուեց նախորդ սերունդների ջանքերով կուտակուած մշակութային բոլոր արժէքներից եւ իր հոգու անթափանցելի խորքերում հազիւ կարողացաւ փրկել պապենական ճոխ ժառանգութեան բեկորներ ու սաղմեր միայն հեռաւոր ապագայում նոր ծիլեր տալու համար:

Թուրքերից առաջ Հայաստան տեսել է ուրիշ աշխարհակալներ՝ պարսիկներ, յոյներ, հռոմէացիներ, արաբներ... Սրանք եւս ոյժի մարդիկ էին, որ զէնքով տիրացան մեր երկրին ու երկար ժամանակներ պահեցին մեզ իրենց իշխանութեան տակ: Բայց սրանք բերել էին, զինական ոյժի հետ միասին նաեւ մշակոյթի ոյժ եւ սրանց ձեռքով ներմուծուած մշակութային նոր արժէքների շնորհիւ բեղմնաւորուել ու լաւագոյն պտուղներ էր տուել մեր սեփական ազգային մշակոյթը: Անին գերազանցօրէն հայկական լինելով հանդերձ ունի իր մէջ եւ պարսկական, եւ յունական, եւ արաբական տարրեր:

Որքան էլ կորստաբեր եղած լինի մեր երկրի համար այս օտարների տիրապետութիւնը՝ անհերքելի է, սակայն, որ նա ունեցել է եւ դրական հետեւանքներ: Կորցնելով քաղաքական անկախութիւն՝ մենք հարկաւ զրկուել ենք ազգային մշակոյթը զարգացնելու շատ կարեւոր միջոցներից: Բայց, միւս կողմից, շփման գալով օտար մշակոյթների հետ, մենք շատ բան ենք սովորել, ընդօրինակել ու իւրացրել:

Այսպէս չի եղել թուրք-թաթարական ցեղերի յաղթանակն ու տիրապետութիւնը: Սրանք ամէն բան քանդել են եւ փոխարէնը չեն տուել ոչինչ: Չեն տուել, որովհետեւ ոչինչ չեն ունեցել տալու: Ոչ միայն մի նոր բան չեն սովորեցրել մեզ, այլեւ ծանր փականքներ դրել մեր սեփական ստեղծագործութեան վրայ, զրկել են յառաջադիմելու ամէն հնարաւորութիւնից: Իսկ ով չի յառաջադիմում՝ արդէն յետադիմում է: Եւ ահա, Անիի ճարտարապետական գոհարներից ութ դար յետոյ մենք չենք կարողացել շինել մի ուրիշ բան, քան Ալէքսանդրապոլի կոպիտ ու տծեւ Սուրբ Փրկիչը, իսկ Տրդատ ճարտարապետի այլասերուած ժառանգները կառուցել են Բոսֆորի ափերին այնքան գռեհկօրէն ճոխ

ու գեղարուեստականօրէն այնքան սնանկ, այնքան անհեթեթ պալատներ...

Մենք շատ բան կորցրինք թուրքական լուծի տակ:

Բայց կորուստը մերը չէր միայն: Թուրքական տիրապետութիւնը հայ երկրի վրայ, կործանելով հայ ազգային մշակոյթը, միաժամանակ, եւ այդ իսկ պատճառով թուլացրեց նաեւ համամարդկային օրգանիզմը, որովհետեւ անգործութեան եւ յետադիմութեան մատնեց նրա ստեղծագործող օրգաններից մէկը:

Ահա՛, մի հանգամանք, որ լրջօրէն հաշուի պիտի առնուի ամէն անգամ, երբ դուռն է ազգային պայքարի խնդիրը:

Եթէ ազգերի մէջ տեղի ունեցող պայքարի ելքը որոշուում է միմիայն ֆիզիկական ոյժի գերազանցութեամբ, յաղթանակը կարող է լինել ու յաճախ լինում է կորստաբեր ամբողջ քաղաքակրթութեան համար առհասարակ, ուրեմն, նաեւ հենց իրեն՝ յաղթողի համար:

Պէտք է մի քայլ էլ առաջ գնալ:

Կորուստը տեղի է ունենում ոչ միայն այն ժամանակ, երբ ստորին աստիճանի կամ անպտուղ մշակոյթը զալիս է խեղդելու աւելի բարձր աստիճանի մշակոյթ, այլեւ այն ժամանակ, երբ խեղդուողը աւելի թոյլ լինելով հանդերձ ինքնին կենսունակ է ու առողջ, ընդունակ է զարգանալու եւ իր ուրոյնութիւնը հաստատելու:

Այսօր ռուս ազգը շատ աւելի զօրեղ է, քան հայ ազգը, եւ ոչ միայն **ֆիզիկապէս** իր ծաւալով, նիւթական կարողութիւններով, պետական կազմով ու զինուորական ոյժով, այլ նաեւ **ազգայնօրէն**, այսինքն՝ իր ազգային մշակոյթով: Այսպէս, ռուսական գրականութիւնը շատ աւելի զօրեղ է եւ ըստ քանակի, եւ ըստ որակի, քան հայկականը: Բայց եթէ ինչ-ինչ պատճառներով ու ինչ-ինչ միջոցներով առանց ոստիկանական, տնտեսական կամ օրէնսդրական ճնշումների ռուսական գրականութիւնը զար խեղդելու հայկականը՝ սա եւս կլինէր կորուստ, անպայման կորուստ:

Որովհետեւ այն հանգամանքը, թէ ռուսականի հետ համեմատած հայ գրականութիւնը պակաս ուժեղ ու պակաս հարուստ է՝ դեռ սպացոյց չէ, թէ նա ինքնին անկենսունակ է, անպէտք ու անարժէք, անպտուղ: Եթէ այս ճամբու վրայ կանգնելու լինէինք, պէտք է մահուան դատապարտէինք նաեւ ռուս գրականութիւնը, որովհետեւ սա եւս իր հերթին պակաս զօրեղ ու պակաս հարուստ է անգլիականի հետ համեմատած:

Համամարդկային տնտեսութեան ու յառաջադիմութեան տեսակէտից հայ գրականութեան՝ ուրեմն եւ հայ լեզուի, ուրեմն եւ հայ ազգի, մահը ողջունելի կլինէր այն դէպքում միայն, երբ նա սպառած լինէր իր բոլոր կարողութիւնները, ստեղծագործելու ամբողջ ընդունակութիւնը եւ իբրեւ մի պարագիտ քաշ տալիս լինէր կէս-կենդան գոյութիւն: Կենդանի դիակներ կամ դիակացած կեանքեր հարկաւոր չեն մարդկու-

թեանը եւ իսկ դիակներին իրենց ու որքան շուտ յանձնուած հողին՝ այնքան լաւ:

Ազգերը անմահական չեն: Եւ եթէ մի ազգի մահուան պատճառը իր իսկ ներսից է ասենք՝ օրգանական է, ոչ վրդովուելու, ոչ էլ ցաւելու պատճառ ունենք: Մահը այն մեծ սանիտարն է, որ մաքրում է երկրագունդը անպէտքացած էակներից ու տեղ պատրաստում նոր կեանքի համար:

Ուրիշ բան է, երբ կատարւում է **սպանութիւն**:

Այստեղ արդէն շատ բան ունենք ասելու, որովհետեւ սա ամենից պիղծ ոճիրն է՝ ոչ միայն սպանուողի, այլեւ ամբողջ մարդկութեան համար:

Եւ եթէ մարդկութիւնը անտարբեր ականատես է մնում կատարուող ոճիրին կամ փորձ չի անում պատասխանատութեան կանչելու ազգասպանին՝ մարդկութիւնը ինքը արդէն ոճրագործ է ու մեծ կարիք ունի ինքնաբուժման:

Իսկ եթէ մարդկութիւնը չունի միջոցներ ազգերի կեանքը ապահովելու կամ նրանց դէմ կատարուած ոճիրները պատժելու համար, ինչպէս պետութիւնները օրէնքի, դատարանի ու զինուած ուժերի միջոցով ապահովում են քաղաքացիների կեանքը ու պատժում ոճրագործներին, ապա ուրեմն մարդկութիւնը վատ է կազմակերպուած ու պէտք ունի հիմնովին վերակազմուելու՝ լաւագոյն սկզբունքներով:

Պահանջը ուսուսպիական չէ:

Ինքնապաշտպանութեան ու փոխադարձ օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, որ ծնունդ է տուել ու կազմակերպել բոլոր կարգի հաւաքականութիւնները առհասարակ, այդ նոյն անհրաժեշտութիւնը տանելու է անխուսափելիօրէն դէպի միջազգային մի մեծ կազմակերպութիւն: Զարկաւոր է միայն մի քիչ ակելի լայն տեսութիւն, մի փոքր ակելի խոր գիտակցութիւն ու կազմակերպուելու ակելի մեծ կարողութիւն, քան ունի մարդկութիւնը այսօր: Այդ գիտակցութեան եւ կարողութեան օրը գալու է անշուշտ ու թերեւս այնքան էլ հեռու չէ...

Ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը, որ բարձրաձայն յայտարարուեց մեծ պատերազմի ընթացքում եւ ազգային փոքրամասնութիւնների խնդիրը, որ դրուեց խաղաղութեան դաշնագիր մշակելու շրջանում, սրանք առաջին քայլերն են այդ ճամբու վրայ, թող որ հեղինակները կողմնակի կամ յետին մտքեր ունեցած լինէին: Յայտարարման փաստը ինքնին ապացոյց է արդէն, որ խնդիրը հասունացած է ու լուծում է պահանջում:

Եւ «Ազգերի Լիգա» կոչուած մարմինը, որ այսօր մի դատարկ հնչիւն է միայն, վաղը դառնալու է իրական ուժ, փոխադարձ ապահովագրութեան մի հզօր կազմակերպութիւն...

Բայց ինչպե՞ս որոշել, թե ո՞ր ազգն է կենսունակ ու, հետևաբար, իրաւունք ունի ապրելու եւ ո՞րը՝ անբուժելի հիւանդ ու, հետևաբար, լաւ է որ մեռնի:

Ես այդ չգիտեմ եւ չկայ մէկը, որին վստահեմ յանձնել հանելուկի լուծումը:

Առաջին ենթադրութիւնը պէտք է լինի այն, որ ամէն մի ազգ, որ ունի ազգային գիտակցութիւն ու ազգայնօրէն ապրելու կամք ամէն մի այսպիսի ազգ, միանգամայան անկախ իր այսօրուայ կարողութեան չափից կենսունակ է ու պիտանի, հետևաբար, պէտք է ունենայ ապրելու հնարաւորութիւն:

Հակառակը կարող է ապացուցանել մահուան փաստը միայն:

Եթէ մի ազգ՝ ունենալով հանդերձ ապրելու **օրելիսի** բոլոր պայմանները, այնուամենայնիւ չապրեց, մեռաւ, ահա այդ ժամանակ միայն, եւ ոչ դրանից առաջ կարելի կ'լինի ասել, թէ նա սնանկ էր, ապրելու անարժան եւ հանգիստ սրտով դագաղը դնել:

Եթէ ես՝ մի անհատ, **ուզում եմ** ապրել, ոչ ոք իրաւունք չունի զրկել ինձ օդից, արեգակի լոյսից ու սնունդից՝ պատճառաբանելով, թէ անընդունակ եմ ապրելու: Ունենալ ապրելու տարական միջոցներ՝ սա իմ **իրաւունքն** է: Զրկել ինձ այդ միջոցներից՝ նշանակում է սպանել ինձ:

Նոյնն է եւ ազգերի վերաբերմամբ:

Անշուշտ, ազգերը, ինչպէս եւ անհատները, պայքարում են կեանքի ու ապրելու միջոցների համար: Եւ պայքարի հետևանքը բնականօրէն լինում է ուժեղների յաղթանակը՝ ի հաշիւ թոյլերի: Բայց մարդկայնօրէն կազմակերպուած մարդկային հաւաքականութիւնների մէջ ոյժի եւ թուլութեան գաղափարը մի քիչ տարբեր իմաստ ունի եւ պէտք է ունենայ, քան **բիոլոգիական** աշխարհում: Մարդիկ կազմակերպուում են հենց նրա համար, որ սահման դնեն **բիոլոգիական** կռուի մարդկայնօրէն անհանդուրժելի ձեւերին, փոխանակեմ կոյր ու բիրտ ոյժերը աւելի բարձր կարգի ոյժերով, տնտեսեմ մարդկային կեանքերը՝ ընդհանուր շինարարութեան համար:

Եթէ փողոցում մի մարդ մի քսակին կամ վերարկուին տիրանալու համար սպանում ու կողոպտում է ինձ, սա եւս պայքար է եւ ուժեղի յաղթանակ թոյլի հաշուին, յարձակուողը ատրճանակ է ունեցել ձեռքին, այսինքն՝ ուժեղ է եղել: Իսկ ես վերարկուիս տակը պողպատեայ զրահ չեմ ունեցել, այսինքն՝ թոյլ եմ եղել: Բայց այս ձեւի պայքար եւ այսպիսի յաղթանակ չի հանդուրժում մարդկային հասարակութիւնը, անթոյլատրելի ու վնասակար է համարում եւ արգելելու համար՝ զինուած պահակներ է կանգնեցնում փողոցների անկիւններում: Իսկ եթէ սպանութիւնն ու թալանը այնուամենայնիւ տեղի են ունենում՝ հետա-

պնդում է ու գտնում ոճրագործին, ձերբակալում է, դատի է տալիս ու կախաղան հանում:

Ճիշտ նոյն միջոցները ու ճիշտ նոյն պատճառներով պետք է ունենայ կազմակերպուած մարդկութիւնը նաեւ ազգերի կեանքը ապահովելու համար:

Մարդասպանը չի կարող արդարացնել իր արածը այն առարկութիւնով, թէ ինքը ուժեղ է եղել, իսկ ես թոյլ ապացոյց, որ ինքը կարողացել է ինձ սպանել, իսկ ես չեմ կարողացել պաշտպանել իմ կեանքն ու զոյքը: Իմ այս կարգի թուլութիւնը դեռ ապացոյց չէ, թէ ես անպէտք եմ եղել կեանքի համար, ընդունակ չեմ եղել ու, հետեւապէս, իրաւունք չեմ ունեցել ապրելու: Եւ հակառակը՝ աւագակի յաղթութիւնը դեռ ապացոյց չէ, թէ նա իրօք աւելի կենսունակ է, աւելի պիտանի է կեանքի համար եւ ուրեմն իրաւունք ունի ապահովելու իր գոյութիւնը՝ իմ հաշուին:

Նոյնը եւ ազգերի միջեւ տեղի ունեցող պայքարի վերաբերմամբ:

Ազգերի **մշակոյթային** կարողութիւնը՝ հետեւապէս եւ ազգային արժէքը, ոչ միշտ համաչափ են իրենց **ֆիզիկական** կարողութեան քանակային, պետական կամ ռազմական ոյժին: Փոքր կոչուած ազգերը յաճախ մեծ դեր են խաղացել ու անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցել մարդկութեանը: Պատմութիւնը փայլուն ապացոյցներ է տալիս այս ուշագրաւ ճշմարտութեան:

Եբրայեցիները շատ փոքրիկ ու շատ անկազմակերպ ազգ են եղել, բայց տուել են մարդկութեան Հին ու Նոր Ուխտը, Միաստուածութեան գաղափարը: Հելլադայի յոյները հազիւ մի քանի գաւառակի տէր ազգ են եղել, բայց արել են քաղաքակրթութեան համար աւելի, քան մարդկային այնպիսի օվկիաններ, ինչպիսի էին ու են չինական ու հնդկական ազգերը, էլ չեմ խօսում թուրք-թաթարական ցեղերի մասին: Անգլիական ազգը՝ կէս-վայրենի ցեղերից հազիւ կազմակերպուած, տուել է մարդկութեան Շէքսպիրի թատրոնը ու այսօրուայ լուսաւորեալ պետութիւնների քաղաքական կազմը: Նիդերլանդները, որ ժՁ. դարում եղել են սպանական հզօր կայսրութեան ծայրագաւառներից մէկը միայն, տուել են հետեւեալ դարում այնպիսի մի ճոխ գեղարուեստ նկարչութիւն, որին հաւասարը թերեւս միայն Իտալիան տուած լինի: Նորվեգիական փոքրիկ ազգը տուեց մեզ մեր օրերում այնպիսի համաշխարհային դէմքեր, ինչպիսի են Իբսենն ու Կնուտ Համսունը...

Դիտմամբ ընտրում են այնպիսի օրինակներ, որոնց **ազգային** բնոյթը անվիճելի է՝ եբրայեցիների կրօնը, հելլէնների քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնը եւ արուեստը, Շէքսպիրի թատրոնը, անգլիական պետական սահմանադրութիւնը, Նիդերլանդների նկարչութիւնը, Իբսենի ու Համսունի գրական երկերը:

Սրանք բոլորն էլ անկասկածելիօրեն **ազգային** ստեղծագործութիւններ են:

Ազգերի վերաբերմամբ «մեծի» ու «փոքրիկի», ուժեղի ու թուլի, պիտանիի ու անպետքի խնդիրներ պետք չէ որ դրուեն: Բոլորն էլ ցանկալի են, բոլորն էլ պիտանի, ամէն մէկը իր յատուկ սահմաններում եւ իր կարողութեան չափերով:

Քանի կենդանի է ազգը, ոչ ոք չի կարող ասել, թէ ինչ կարելիութիւններ, ինչ թաքնուած, ներկայումս դեռ անյայտ գանձեր սնուցանում է նա ապագայի համար:

Քանի կենդանի է ազգը՝ ամենից փոքրն իսկ, ամենից համեստը, նա իրաւունք ունի ապրելու, ինքնահաստատուելու ու զարգանալու, իրաւունք ունի իր տեղն ունենալու արեւի տակ:

Ազգերի պահպանումը **մշակոյթային տեսակների** պահպանումն է:

Վերացական արդարութեան կամ անառողջ **սեմտիմենտալիզմի** խնդիր չէ սա, այլ լայնօրէն գիտակցած իրական շահերի պահանջ, ոյժերի տնտեսութեան ու աշխատանքի լաւագոյն բաժանման պահանջ:

Ազգային իրաւագրկութիւնների ու ազգային ճնշումների պատճառով, մարդկութեան կէսը անդամալոյծ է այսօր, անպտղութեան դատապարտուած: Սա ոչ միայն ոճիր է, այլ եւ բացարձակ յիմարութիւն:

Պահանջը հասունացած է, գիտակցուած ու հրապարակ հանուած: Մենք ապրում ենք մի պատմական շրջան, ուր սոցիալական, դասակարգային մեծ **պորբլեմի** կողքին ծառայել է նոյնքան մեծ ազգային **պորբլեմը**: Երկուսն էլ պետք է գտնեն բաւարար ու անյապաղ լուծում: Աշխարհի տէրերը, իշխող դասակարգերն ու իշխող ազգերը պետք է հասկանան դրութիւնը ու հարթեն ճամբան պատմութեան միջեւ: Հակառակ դէպքում հին ու հնացած աշխարհին սպառնում է այնպիսի մի աղէտ (catastrophe), որի նմանը գուցէ դեռ չի տեսել մարդկութիւնը Հռոմի անկումից յետոյ:

Ազգայնօրէն կազմակերպուելու, ինքնահաստատուելու, զարգանալու, յառաջադիմելու եւ լրիւ արտայայտուելու համար ազգ կազմող մարդիկ պետք է ունենան իրենց Հայրենիքը:

Ի՞նչ ասել է Հայրենիք:

Նկատեցէք մի շատ բնորոշ հանգամանք: Որքան սովորական են մեր լեզուի մէջ «ազգ» ու «ազգասիրութիւն» բառերը նոյնքան անսովոր, օտարոտի ու խորթ են «հայրենիք» ու «հայրենասիրութիւն» բառերը: Տասնեւիններորդ դարում տեղի ունեցած մեր վերածնունդի շրջանում այնքան ենք խօսել «ազգից» ու «ազգասիրութիւնից», խօսել ենք տեղի ու, մանաւանդ, անտեղի, ճիշտ ու մանաւանդ, սխալ իմաստով, անկեղծօրէն, ու մանաւանդ կեղծաւորաբար, ու բառերը մաշուել են մշտական գործածութիւնից, կորցրել են արժէքը ու խոշոր

չափերով վարկաբեկուել... Մինչդեռ, «հայրենիք» ու «հայրենասիրութիւնը» այն աստիճանի խորթ են եղել մեր լեզուին ու ականջին, որ օրինակ՝ եւրոպական patriotisme-ը թարգմանել ենք «ազգասիրութիւն» բառերով:

Եթէ շարքային հայ մարդու բերանից լսում էք ստեպ-ստեպ «հայրենիք» բառը, եթէ գրագէտ մշեցին «հայրենիք» է անուանում Տարօնի հովիտը, կարնեցին՝ Կարնոյ Բարձրաւանդակը, երեւանցին՝ Արարատեան դաշտը, զանգեզուրցին՝ Սիւնիքի ձորերը, այստեղ բառը ունի սոսկ «ծննդավայր»ի իմաստ, ոչ աւելին:

Բայց ծննդավայրը դեռ Հայրենիք չէ եւ նոյն իսկ ոչ միշտ հայրենիքի մի մասը, ինչպէս եւ «ազգասիրութիւն»-ը patriotisme չէ: Տարբեր բովանդակութեան ու տարբեր ծաւալի գաղափար են սրանք:

Ինչո՞ւ է եղել այսպէս, ինչո՞վ պէտք է բացատրել բառերի այս շփոթումը մեր մէջ «ազգ»-ի ժողովրդականութիւնը եւ «հայրենիք»-ի անժողովրդականութիւնը:

Պատասխանը դժուար չէ գտնել:

Դարերից իվեր մենք կազմել ենք Ազգ, դարեր շարունակ աւելի կամ պակաս ուժգնօրէն ապրել ենք ազգային կեանք, ունեցել ենք հնուց ու այսօր էլ ունենք շատ շեշտուած ազգային գիտակցութիւն: Եւ բնական է ու հասկանալի, որ մտցրել ենք մեր ամենօրեայ բառարանի մէջ այդ գիտակցութիւնն արտայայտող բառը:

Իսկ Հայրենի՞ք:

Հայրենիք վաղուց է, որ չունենք: Աւելին, բառի իսկական իմաստով գուցէ երբեք էլ չենք ունեցել: Եւ եթէ ունեցել ենք հեռաւոր անցեալում Հայրենիքի նման մի բան՝ այդ Հայրենիքը եղել է այնքան թերի, անկայուն ու անցողակի, իսկ գաղափարը այնքան աղօտ, այնքան սաղմնային, որ չի ձգել ամուր արմատներ մեր հաւաքական գիտակցութեան խորքում ու չի ձուլուել անջնջելի բառի մէջ: Իրի ու գաղափարի անգոյութեան կամ երկարատեւ բացակայութեան պատճառով մենք մոռացել ենք բառը, եթէ միայն գիտցել ենք երբեւիցէ, մոռացել ենք այնքան հիմնովին, որ այսօր վերստին սովորելու կարիք ունենք:

Հարկաւ, գործածութեան մէջ մենք ունեցել ենք «Հայաստան» բառը: Բայց մինչեւ երեկուայ օրը ի՞նչ բովանդակութիւն ենք դրել այդ բառի մէջ:

Մինչդեռ, երեկ մենք հասկացել ենք «Հայաստանը» իբրեւ աշխարհագրական, պատմական կամ առ առաւելն՝ իբրեւ ցեղագրական (ethnographie) **տերմին**: Հայրենիք չէ դա: Անշուշտ, Հայրենիքը պարունակում է իր մէջ անհրաժեշտօրէն եւ աշխարհագրական, եւ պատմական, եւ ազգագրական տարրեր, բայց իր ամբողջութեան մէջ մի բան աւելի է, քան այդ տարրերը էապէս **քաղաքական** գաղափար է Հայրեն-

նիքը: Եւ ահա այդ էականն է, որ պակասել է մեր ընթրնողութեան, որովհետեւ պակասել է մեր պատմական կեանքին:

Քաղաքացիի համար Յայրենիքը այն երկիրն է, որի տէրն ու տնօրէնը ինքն է, իր համաքաղաքացիների հետ միասին:

Ազգի համար Յայրենիքը ազգային Պետութիւնն է:

Յայրենիք կազմելու, այսինքն՝ մի երկրի տէր ու տնօրէն լինելու միակ միջոցը պետութիւն հաստատելն է: Այսպէս է եղել անցեալներում, այսպէս է ներկայում եւ, հաւանօրէն, ու, դժբախտաբար, այդպէս է լինելու դեռ երկար ժամանակ:

Տեսականօրէն դժուար չէ պատկերացնել մարդկային համակեցութեան այնպիսի մի ձեւ, որի մէջ զանազան կարգի խմբաւորումներ՝ սրանց թւում նաեւ ազգեր, իբրեւ պատմա-մշակութային ուրոյն միութիւններ, կազմեն արտապետական, անիշխանական հայրենիքներ, այսինքն՝ այնպիսի հայրենիքներ, որոնք կապուած չեն պետական կառուցուածքից անբաժան բռնութեան հետ: Այդպիսի մի կացութիւն ոչ միայն դժուար չէ պատկերացնել, այլ եւ լուրջ տուեալներ կան ենթադրելու, թէ այդ ուղղութեամբ է ընթանում պատմութիւնը եւ այդտեղ է բերելու իվերջոյ:

Անհերքելի է, սակայն, որ անիշխանական ապագայի հնարաւորութիւնները ենթադրում է այնպիսի խոր, այնպիսի արմատական փոփոխութիւններ, թէ մարդու անհատական հոգեբանութեան եւ թէ գոյութիւն ունեցող ընկերային փոխարաբերութիւնների մէջ, որ պետութիւնների իրաւասութեան աստիճանական սահմանափակումը կատարում է շատ դանդաղօրէն եւ իսպառ վերացումը պահանջելու է շատ երկար ժամանակ: Եւ ինչ հեռանկարներ էլ գուշակի կամ ծրագրի ապագայի համար անիշխանականը՝ անհերքելի է, որ պատմական ներկայ շրջանում պետութիւնն է ու միայն պետութիւնը, որի մէջ կարող է մարմնանալ զէք մասամբ քաղաքացիի ու ազգի Յայրենիքը:

Ատում են՝ զէք մասամբ, որովհետեւ անցեալ ու ներկայ պետութիւններից եւ ոչ մէկը չի եղել իսկական ու լրիւ Յայրենիք պետութիւնը կազմող բոլոր անհատների ու ամբողջ ազգի համար:

Պետութեան կազմի մէջ լինելը ինքնին դեռ չի նշանակում տէր լինել այդ պետութեան, ուրեմն, եւ չի նշանակում Յայրենիք ունենալ: Պետութիւններ կազմող ազգերն ու մարդ-անհատները միշտ բաժանուած են եղել, եւ դեռ այսօր էլ մնում են բաժանուած՝ երկու տարբեր դասերի, իշխողների ու իշխուածների, իշխանութեան տէրերի ու իշխանութեան ենթակաների: Սի կողմից՝ աւելի կամ պակաս իրաւատէր «քաղաքացիներ», միւս կողմից՝ աւելի կամ պակաս իրաւազուրկ «հպատակներ», իսկ հին աշխարհում նաեւ ճորտեր՝ ահա՛ պետութեան կազմը:

Քաղաքացին քաղաքացի է եւ, հետեւապէս, ունի Յայրենիք այն չափով միայն, ինչ չափով տէր է երկրին: Պարզ հպատակը, այսինքն՝ քաղաքականապէս իրաւագուրկ մարդը Յայրենիք չունի, ինչպէս չունի Յայրենիք նաեւ քաղաքականապէս իրաւագուրկ ազգը:

Չունի, բայց ձգտում է ունենալ, եւ ժամանակի ընթացքում մեծ նուաճումներ է կատարել ու շարունակում է կատարել այս ուղղութեամբ:

Անշուշտ, այսօրուայ ամենից աւելի ազատաշունչ պետութիւնների մէջ, անգամ այն պետութիւնների, որ «ռամկավար» հանրապետութիւններ են անուանում եւ ուր, ըստ օրէնքի, բոլոր քաղաքացիները ու քաղաքացիների բոլոր կարգի խմբավորումները վայելում են հաւասար իրաւունքներ, այդ պետութիւնների մէջ անգամ **փաստօրէն** շարունակում է գոյութիւն ունենալ իշխողների ու իշխուածների դրութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ հայրենատէրների ու հայրենագուրկների դրութիւնը:

Բայց, այս այսպէս լինելով հանդերձ, եթէ համեմատենք ժամանակակից հանրապետութիւնները՝ Ռամսես Բ.-ի, Նաբուգոդոնոսորի, Ասուրբանիքալի, Վշտասպեան Դարէիի, Ալէքսանդր Մակեդոնացու, Օկտաւ Աւգուստոսի, Յուստինիանի, Շարլեմանի, սպանական Կարլոս Ե.-ի, Մեծն Լուի ԺԴ.-ի կամ Մեծն Պետրոսի կայսրութիւնների հետ, չենք կարող չտեսնել, թէ որքան մեծ տարբերութիւն կայ ներկայի ու անցեալի մէջ, եւ պետական հին ու նոր իրաւակարգերի, իշխելու եւ իշխուած լինելու **ծելի** ու **չափի** միջեւ: Եթէ պետութիւնը դեռ այսօր էլ լրիւ հայրենիք չէ բոլոր քաղաքացիների համար հաւասարապէս, այնուամենայնիւ այդ դրութեան շատ աւելի մօտ է, քան եղել է հին ժամանակներում եւ նոյնիսկ մօտակայ անցեալում: Օրինակ, դեռ երէկ գոյութիւն ունեցող Յաբսբուրգների կամ Ռոմանովների կայսրութեան մէջ: Նոյնն է եւ ազգերի վերաբերմամբ: Որքան էլ հեռու են գոյութիւն ունեցող պետութիւնները «ազգային տներ» կամ «ազգային հայրենիքներ» լինելու պահանջից, այնուամենայնիւ **շատ աւելի ազգային են**, քան եղել են երբեւէ:

Մի կողմից՝ ազգայնացնել պետութիւնները ու պետականացնել ազգութիւնները, իսկ միւս կողմից՝ պետութեան ներսը բարձրացնել նախկին «հպատակ»-ը իրաւատէր «քաղաքացու» աստիճանի: Ահա՛, այն ճամբան, որի վրայ կանգնել է վճռականօրէն պատմութիւնը, եւ չկայ ոչ մի պատճառ կարծելու, թէ ապագայում պիտի շեղուի այդ շիտակ ճամբից կամ կանգ առնի, չգնայ մինչեւ վերջը:

Ազգերը, ինչպէս եւ անհատ քաղաքացիները, սկսել են հասկանալ իրենց կարիքները, հետեւապէս եւ իրաւունքները, որովհետեւ իրաւունքը ուրիշ բան չէ, քան գիտակցած կարիքի ձեւակերպումը: Ազգերը ուզում են ապրել ազգայնօրէն եւ գիտեն կամ գիտենալու վրայ են, որ դրա համար պէտք է ունենան Յայրենիք՝ մի տուն, մի

անկիւն, ուր կարողանան կենտրոնացնել իրենց ստեղծագործական կարողութիւնը եւ ազատօրէն կարգաւորել հաւաքական կեանքը, ուրիշ խօսքով՝ պէտք է կազմեն Ազգային Պետութիւն:

Պէտք է կազմեն պետութիւն, որովհետեւ ներկայ պատմական շրջանում ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող ապահովել ազգային կեանքի իսկապէս ազատ, իսկապէս անկաշկանդ զարգացումը: Ազգայնօրէն ապրելու ու զարգանալու համար ազգը պէտք է շնչի ազգային մթնոլորտի մէջ: Դպրոց, լեզու, առօրեայ ու պետական կեանքի մէջ, ու գիտական հաստատութիւններ, պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, գրադարաններ ու թանգարաններ, թատրոն ու լսարան, գրականութիւն ու մամուլ, արուեստ ու գեղարուեստական արդիւնաբերութիւն, սրանք են, որ սնունդ են տալիս հոգեկան մշակոյթին, այսինքն՝ սրանք են, որ ապրեցնում են ազգը: Իսկ այս ամէնը ունենալու համար հարկաւոր են այնպիսի միջոցներ՝ նիւթական ու ոչ-նիւթական, որ մատչելի են միմիայն պետութիւններին:

Եթէ ազգը չի կազմում պետութիւն, եթէ չունի իր տրամադրութեան տակ պետական միջոցներ, անյաղթելի դժուարութիւնների է հանդիպում յառաջդիմութեան ճամբի վրայ: Եւ ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող փոխարինել պետութիւնը, որովհետեւ ուրիշ ոչ մի կազմակերպութիւն չի կարող ունենալ պետութեան իրաւասութիւնն ու կարողութիւնը:

«Յպատակ» ազգը օտար պետութեան մէջ, նոյնիսկ ամենից աւելի ազատամիտ ու լայնախոհ պետութեան մէջ անխուսափելիօրէն մնալու է գրկուած սնունդից: Եւ սրա համար անհրաժեշտ չէ, որ իշխող ազգը՝ պետութեան տէրը, անպատճառ անբարեացակամ լինի իշխուածի հանդէպ՝ գրկանքը առաջանալու է ինքնին, իբրեւ բնական հետեւանք քաղաքական աննպաստ կացութեան: Իշխող ազգը շատ բնականօրէն, նոյնիսկ ակամայից, պիտի ձգտի հաստատելու իր սեփական ազգային դէմքն ու ծաւալուելու ազգայնօրէն: Բնագոյի պահանջ է սա: Ապա, պիտի ձգտի ազգայնացնելու իր պետութիւնը, որովհետեւ կեանքը ամէն օր նոր ապացոյցներ է տալիս, թէ որքան օտար տարրերի գոյութիւնը պետութեան ներսում բարդացնում ու դժուարացնում է պետական մեխանիզմի աշխատանքը, որքան թուլացնում է մեխանիզմը: Բնագոյն ու կարիքը՝ լրացնելով միմեանց ու յենուած ոյժի վրայ, կաշկանդելու են իշխուած ազգերի զարգացումը յօգուտ իշխողի: Սա անխուսափելի է: Ու կմնայ անխուսափելի, քանի գոյութիւն ունեն ազգայնօրէն բարդ պետութիւններ:

Պետութիւնը շատ զօրեղ գործօն է իշխող ազգի անհատականութիւնը հաստատելու համար: Եւ նոյնքան զօրեղ գործօն է իշխուած

ազգերը ապագայնացնելու կամ առնուազն նրանց բնական զարգացումը նեղ ու խեղդիչ շրջանակների մեջ սահմանափակելու համար:

Ահա՛, մի պարզ՝ շատ պարզ, բայց եւ շատ կարեւոր խնդիր՝ լեզուի խնդիրը:

Ահա՛, մի պետութիւն ունի իր պետական լեզուն, որով օրենսդրում է, դատում, կարգադրում, վարում պետական բազմաթիւ ու բազմազան գործերը: Քաղաքացին ամէն օր ու ամէն մի քայլափոխի շփում է այդ լեզուի հետ, որովհետեւ ամէն օր ու ամէն մի քայլափոխի շփում է պետութեան հետ, գործ է ունենում պետական հաստատութիւնների մեջ, հարկադրուած է լինում դիմելու պետութեան գործակալներին կամ նրանց հրամանները լսելու, կարդալու: Եւ որքան աւելի զարգացած է պետական կեանքը, այնքան աւելի մեծ է պետական լեզուի շրջանառութիւնը, հետեւապէս, եւ ազդեցութիւնը: Կարելի է ասել առանց չափազանցութեան, որ քաղաքակիրթ երկրներում քաղաքացին շարունակ ապրում է ու ճնշում պետական լեզուի մթնոլորտի մեջ:

Արդ, պետական լեզուն իշխող ազգի լեզուն է:

Սա շատ բնական է: Բայց այս մի հատիկ հանգամանքը արդէն ինքնին՝ նոյնիսկ անկախ պետութեան ցանկութիւնից ու դիտաւորութիւններից, բացառիկօրէն արտօնեալ դրութեան մեջ է դնում իշխող ազգութիւնը իհաշիւ իշխուածների, նրա լեզուին տրուում է գործադրութեան մի շատ կարեւոր ասպարէզ, որից միւս լեզուները մնում են զուրկ: Իսկ գործադրելու անհրաժեշտութիւնը բնականօրէն տանում է դէպի զարգացում, ինչպէս եւ անգործադրութիւնը կամ սահմանափակ գործադրութիւնը տանում է դէպի անկում, որովհետեւ կարիքը ամէն մի ստեղծագործութեան հիմնական պայմանն է, նրա գլխաւոր խթանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատման օրից, շատ կարճ ժամանակամիջոցում, հայ լեզուն մտաւ զարգացման այնպիսի մի շրջանի մեջ, որը դարեր շարունակ մնում էր փակ իրեն առջեւ: Հայաստանցի հայը **հարկադրուած է** մշակելու իր լեզուն, որովհետեւ այդ լեզուով պէտք է վարեր իր պետական կեանքը: Օրէնքներ սահմանադրեր, մեղադրեր ու պաշտպաներ դատական ատեաններում, բանախօսեր պետական խնդիրների վրայ, տեսակէտներ ձեւակերպէր ու զեկուցումներ կազմէր, հրամայէր ու կարգադրէր, հաշիւ պահէր ու հաշիւ տար:

Մինչեւ երկուայ օրը այս բոլորը կատարւում էր կամ ռուսերէն կամ թուրքերէն լեզուով, հայերէնը մնում էր պետական շրջանութիւնից դուրս եւ այս իսկ պատճառով չէր զարգանում ռուսերէնի կամ թուրքերէնի հետ հաւասար թափով: Ընդհակառակը, տեղի էր տալիս, տկարանում էր ու նոյնիսկ մոռացւում: Չեմ ուզում ասել, հարկաւ, թէ պետական կեանքից դուրս՝ սնուելու ուրիշ աղբիւր

չունի լեզուն: Եթե այդպես լիներ, շատ լեզուներ՝ սրանց թույլ նաեւ հայերենը, շատոնց արդէն անհետացած պիտի լինէին: Ո՛չ, ուզում եմ ասել միայն, որ լեզուի զարգացման համար պետական կեանքը խիստ կարեւոր գործօն է՝ ամենակարեւորներից մէկը: Առանց սրան լեզուն չի կարող զարգանալ հարկաւոր թափով ու մանաւանդ չի կարող գտնել իր լրիւ, ամբողջական արտայայտութիւնը: Միշտ մնալու է մի բաց, մի խոշոր պակաս, որը չի լրացուի ուրիշ ճանապարհով, որովհետեւ ընկերային կեանքի տարրերը տարբեր պահանջներ են դնում լեզուին, հետեւապէս եւ տարբեր ուղղութիւններով են մղում նրա զարգացումը: Պետական խօսքը, ուրոյն բնոյթի խօսքը, պահանջում է լեզուից այնպիսի յատկութիւններ եւ այնպիսի կարողութիւններ, որ չունի ո՛չ ընտանիքում կամ շուկայում գործադրուող առօրեայ խօսակցութիւնը, ո՛չ լրագրական, ո՛չ գեղարուեստական եւ ո՛չ իսկ գիտական լեզուն: Սրանց բառարանը, ոճը, նոյնիսկ քերականութիւնը որքան էլ զարգացած լինեն՝ բաւական չեն պետական գործերը վարելու եւ պետութեան ասելիքը ձեւակերպելու համար: Բառարանը պէտք է լրացուի նոր կամ մոռացուած բառերով, ոճը պէտք է ազատուի անճշտութիւնից ու անորոշութիւնից, կտրուկ ու աներկբայելի շեշտ առնի, քերականութիւնը պէտք է շրջանառութեան մէջ դնի յատուկ ձեւեր...

Համեմատեցէք ուշադրութեամբ որեւէ պետական գրութիւն, մի օրինագիծ, կառավարական մի յայտարարութիւն, մի զեկուցագիր, դատական մի որոշում, վարչական մի հրաման կամ կարգադրութիւն ուրիշ կարգի գրութիւնների հետ, օրինակ՝ լրագրական յօդուածի, վիպական պատմուածքի, բարեկամական նամակի կամ քարոզների ժողովածուի հետ եւ կտեսնէք, թէ որքան տարբեր են սրանց լեզուները:

Լեզուի այս ուրոյն կողմը չի կարող մշակուել պետական կեանքից դուրս, հետեւապէս, ոչ-պետական լեզուները դատապարտուած են մնալու առնուազն կիսատ ու պակասաւոր:

Արդէն այս մի հատիկ հանգամանքը՝ կրկնում են խօսքս, արտօնեալ դրութեան մէջ է դնում իշխող լեզուն՝ ի հաշիւ իշխուածների:

Բայց սրանով դեռ չի սահմանափակուում անհաւասար դրութիւնից բխող ամբողջ վտանգը: Կան եւ ուրիշ վտանգներ, աւելի սպառնալի, աւելի մահաբեր: Պետութեան մէջ ոչ միայն օրէնսդրական, դատական ու վարչական գործառնութիւնները, այլեւ ընկերային կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները ընդհանրապէս կրում են իրենց վրայ աւելի կամ պակաս մեծ չափով, աւելի կամ պակաս ստիպողականութեամբ պետական լեզուի ազդեցութիւնը: Դպրոցը, մամուլը, գրականութիւնը, թատրոնը, արդիւնաբերութիւնը, ամբաստանը եւ նոյնիսկ ընտանեական կեանքը՝ սրանք բոլորը կապուած են հազար ու մի կապերով պետական կեանքի հետ: Հետեւապէս, բոլորն էլ ենթակայ

են պետական լեզուի գերիշխանութեան: Քաղաքացին հարկադրուած է գիտենալ ու գործադրել պետական լեզուն ոչ միայն պետական հիմնարկութիւնների մէջ, այլև սրանից դուրս, իր առօրեայ կեանքի ամէն մի քայլափոխին: Պարզ է, որ այսպիսի պարագաներում ազգային լեզուն՝ պետականի հետ համեմատած նսեմանում է, ետ է մղւում մի անկիւն, նկատուում է անկարելոր ու փոքրաթէք եւ այդ իսկ պատճառով՝ արհամարհելի: Անգործադրութեան կամ սահմանափակ գործադրութեան հետեւանքով նա չի զարգանում, ետ է մնում կեանքից, մոռացւում է աստիճանաբար կամ վերյիշում է միայն «ազգասիրաբար»... Իսկ վերացական ազգասիրութիւնը նոյնիսկ եթէ անկեղծ է ու լուրջ, բայց չունի ամուր յենարաններ կեանքի մէջ՝ այն ոյժը չէ, որ կարողանայ փրկել լեզուն:

Իսկ լեզուն ազգային կեանքի ամենից էական, ամենից անհրաժեշտ տարրն է: Առանց լեզուի չկայ ազգային կեանք: Միւս կողմից, առանց պետական կազմակերպութեան լեզուն վտանգուած է մեծապէս: Եթէ նոյնիսկ գոյութիւն չունենային ուրիշ կարգի մտահոգութիւններ ու կարիքներ, այս մէկն արդէն բաւական է՝ պետութեան նշանակութիւնը ըմբռնելու համար:

Եւ հասկանալի է, թէ ինչու գիտակցութեան եկած, բայց սեփական պետութիւնից զուրկ ազգերը այդքան բուռն թափով ձգտում են պետականօրէն կազմակերպուելու, ուրիշ խօսքով՝ ազգային Յայրենիքներ հաստատելու:

Պետութեան ու Յայրենիքի այն հասկացողութիւնը, որ փորձ արի պարզել այստեղ, համեմատաբար նոր է պատմութեան մէջ: Անցեալներում Պետութիւնը նկատուել է նուաճողների եւ իշխողների սեփականութիւնը, մի որոշ խմբակցութեան՝ մի դասի, մի տոհմի, նոյնիսկ մի ընտանիքի կալուածք: Յիշեցէք, որ հին ժամանակներում Յայաստանի պետութիւնը անուանուել է յաճախ թագաւորական տների անունով՝ «Արշակունիների հարստութիւն», «Բագրատունիների հարստութիւն»: Ժողովուրդը կամ ազգը չեն նկատուել պետութեան տէր, ուստի եւ նրանց կամքն ու ցանկութիւնը հաշուի չեն առնուել պետութեան սահմանները գծելու, նոր պետութիւններ կազմելու կամ հիները կազմալուծելու ժամանակ: «Յպատակները», այսինքն՝ պետութիւն կազմող մարդկանց իննսունհինգն առ հարիւրը, նկատուել են իբրեւ իր, որ կարող է անցնել ձեռքից ձեռք այնպէս, ինչպէս անցնում է սարը, հովիտը, լիճը, անտառը, լճում ապրող ձուկը եւ անտառում թափառող կենդանին:

Ժողովուրդների ու ազգերի «ինքնորոշման» իրաւունքը՝ հետեւապէս եւ անջատուելու, սեփական պետութիւն կազմելու իրաւունքը, նոր գաղափար է, որ հրապարակ է եկել ու մասամբ իրականացել միայն ԺԹ. դարում եւ ուժգնօրէն շեշտուել միայն մեր ապրած օրերում: Բայց այս այսպէս լինելով հանդերձ՝ սխալ կլիներ կարծել, թէ

գաղափարը բոլորովին անծանօթ է եղել հին աշխարհին: Ոչ, մեզանից դարեր առաջ՝ դեռ վերածնունդի շրջանում, որոշակի արտայայտութիւն է գտել այն միտքը, թէ մարդկային հաւաքականութիւնները ինչ որ իրաւունքներ ունեն, որ պիտի հաշուի առնուեն ու յարգուեն պետութիւններ կազմելիս:

Ահա՛, մի օրինակ:

ԺԵ. դարի երկրորդ կիսում լեհական թագաւոր Կազիմիր Դ. պահանջ է դրել կցել Լեհաստանին Պոմերանիա նահանգը, որ այդ ժամանակ գտնուելիս է եղել Տելտոնական Ուխտի՝ ապագայ Պրուսիայի, գերիշխանութեան տակ: Պահանջը հիմնաւորել է այսպէս.

Ա. Պոմերանիան բնակեցրել ու շէնացրել են Լեհաստանի հիմնադիր լեհ թագաւոր ու իր յաջորդները եւ հետագայում երկար ժամանակ տիրապետել են երկրի լեհ վեհապետները: Այս արգումենտը այսօր մենք կանուանէինք **պատմական**:

Բ. Պոմերանիայի աշխարհագրական դիրքն ու կազմը ցոյց են տալիս, որ նա Լեհաստանի բնական շարունակութիւնն է ու անբաժանելի մասը: Սա **աշխարհագրական** արգումենտ է: «Բնական սահմանների» պահանջ: Եթէ լեհ քաղաքագէտները աւելացնէին սրա վրայ նաեւ այն, որ Պոմերանիայի ազգաբնակչութիւնը՝ շնորհիւ երկրի աշխարհագրական դիրքին, տնտեսապէս սերտօրէն կապուած է Լեհաստանի հետ, սա կլինէր **տնտեսական** արգումենտ:

Գ. Պոմերանիայում ապրող ժողովուրդը ազգայնօրէն լեհ է ու միշտ լեհ է եղել: Ապացոյց՝ լեռների, գետերի, քաղաքների ու գիւղերի անունները, որ ամբողջովին լեհական են: Սա **ազգային** արգումենտ է, յենուած **լեզուային** տուեալների վրայ:

Դ. «Պոմերանիայի ազնուականութիւնը, քաղքենիութիւնը եւ բոլոր կարգի հպատակները չեն ուզում տանել օտար տիրապետութիւն եւ ուզում են միանալ Լեհաստանի հետ, համաձայն աստուածային ու մարդկային օրէնքների»: Ահա՛, ինքնորոշման իրաւունք, յստակ ձեւակերպուած եւ որակուած իբրեւ աստուածային ու մարդկային օրէնք:

Նոյն կարգի մի ուրիշ օրինակ աւելի եւս բնորոշ:

ԺԶ. դարի առաջին կեսում վեճ է ծագել Ֆրանսիայի ու Սպանիայի միջեւ՝ Բուրգունդիայի վերաբերմամբ: Ֆրանսական թագաւոր Ֆրանսուա Ա.-ն նեղին դրուած կնքել է Սադրիդում սպանական թագաւոր Կարլոս Ե.-ի հետ մի դաշնագրութիւն, որով հրաժարուել է Բուրգունդական դքսութեանից յօգուտ Սպանիայի: Կարլոսը դրել է իր պահանջը ու Ֆրանսուան տեղի է տուել այն հիման վրայ, որ Կարլոսը մօր կողմից բուրգունդական վերջին դուքս Շարլ Յանդուգնի թոռն է, մինչդեռ Ֆրանսուայի ազգակցական կապերը նոյն իշխանական տան հետ աւելի հեռաւոր են եղել: Այսինքն, դաշնագրութիւնը հիմնաւորուել է **ընտանեկան կապակցութեան ու ժառանգելու իրավունքի վրայ**:

Ֆրանսիական իրաւագէտները, անշուշտ Ֆրանսուայի թելադրութեամբ, ապօրինի են յայտարարել Մադրիդի դաշնագրութիւնը: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ, բացատրել են Սորբոնի գիտուն վարդապետները, չի կարելի բաժանել մի նահանգ այսինչ պետութիւնից ու կցել այնինչ պետութեան **առանց հարցնելու ազգաբնակութեան կամքը**: Ուրիշ խօսքով՝ իրենք բուրգունդացիներն են եւ ոչ թէ թագաւորները, որ պիտի որոշեն, թէ Բուրգունդիան ո՞ր պետութեան է պատկանելու՝ Ֆրանսիայի՞ն թէ Սպանիային: Աւատական **ժառանգելու** իրաւունքին հակադրուում է խիզախօրէն ժողովուրդների **ինքնորոշման իրաւունքը**:

Յանուն այս իրաւունքի եւ վեճը արդարօրէն լուծելու համար գումարուում է Դիժոն քաղաքում բուրգունդական Etat-ների ժողովը: Այսինքն, առաջին երեք դասակարգերի՝ հոգեւորականութեան, ազնուականութեան եւ քաղքենիութեան, ներկայացուցիչների ժողովը: Սա այն ժամանակ համարուում էր ամբողջ ազգաբնակութեան ներկայացուցչութիւնը, քանի որ այդ արտօնեալ դասակարգերից դուրս գտնուող զանգուածները մարդու տեղ չէին դրուում: Etat-ները արտայայտուեցին Ֆրանսիայի օգտին եւ Մադրիդի դաշնագրութիւնը այդպիսով բեկանուեց:

Նման մի գործողութիւն այսօր մենք **պլեբիսցիտ** (հանրաքուէ) կանուանենք:

Մեզ հետաքրքրող խնդրի տեսակետից կարելոր չէ, թէ Etat-ները ո՞ր աստիճանի էին ներկայացնում Բուրգունդիայի ազգաբնակութիւնը եւ թէ ո՞ր աստիճանի ազատ ու աննեղծ է եղել Դիժոնի համագումարը:

Շատ հաւանական է, որ բուրգունդացիների ահագին մեծամասնութիւնը իսկի տեղեկութիւն էլ չի ունեցել վեճի ձայնատուութեան մասին եւ եթէ իրեն հարցնելու լինէին՝ թերեւս մեծ տարբերութիւն չդներ Սպանիայի ու Ֆրանսիայի միջեւ: Անգիտակից ու իրաւագուրկ հպատակի, մի պարզ ճորտի համար ի՞նչ տարբերութիւն, թէ ո՞ւմ է վճարում հարկը եւ ո՞ւմից է ուտում ծեծը՝ բարեպաշտ ու խնամատար Ֆրանսուա թագաւորի՞ց, թէ՞ բարեպաշտ ու խնամատար Կարլոս թագաւորից: Շատ հաւանական է նաեւ, որ Ֆրանսուա թագաւորի գործակալները ազատ չեն ձգել Etat-ները, նախապատրաստել են ընտրութիւնը, բարդ **ինտրիգների**, սպառնալիքների, խոստումների ու կաշառքի ճանապարհով...

Բայց, ասում են, սա չէ կարելորը: Կարելորն այն է, որ արդէն ժՁ դարում ձեւակերպուել է ազգաբնակութեան **ինքնորոշուելու** իրաւունքը եւ հակադրուել՝ երկրներ ժառանգելու, նուաճելու, ծախելու, նուիրելու ու փոխանակելու վաղեմի իրաւունքներին:

Կազիմիր Դ.-ի ու Ֆրանսուա Ա.-ի իրաւական հիմնաւորումները Պոմերանիայի ու Բուրգունդիայի շուրջ ծագած վեճերի մէջ բացառիկ երեւոյթ է այն ժամանակների համար, ամրացած ու ընդհանրացած

հասկացողութիւնների կատարեալ յեղաշրջում: Չետագայ դարերում ու մասնաւորապէս ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնից յետոյ, որ ապշեցուցիչ թափով խորտակեց հին աշխարհը, կարգերն ու հասկացողութիւնները եւ խիզախօրէն հռչակեց «մարդու ու քաղաքացիի իրաւունքները», գաղափարը աստիճանաբար ամրացաւ, ոյժ առաւ, ծորեց վերին շերտից ժողովրդական լայն զանգուածների խորքերը, քաղաքական ընդհանուր պահանջ դարձաւ ու խոշոր չափերով իրականացաւ:

Այլեւս ոչ ոք չի հերքում ինքնորոշման իրաւունքը **իբրեւ իրաւունք**: Տարբեր բան է **գործադրութիւնը**, գործադրելու եղանակը, չափն ու ձեւը: Ժամանակակից քաղաքագէտները ԺԹ. դարից սկսած ամէն մի փոփոխութիւն պետական սահմանների ինչ էլ լինի՝ իսկական շարժառիթը աշխատում են քողարկել այս քողի տակ, հիմնաւորել ու արդարացնել ժողովուրդների կամքով, իսկական կամ կեղծ:

ԺԴ. դարի շէնքին ռուսական ցար Ալեքսանդր Ա.-ն միացնելով Վրաստանը իր կայսրութեան հանդիսաւոր հրովարտակով յայտարարեց, որ անում է այդ ոչ թէ նոր երկրների տիրապետելու եւ իր իշխանութիւնը տարածելու համար, այլ միմիայն զիջանելով վրաց թագաւորի ու ազգի ջերմագին աղերսանքներին:

Բալկանեան ազգերի անջատումը Թուրքիայից ու սեփական պետութիւններ կազմելը, Բելգիայի անջատումը Նիդերլանդներից, հիւսիսային Իտալիայի ազատագրումը աստրիական լծից ու ապա ամբողջ Իտալիայի հաւաքումը համազգային մի պետութեան շրջանակի մէջ, Կուբայի անջատումը Սպանիայից, Նորվեգիայի անջատումը Շուեդիայից, Իսլանդիայի անջատումը Դանեմարքայից՝ սրանք բոլորը կատարուեցին ազգերի ինքնորոշման դրօշակի տակ:

Պրուսիան խլելով Ֆրանսիայից 1871թ. Էլզաս-Լոթարինգիան պատճառաբանեց, թէ այդպիսիով նա իրականացնում է ազգաբնակութեան կամքը, վերահաստատում է արդարութիւնը ու պաշտպան կանգնում իրաւունքի, որովհետեւ գերմանական այդ երկիրը իր գերման ազգաբնակութիւնով տառապում էր դառնօրէն օտար լծի տակ եւ օրգիշեր երագում էր, թէ ե՞րբ պիտի միանայ մայր Պրուսիայի հետ: Ֆրանսիան վերագրուելով 1918թ. նոյն Էլզաս-Լոթարինգիան ասաց, որ այդ նահանգների անունը Էլզաս-Լոթարինգիա չէ, այլ Ալզաս-Լորէն, որ դա Գերմանիա չէ, այլ Սերձ-Յոննոսեան Ֆրանսիա, որի ազգաբնակութիւնը արդէն վաղուց դադարել է գերման լինելուց, ֆրանսիական է հոգով եւ իմպերիալիստական ու միլիտարիստական Պրուսիայի երկաթ բռունցքն էր միայն, որ կարողացել էր այսքան տարի խեղդել ընդհանուր բողոքի ձայնը...

Մեծ պատերազմի ու հետագայ դաշնագրի հետեւանքով կազմուեցին կամ վերակազմուեցին մի շարք ազգային պետութիւններ՝

նախկին Ռուսական, Աստրո-Յունգարական ու Օսմանեան մեծ կայսրութիւնների բեկորներից: Եւ նորակազմ այս բոլոր պետութիւնների իրաւական հիմքը ինքնորոշուելու սկզբունքն է:

Այսօր, ոչ ոք չի փորձում հերքել ազգերի ինքնորոշման իրաւունքը եւ ամէն ոք աշխատում է իր օգտին ծառայեցնել քաղաքական այս նոր գէնքը:

1918թ. գարնան Թուրքիան, այն իսկ օսմանեան Թուրքիան, որի պետական նշանաբանը մինչեւ երէկ եղել էր «սրով եմ նուաճել, սուրին միայն կտամ», պահանջեց Անդրկովկասեան դաշնակցային հանրապետութիւնից Բաթումի, Արդահանի ու Կարսի շրջանները, պատճառաբանելով, որ դա ազգաբնակութեան ցանկութիւնն է: Եւ ստուգելու համար առաջարկեց նոյնիսկ հանրաքուէ կատարել հարկաւ, իր յաղթական զօրքերի ներկայութեամբ ու զինուորական վարչութեան հսկողութեան տակ:

Այսօր, նոյն Թուրքիան պահանջում է Անգլիայից դատարկել Մոսուլի շրջանը²⁰, որովհետեւ ասում է տեղական քուրդ ազգաբնակութիւնը ուզում է Թուրքիայի հպատակ լինել եւ ոչ Իրաքի Միջագետքի, որ ազգայնօրէն արաբ է: Անգլիան պատասխանում է, թէ քրդերը ճիշտ հակառակն են ցանկանում եւ դրա համար է, որ ինքը մնում է Մոսուլում:

Ռումինիան ու Ռուսաստանը վեճի մեջ են, թէ ո՞ւմ պետք է պատկանի Բեսարաբիան: Ռուսները ասում են, թէ Ռումինիան հակառակ ազգաբնակութեան կամքին՝ գէնքի ուժով գրաւել է երկիրը ու գէնքի ուժով հաստատուել է այնտեղ: Ռումինները պատասխանում են, թէ Բեսարաբիան ինքը իր ազատ կամքով ու առանց որեւէ ճնշման միացել է մայր-երկրին, այսինքն՝ Ռումինիային եւ ուզում է, որ այնտեղ նման ռումինական զօրքերը՝ ռուսական ոտնձգութիւնների առաջն առնելու համար: Ազգաբնակութեան իրաւունքը յարգելու եւ ցանկութիւնը իմանալու համար ռուսները առաջարկում են հանրաքուէ: Ռումինները չեն հերքում բեսարաբցիների ինքնորոշուելու իրաւունքը, բայց հանրաքուէից հրաժարուում են, որովհետեւ ասում են այսինչ ու այնինչ գործողութիւններով բեսարաբացիները աներկբայօրէն արտայայտել են արդէն իրենց կամքը եւ նոր ստուգման կարիք չկայ... Ու ապա, յարձակողականի դիմելով ասում են ռուսերին՝ դուք, որ այդքան սիրահար էք ինքնորոշումների, ինչո՞ւ չէք անում հանրաքուէ ձեր տիրապետութեան տակ գտնուող երկրներում, օրինակ Վրաստանում, որ գրաւել էք պատերազմով ու կցել Ռուսաստանին՝ հակառակ վրաց ազգի կամքին: Ռուսները պատասխանում են, թէ ոչ ոք չի գրաւել

²⁰ 1924թ. Լօզանի պայմանագրով միացուել է Իրաքին: «Հայրենիք» Ակումբ:

Վրաստանը, թե՛ Վրաստանը այսօր էլ մնում է Վրաստան ու փոխուել է միայն պետական վարչաձեւը, մի բան, որ ամէն մի պետութեան կատարեալ իրաւունքն է: Վրաստանի աշխատաւորական զանգուածները, բանուորութիւնն ու ընչազուրկ գիւղացիութիւնը, այսինքն՝ ազգաբնակչութեան ճնշող մեծամասնութիւնը, ըմբոստացել է մանրբուրժուական վարչաձեւի դէմ, տապալել է մենշէիկների լուծը, հաստատել է բանուորա-գիւղացիական իշխանութիւն, ապա կապուել է դաշնակցական կապերով խորհրդային միւս պետութիւնների հետ... Սա ինքնորոշման սկզբունքին հակառակ բան չէ, այլ փայլուն ու լրիւ իրագործումը:

Չվիճենք ռուսների ու ռումիներին հետ, դա բեսարաբցիների ու վրացիների գործն է, այլ արձանագրենք մի անգամ եւս, որ վիճող կողմերը՝ երկուսն էլ, աշխատում են յենուել երկրների ազատ կամքի վրայ, որ երկուսն էլ յայտարարում են անբռնաբարելի:

Այսպէս, ուրեմն, **սկզբունքի** վերաբերմամբ վէճ չկայ այլեւս: Ժողովուրդների, ազգերի ու ազգային հատուածների ինքնորոշման իրաւունքը՝ հետեւապէս եւ սեփական պետութիւններ կազմելու իրաւունքը, ճանաչուած է, յայտարարուած ու ընդունուած: Միջազգային ու միջպետական կնճռոտ վէճերը փաստաբանում են այսօր, պաշտպանում ու հերքում այդ իրաւունքի անունով:

Արդեօք անկե՞ղծ են ազգերը, պետութիւններն ու կառավարութիւնները, արդեօք իսկապէ՞ս դաւանում են նրանք այդ սկզբունքը, իսկապէ՞ս ցանկանում են նրա իրագործումը եւ ոչ այլ բան եւ չունեն արդեօք յետին միտքերը, երբ պահանջում են կամ կատարում քաղաքական նոր բաժանումներ ու նոր միութիւններ:

Դժուար չէ տեսնել, որ յաճախ՝ նոյնիսկ շատ յաճախ, ինքնորոշման պահանջի յետեւ թաքնուած են ուրիշ կարգի ակնկալութիւններ: Բայց այս հանգամանքը չի կարող նսեմացնել իսկական արժէքը այն ահագին յեղաշրջման, որ կատարուել է արդէն **մտքերի մէջ** եւ չի կարող չանդրադառնալ, գէթ մասամբ, իրականութեան վրայ: Գաղափարներն ու

իրաւահասակացողութիւնները, մանաւանդ, երբ ընդհանրացած են, լայնօրէն տարածուած ժողովրդական մեծ զանգուածների մէջ մի ոյժ են, որը այսինչ ու այնինչ պայմանների մէջ կարող է հարկաւ խեղդուել, խեղաթիւրել, կեղծուել կամ շահագործուել, բայց որը, ի վերջոյ, գտնելու է իր ուղիղ ճամբան եւ արտայայտուելու է իբրեւ կենսական մի նոր ու զօրեղ գործօն:

Եւ այսօր մենք ականատես վկաներ ենք խնդրի նիւթ գաղափարի յաղթանակին:

Անշուշտ, քաղաքական բաժանումներն ու պետական միութիւնների կազմը դեռ այսօր էլ 1924թ. չեն համապատասխանում զանգուածների ինքնորոշման պահանջին, լրիւ ու կատարեալ չեն, դեռ շատ

հեռու են լրիւ ու կատարեալ լինելուց: Մնում են բազմաթիւ վեճեր ու խնդիրներ, որ տակաւին չեն լուծուած կամ լուծուած են անբաւարար, կէս-կատար ձեւով՝ նոյնիսկ ակներեւօրէն հակառակ ինքնորոշման իրաւունքին: Բայց եւ այնպէս, դրութիւնը այսօր անհամեմատ աւելի բաւարար է, քան էր տասը տարի առաջ՝ 1914թ. եւ 1914թ., շատ աւելի բաւարար էր, քան հարիւր տարի առաջ՝ ԺԹ. դարի սկզբում:

Գաղափարը ամրանում է ու մարմնանում արագօրէն աճող թափով:

Եւ ապագան ապահովուած է, որովհետեւ այն նոր իրաւակարգը, որ գալիս է ու մասամբ արդէն եկել է հիմնովին յեղաշրջելու **կապիտալիստական** աշխարհը՝ վաղուան **սոցիալիստական** իրաւակարգը նոր ոյժ է տալու սկսուած պրոցեսին: Նոր ոյժ է տալու, որովհետեւ ազգերի քաղաքական եւ դասակարգերի տնտեսական ազատագրումը միմեանցից անբաժան խնդիր է, նոյն կարգի պահանջներ, երկուսն էլ հիմնուած մարդու եւ քաղաքացու իրաւունքների վրայ եւ ապա երկուսն էլ ունեն թիկունքում նոյն յենարանը՝ զանգուածների աճող գիտակցութիւնը ու պայքարի համար կազմակերպուելու կորովը:

Ազգերը կարիք ունեն ազգային պետութիւններ կազմելու, գիտակցել են կարիքը, պահանջներ են դրել, մասամբ բաւարարուել եւ շարունակում են պայքարը լրիւ բաւարարուելու համար:

Մինչեւ ո՞ր կարելի է տարածել ինքնորոշման այս անժխտելի իրաւունքը, արդեօք ամէ՞ն մի ազգ կամ ամէն մի ազգային հատուած, ինչ էլ լինի կարողութիւնների չափը, պիտի օգտուի՞ այս իրաւունքից՝ մինչեւ սեփական պետութիւն կազմելու աստիճանը:

Տեսականօրէն, իբրեւ սկզբունք, ոչ մի սահմանափակում, ոչ մի արգելք պիտի չդրուի ոչ ոքի կամքի վրայ: Տեսականօրէն ամէն մի գաւառակ, ամէն մի գիւղական համայնք իրաւունքը պիտի ունենայ ազատօրէն ինքնորոշուելու եւ ինքնորոշման ճանապարհով գնալու այնքան հեռու, որքան կցանկանայ մինչեւ պետական առանձին միութիւն կազմելը:

Ակներեւ է, սակայն, որ **գործադրութեան** ժամանակ այս զուտ տեսական իրաւունքը հանդիպելու յաճախ անյաղթելի արգելքների: Բաւական չէ ցանկանալը ու իրաւունք ունենալը՝ պէտք է եւ կարողանալ: Կայուն ու կենսունակ լինելու համար պետութիւնը պէտք է ունենայ ներքին կարողութիւններ եւ ապա արտաքին պայմանների բարեյաջող դասաւորում գէթ նուազագոյն չափով: Հակառակ պարագաներում պետութիւն չի կարող կազմուել: Եթէ պատահաբար կազմուեց՝ հետեւեալ օրն եւեթ պիտի խորտակուի կամ բարիքի փոխարէն մի մեծ աղէտ պիտի դառնայ ազատագրուած քաղաքացիների գլխին:

Բայց ինչպե՞ս որոշել, թե ո՞րն է կարողութեան անհրաժեշտ նուազագոյնը:

Եւ առաջին հերթին՝ որչա՞փ հող ու որքա՞ն մարդ է հարկաւոր կենսունակ մի պետութիւն կազմելու համար:

Պատմութիւնն ու քաղաքական արդի կացութիւնը որոշակի պատասխան չեն տալիս հարցին: Աւելի ճիշտ, պատասխանում են այն մտքով, թէ պետութիւններ կարող են լինել շատ տարբեր չափերի, ամէն մի չափի:

Չինաստանը, բուն Չինաստանը, առանց Մանջուրիայի ու հպատակ միւս երկրների ունի 370 միլիոն ազգաբնակչութիւն, մարդկային մի անծայրածիր բազմութիւն, որ եթէ ձեռք ձեռքի տար, կկազմէր մի շղթայ, որը տասնհինգ անգամ կշղթայէր երկրագնդի շուրջը, բեւեռից բեւեռ անցնելով: Այդպէս է Չինաստանը, իսկ Լիւքսեմբուրգի դքսութեան սահմաններում ապրում է ընդամենը 200 հազար մարդ, հազիւ մի միջակ քաղաքի բնակչութիւն: Նոյնը եւ տարածութեան վերաբերմամբ ցարական Ռուսաստանը բռնել էր ամբողջ երկրացամաքի մի վեցերորդ մասը, Բալթեան ծովից մինչեւ Խաղաղ օվկիանը ու Թիան Շանի փեշերից մինչեւ բեւեռային մշտական սառոյցները, մինչդեռ Մոնակոյի իշխանութիւնը այնքան փոքր է, որ եթէ մէկ ծայրում փռշտաս մի քիչ բարձր՝ ձայնդ միւս ծայրը կհասնի...

Ահա՛, թէ որքան անեզր են կարելիութեան սահմանները:

Կարելի է առարկել, թէ Լիւքսեմբուրգի դքսութիւնը ու Մոնակոյի իշխանութիւնը օպերետային պետութիւններ են, քաղաքական թիրիմացութիւն կամ զաւեշտ, զուրկ որեւէ իրական արժէքից... Թերեւս: Բայց ո՞րը հաշուել **իրական** պետութիւն, որտեղի՞ց սկսել եւ ո՞ւր կանգ առնել: Չէ՞ որ միւս բոլոր պետութիւնները, որ պետութիւն ենք համարում ու չենք կարող չհամարել, դասաւորում են այս երկու ծայրերի՝ Չինաստանի ու Մոնակոյի միջեւ՝ սկսած Գերմանիայից իր 63 միլիոն ազգաբնակչութիւնով ու աստիճանաբար իջնելով մինչեւ Ալբանիա, որի ազգաբնակչութիւնը մի միլիոնի էլ չի հասնում:

Սհաւասիկ, մի քանի թուեր:

Մեծն Բրիտանիան (Անգլիա) ունի 45 միլիոն ազգաբնակչութիւն, Ֆրանսիան՝ 39 միլիոն, Իտալիան՝ 33 միլիոն, Սպանիան՝ 20 միլիոն, Լեհաստանը 15 միլիոն, Յունգարիան՝ 12 միլիոն, Աւստրիան՝ 8 միլիոն, Բելգիան՝ 7 ու կէս միլիոն, Յոլանդիան՝ 6 միլիոն, Շուեդիան՝ 5 ու կէս միլիոն, Բուլգարիան՝ 5 միլիոնից պակաս, Յունաստանը՝ 4 միլիոն, Դանեմարքը՝ 3 միլիոնից պակաս, Նորվեգիան՝ 3 միլիոնից պակաս: Լաթվիան՝ մօտ 2 միլիոն, Ալբանիան՝ մի միլիոնից պակաս, Կենտրոնական Ամերիկայում Գուատեմալա ու Սալվատոր ունեն մէկ ու կէսից մինչեւ երկու միլիոն ազգաբնակչութիւն, Նիկարագուա, Յոնտուրաս ու Պանամա՝ մօտ կէս միլիոն ամէն մէկը...

Արդ, ո՞րն է թւային անհրաժեշտ նուազագոյնը, ո՞րն է կարելին եւ ո՞րը՝ անկարելին:

Սահմաններ չկան:

Իրականութիւնն այն է, որ պետութիւն կազմում են եւ չորս հարիւր միլիոն մարդը Չինաստանը եւ քսան հազար մարդը՝ Մոնակո եւ քսաներկու միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածութեան վրայ նախկին Ռուսաստան եւ երկու կիլոմետրի վրայ Մոնակո:

Պարզ է, որ մարդկանց թիւը ու հողի տարածութիւնը չեն կամ միայն սրանք չեն, որ որոշում են պետականօրէն կազմակերպուելու կարելիութիւնը կամ անկարելիութիւնը: Կան եւ ուրիշ պայմաններ՝ ներքին եւ արտաքին, որոնք, թերեւս, աւելի կարեւոր են, քան թուաբանական չափերը: Տեսէք, երեք հարիւր միլիոն հնդկները չեն կարողանում ազատագրուել անգլիական գերիշխանութիւնից, մինչդեռ ութ հարիւր հազար ալբանացիներին յաջողուեց սեփական պետութիւն կազմել:

Պարզ է նոյնպէս, որ մեծութիւնը ինքնին չի որոշում պետութեան արժանիքը, նրա «լաւ տեսակի» կամ «վատ տեսակի» լինելը: Փոքրիկ Նորվեգիան իբրեւ պետական մեխանիզմ աւելի վատ չի կազմակերպուած, պակաս ձեռնհաս չէ **իր ներսում** ինքնորոյն պետական կեանք վարելու, քան հսկայական Չինաստանը: Եւ փոքրիկ Դանեմարքում քաղաքացին, **իր երկրի մէջ**, բաւարարուած է ոչ պակաս, ան ռուսը հսկայական Ռուսաստանում:

Քաղաքակրթական աստիճանների տարբերութիւնը չէ միայն, որ այս համեմատութեան մէջ առաւելութիւնը տալիս է Նորվեգիային ու Դանեմարքին: Ահա՛, Ֆրանսիան ու Բելգիան, երկու հարեւան պետութիւններ, որ կանգնած են քաղաքակրթական նոյն աստիճանի վրայ: Այստեղ եւս կարելի է ասել, թէ քառասուն միլիոնանոց Ֆրանսիան իր ներսում ու անկախ արտաքին գործօններից աւելի լայն չի կազմակերպուած, աւելի լաւ չի կառավարում ու աւելի լրիւ չի բաւարարում իր քաղաքացիներին, քան ութը միլիոնանոց Բելգիան:

Պետութեան մեծութիւնը անպայման ու բացարձակ առաւելութիւն չէ: Նոյնիսկ թրութիւն է ու արգելք՝ պետական կեանքը կանոնաւորելու համար: Եւ եթէ պետութիւնները ապահովուած լինէին արտաքին վտանգներից ու ճնշումներից, նրանց մեծութիւնը կդառնար մի աւելորդ բեռ կամ առնուազն մի անարժէք հանգամանք:

Ձգուշաբար ու վերապահումներով եմ գրում, որովհետեւ մտածողութեան այս ուղին կարող է խոշոր սխալմունքների մէջ ձգել: Իմ գրութեան նիւթը ազգն է: Բնական է, որ ուշադրութիւնս մնում է շարունակ կենտրոնացած յատկապէս այդ մէկ նիւթի վրայ եւ որ պետական խնդրին էլ մօտենում եմ **ազգային կարիքների տեսակէտից**, որոնում եմ պետութեան ամենից առաջ **ազգային Զայրենիքը...** Բայց պետութիւնը միմիայն ու սոսկ **ազգային**

կազմակերպություն չէ, այլ նաեւ ու շատ խոշոր չափերով՝ տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական կազմակերպություն է:

Եւ այս հանգամանքը խիստ բարդացնում է խնդիրը:

Քանի դեռ միջպետական փոխյարաբերությունները կմնան այնպէս, ինչպէս են այսօր, իսկ սրանց արմատական փոփոխումը, որքան էլ հասունացած լինի, վաղը չէ, որ պիտի կատարուի, քանի դեռ գոյութիւն կունենան սահմանային արգելքները, մաքսային գծերը, տնտեսական ճնշումները, իրար խեղդելու ու թալանելու սիստեմը, քաղաքական **ինտրիգները**, դրանք սերմանող դիւանագիտական մարմինները ու սրանց քանակում կանգնած բանակները, քանի գոյութիւն ունի այս ամէնը, պետութեան ծաւալը, նրա ֆիզիկական կշիռը՝ է ու կմնայ եթէ ոչ բացարձակօրէն վճռական՝ յամենայն դէպս խիստ կարելոր գործոն:

Հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ:

Պետութիւնները անընդհատ պայքարի մէջ են իրար հետ եւ պայքարը քանի դեռ չկայ միջպետական ոչ մի սանձահարող ոյժ, յանգում է վերջին հաշուին պատերազմի, լուծում է զենքով, յօգուտ աւելի լաւ զինուածի: Իր խօսքը լսելի անելու, իր շահերը պաշտպանելու եւ գոյութիւնը ապահովելու համար պետութիւնը պէտք է պատկառանքները չհի հարեւաններին, պէտք է միշտ պատրաստ լինի կասեցնելու ամէն մի ոտնձգութիւն, յետ մղելու ամէն մի յարձակում, ապա նաեւ պէտք է ընդունակ լինի ինքն եւս սպառնալու:

Պաշտպանուելու ու սպառնալու, իր կամքը արժեցնելու ու իրաւունքները յարգել տալու համար պետութիւնն ունի իր տրամադրութեան տակ բազմազան ձեւեր ու միջոցներ: Սրանց մէջ ամենից տարրականը, ամենից բիրտը, բայց եւ ամենից ազդուն ու յաճախ անփոխարինելին ռազմական կարողութիւնն է, զօրեղ բանակը: Պետութիւնը պէտք է զինուած լինի, այլ կերպ չի կարող ապրել: Զինական ոյժը, բանակը ինչ անուն էլ կրի ու ինչ սիստեմով էլ կազմուած լինի մի չարիք է, որից չի կարող ազատ մնալ ոչ մի պետութիւն, նոյնիսկ այն պետութիւնները, որոնք դաշնագրերով չէզոք են յայտարարուած: Բանակը պահանջում է ամենից առաջ մարդ ու նիւթական միջոցներ: Եւ որքան մեծ է մի պետութիւն, այնքան աւելի ընդունակ է մատակարարելու մարդկային ու նիւթական ոյժ՝ զօրաւոր բանակ կազմելու համար:

Սիւս, մի հանգամանք, որ արդէն ինքը մենակ ու անկախ ուրիշ հանգամանքներից շատ կարելոր առաւելութիւն է տալիս մեծ պետութիւններին հանդէպ փոքրերի:

Հարկաւ, մարդու ու նիւթի հում քանակը դեռ չի բնորոշում բանակների կարողութեան չափը: Պէտք են, հարկաւ, եւ ուրիշ կարողութիւններ՝ կազմակերպուելու ընդունակութիւն, ռազմական դաստիարակութիւն, պարտաճանաչութիւն ու խիստ

կարգապահութիւն, հոգեկան կորով, գիտութիւն, **տեխնիկա**, կատարելագործված զէնք... բայց եւ այնպէս՝ քանակի արժէքը մնում է ակնբերելի, անժխտելի:

Եթէ վարպետօրէն կազմակերպուած, դարերով մարզուած, շատ հարուստ ու **տեխնիկական** բոլոր միջոցներով զինուած Անգլիան կարողանում է պահել իր բռնուցքի մէջ ահագին Յնդկաստանը, պատճառը քաղաքակրթական աստիճանների անչափ մեծ տարբերութիւնն է: Քանի անգլիացու դէմ կանգնած է անկազմակերպ, աղքատ, մերկ ու տգէտ հնդիկը՝ **որակը** կարող է գերակշռել **քանակը**: Բայց եթէ պետութիւնների քաղաքակրթական աստիճանը մօտաւորապէս նոյնն է, ինչպէս է, օրինակ՝ ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայում, ծաւալը, մեխանիկական զանգուածը դառնում է անփոխարինելի ոյժ, իրական ու շատ արժէքաւոր առաւելութիւն:

Փոքր պետութիւնները, աւելի կամ պակաս չափով, բայց միշտ ու անխուսափելիօրէն, կախում ունեն մեծերից, հարկադրուած են յարմարուելու մեծերի ցանկութիւններին կամ ուղղակի կատարելու նրանց պահանջները: Մշտական սպառնալիքի տակ են փոքրերը, մշտական վտանգի մէջ:

Այս անապահով դրութիւնը անդրադառնում է, հարկաւ, պետական կեանքի վրայ, դժուարացնում է այն, կաշկանդում է ազատ զարգացումը, զրկանքների ու նեղութիւնների է ենթարկում քաղաքացիներին: Մեծ Բրիտանիայի քաղաքացին առանց որեւէ անհատական արժէքների ու միմիայն այն պատճառով, որ մեծ պետութեան քաղաքացի է, ունի բաւարարուելու այնպիսի կարելիութիւններ ու միջոցներ, որոնցից զուրկ է ոչ միայն յետամնաց պարսիկը, այլեւ լաւ քաղաքակրթուած ու ընդունակութիւններով օժտուած նորվեգիացին, ֆինն ու չեխը: Պետութիւնը իր ամբողջ թափով կանգնած է քաղաքացու թիկունքում եւ հազարապատկում է նրա անձնական կարողութիւնները: Բրիտանական քաղաքացի լինելը այնպիսի մի առաւելութիւն է, որին նորվեգիացին, ֆինը կամ չեխը չունեն ոչինչ հակադրելու:

Եւ ահա խնդիր է ծագում:

Քանի որ պետութեան մեծութիւնը զօրութիւն է, եւ քանի որ պետութեան զօրութիւնը քաղաքացու զօրութիւնն է եւ հակառակը՝ պետութեան տկարութիւնը քաղաքացու տկարութիւնն է, իմաստութիւն չէ՞ր լինի արդեօք, որ փոքր ու տկար ազգերը հրաժարուէին սեփական ազգային պետութիւն կազմելու պահանջից ու մնային թէւ օտար, բայց հզօր պետութիւնների մէջ, նրանց հովանու տակ:

Պետութիւնները կազմող մարդիկ, պետական հպատակները կամ քաղաքացիները իրենց ազգային պահանջների ու կարիքների հետ միասին ունեն նաեւ ուրիշ կարգի, ոչ-ազգային կարիքներ, օրինակ՝

տնտեսական: Եթե առաջին կարգի կարիքները լայնօրէն բաւարարելու համար պետութիւնը պէտք է **ազգային** լինի, երկրորդ կարգի կարիքները պահանջում են, որ նա լինի **մեծ ու հզօր**: Լաւ է, եթե պետութիւնը միեւնոյն ժամանակ եւ ազգային է եւ մեծ Ռուսաստան ռուսների համար, Գերմանիա՝ գերմանների համար, Անգլիա՝ անգլիացիների համար, Ճափոնիա՝ ճափոնների համար: Բայց եթե ազգը այնքան փոքր է, որ չի կարող ազգային մեծ պետութիւն կազմել՝ նորվեգացին, շուէտը, դանեմարքցին, հոլանդացին, պորտուգալացին, յոյնը, բուլգարը, ֆինը, էստոնը, լատիշը, լիթուիները, վրացին, հայը հարկադրուած է կամ մնալ փոքր ու անզօր, ճնշուած ու զրկուած կամ հրաժարուել պետականօրէն ապրելու իրաւունքից: Այդպիսի մի ազգ ո՞րը պիտի գերադասէ, ո՞րը ընտրէ եւ ո՞րից հրաժարուի:

Հարցը կլինէր շատ վտանգաւոր փոքր ազգերի պետական ձգտումների համար, եթէ իրականութեան մէջ դրուէր այդպիսի մերկ պարզութեամբ, այդքան **սխեմայօրէն**:

Բայց իրականութեան մէջ, բարեբախտաբար, այդպէս չէ: Պետութիւնների կեանքն ու փոխադարձ յարաբերութիւնները շատ աւելի բարդ են, պայմանաւորուած եւ բազմազան հանգամանքերով, որոնք յաճախ կաշկանդում են մեծերի ոտնձգութիւնները եւ հնարաւորութիւն են տալիս փոքրերին ապրելու:

Փոքր պետութիւնները այնքան էլ անզօր ու անպաշտպան չեն մեծերի հանդէպ:

Եւ եթէ իրօք անզօր ու անպաշտպան լինէին, ինչպէ՞ս կարող էին ապրել մեծերի կողքին: Ինչպէ՞ս կարող էին ապրել Դանեմարքն ու Յոլանդիան՝ Գերմանիայի կողքին, Բելգիան՝ Ֆրանսիայի, Ռումինիան ու Բուլգարիան՝ Ռուսաստանի, Ջուրջերիան՝ չորս հզօր պետութիւնների Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Աւստրո-Յունգարիայի արանքում սեղմուած:

Պարզ է, որ կան ինչ որ հանգամանքներ, որոնք արգելում են, անհնարին են անում կամ շատ դժուարացնում մեծերի աշխարհակալ ձգտումները:

Հարիւր տարուայ ընթացքում Ռուսաստանը երեք անգամ մտաւ Երզրում եւ երեք անգամ առանց ռազմական պարտութեան հարկադրուած եղաւ դուրս գալու այնտեղից: Կանգնեց Պոլսոյ շէմքի վրայ Սան Ստեֆանօ ու ապա յետ քաշեց իր յաղթական բանակը: Հաստատեց Բուլգարիայում իր փաստական իշխանութիւնը ու իսկոյն տեղի տուեց... Ուժասպառ, «հիւանդ» Թուրքիան ու նորածին Բուլգարիան այնքան անզօր էին թոււն հսկայական Մոսկովի հանդէպ, որ կարօժես թէ Ռուսաստանը ամենայն հեշտութեամբ պիտի հաստատուէր Երզրումում, Պոլսում ու Դանուբի վրայ: Բայց չկարողացաւ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ արգիլեցին ուրիշ մեծ պետութիւնները, հրապարակ բերին

այսպես անուանուած «քաղաքական հաւասարակշռութիւնը» չխախտելու պահանջը: Մեծերի մշտական մրցումը ու փոխադարձ անվստահութիւնը, երկիւղը, նախանձը հակադրութեան՝ ահա մի կարեւոր հանգամանք, որը որոշ չափերով ապահովագրում է փոքրերի գոյութիւնը:

Ուրիշ կարգի մի օրինակ:

Մեծ պատերազմի սկզբին երեք շաբաթուայ ընթացքում Գերմանիան գէնքով նուաճեց, տիրացաւ ամբողջ Բելգիային, իսկ չորս տարի անցած, պատերազմի վերջին, հարկադրուած եղաւ ոչ միայն դատարկել երկիրը, այլև ենթարկուեց առասպելական տուգանքի՝ բելգիացիների աւերուած տնտեսութիւնը վերաշինելու անուան տակ: Փոքրիկ Բելգիան յաղթեց պատերազմի դաշտում ահարկու Գերմանիային եւ լիուլի օգտուեց յաղթողի բոլոր հնարաւորութիւններին: Ինչպէ՞ս պատահեց այս հրաշքը, ինչո՞ւ Գերմանիան, ամենագոր Գերմանիան տուեց իր օձիքը անգոր հարեւանի ձեռքը, որ այսօր խեղդում է իրեն, թալանում ու ցեխին հաւասարեցնում: Որովհետեւ Բելգիայի հետ էին ու մասամբ են Ֆրանսիան, Անգլիան, Իտալիան, Յիւսիսային Ամերիկան, Ճափոնիան... Այս է իր ոյժի գաղտնիքը: Եւ սա բացառիկ դէպք չէ, այլ շատ ընդհանրացած երեւոյթ: Իրականութեան մէջ փոքր պետութիւնները չեն մնում մեկուսացած, աշխարհից կտրուած ու միմիայն սեփական կարողութեան ապաւինած: Քաղաքական շատ բարդ ու կնճռոտ combinaison-ների մէջ նրանք կապուած են լինում, աւելի կամ պակաս հաստատուն, աւելի կամ պակաս տեւողական կապերով, ուրիշ պետութիւնների կամ պետական խմբակցութիւնների հետ՝ ընդհանուր շահերը ընդհանուր ոյժերով պաշտպանելու համար: Այնինչ, մեծերի ոտնձգութիւններին փոքրերը հակադրում են այնինչ մեծերի պաշտպանութիւնը ու այսպիսով ապահովում են իրենց դրութիւնը գէթ մասամբ:

Կայ եւ մի երրորդ հանգամանք:

Հպատակեցնել կամ հպատակութեան մէջ պահել մի երկիր, երբ ազգաբնակչութիւնը հակառակ է օտար իշխանութեան, այնքան էլ հեշտ բան չէ, նոյնիսկ շատ մեծերի համար շատ փոքրերի հանդէպ: Եւ որքան աւելի զօրեղ է հակառակութիւնը, այնքան աւելի մեծ է հպատակեցնելու կամ հպատակութեան մէջ պահելու դժուարութիւնը: Այդպիսի մի գլխացաւանք յանձն առնելու համար, մեծերը պէտք է ունենան իրական շահեր եւ այնքան լուրջ շահեր, որ արժենան գլխացաւանքին: Հարկաւ, պետութիւնները ձգտում են լայնացնելու իրենց սահմանները կամ պինդ պահելու արդէն ունեցածները: Բայց միեւնոյն ժամանակ նրանք խոյս են տալիս ներքին ու արտաքին բարդութիւններից, կառավարելու դժուարութիւններից, ոյժերի ապարդիւն վատնումից մի բան, որ անբաժանելիօրէն կապուած է ամէն կարգի բռնութեան հետ: Թերեւս Գերմանիան կարողանար

զէնքի ոյժով կցել Յոլանդիան եւ, թերեւս, Անգլիան կարողանար արգելել Իռլանդիայի անջատումը: Բայց ի՞նչ գնով ու ակնկալած արդիւնքը արժե՞նա՞ր արդեօք այդ գինը: Այս հարցի պատասխանը յաճախ լինում է բացասական եւ յաճախ պարզ խոհեմութիւնը գալիս է սահման դնելու մեծերի աշխարհակալական ձգտումներին, հետեւապէս եւ յարգել տալու փոքրերի անկախութիւնը: Եւ որովհետեւ այսպիսի դէպքերում գլխաւոր գործօնը՝ փոքրերի ընդդիմութիւնն է՝ ներգործական կամ կրաւորական, եւ քանի որ ժողովուրդների ու ազգերի ինքնակառավարուելու պահանջը, հետեւապէս եւ դիմադրելու կարիքը աճում են օր օրի վրայ, օր օրի վրայ աճում են նաեւ նրանց հպատակեցնելու դժուարութիւնները: Այսօր շատ աւելի դժուար է, քան սրանից երկու դար առաջ՝ **նուաճել մի երկիր կամ իրաւազուրկ դրութեան մէջ պահել մի ազգ:**

Այս այսպէս է: Բայց եթէ փոքր ազգերը իրենց պետական կեանքը ապահովելու համար չունենային ուրիշ միջոցներ բացի յիշածներիցս, նրանց դրութիւնը կլինէր շատ անստոյգ, շատ անկայուն, մշտապէս ենթակայ ամէն տեսակ պատահարների:

Ջօրեղների փոխադարձ մրցումը, քաղաքական հաւասարակշռութիւնը պահպանելու կարիքը կամ ժամանակաւոր դաշինքներ կապելու հնարաւորութիւնը, սրանք այնպիսի բաներ են, այս կամ այդ դէպքում, որ կարող են տեղի չունենալ, կարող են չյաջողուել եւ կամ կարող են դասաւորուել փոքրերին աննպաստ ձեւով...

Մեծ պետութիւնները թոյլ չտուին Ռուսաստանին հաստատուելու Պոլսում ու նեղուցների վրայ, բայց Անգլիան իւրացրեց Կիպրոսն ու Եգիպտոսը, Աւստրիան գրաւեց Բոսնիա-Յերցոգովինան, իսկ դրանից հարիւր տարի առաջ՝ ԺԸ. դարի վերջերում, երեք մեծ պետութիւններ՝ Ռուսաստան, Պրուսիա ու Աւստրիա, համաձայնութեան եկան ու բարեկամաբար բաժանեցին իրար մէջ Լեհաստանը: Բելգիան ունեցաւ այնպիսի հզօր դաշնակիցներ, որ ոչ միայն դուրս քշեց իր երկրից Գերմանիային, այլեւ ինքը նստել է այսօր Յռենոսի ափին, բայց 60 տարի առաջ Պրուսիան խլեց Դանեմարքից Շլեզուիզ-Յոլշտեյնը եւ ոչ ոք չբռնեց գիշատիչի ձեռքը, ոչ ոք չկանգնեց պաշտպան փոքրիկ Դանեմարքին...

Միւս կողմից, ժողովուրդների կամքը, ինքնահաստատուելու եւ ինքնակառավարուելու տենչը նոյնպէս բաւական չեն մեծերին ու իշխողներին զսպելու համար: Եգիպտոսն ու Իռլանդիան կարողացան ազատագրուել Անգլիայի գերիշխանութիւնից, բայց նոյն Անգլիան արեան ծովերի մէջ խեղդեց Յնդկաստանի ապստամբութիւնը եւ Թուրքիան ընդհանուր կոտորածով, ֆիզիկական բնաջնջումով պատախանեց հայերի քաղաքական ձգտումներին:

Պատմութիւնն ու այսօրուայ իրականութիւնը ցոյց են տալիս, որ եթէ պետականօրէն արդէն կազմակերպուած կամ պետական կեանքի

ծգտող փոքր ազգերը այնքան էլ անզոր ու անօգնական չեն մեծերի հանդեպ, որ եթե նրանց յաջողուում է յաճախ օգտագործել միջազգային հակառակութիւնները, յենուել արտաքին ոյժերի վրայ կամ նոյնիսկ ներքին դիմադրութեան կարողութիւններով դժուարացնել ու անշահեկան անել մեծերի ոտնձգութիւնները, այնուամենայնիւ նրանք մնում են մշտական սպառնալիքի տակ եւ ապագան ապահովելու համար պէտք է որոնեն ուրիշ միջոցներ՝ աւելի վստահելի, աւելի հաստատուն ու աւելի տեւողական:

Այդ միջոցներից մէկը՝ շատ զօրեղը, գտնուած է արդէն ու մասամբ իրականացած կեանքի մէջ: Դա պետութիւնների դաշնակցութիւնն է, միացեալ պետութիւններ կազմելու սիստեմը:

Ջուիցերիական կոնֆեդերացիան, Գերմանական դաշնակցութիւնը ու Խորհրդային Չանրապետութիւնների Միութիւնը Եւրոպայում, ապա Կանադան, Յիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ Նահանգները, Մեքսիկան, Վենեսուելլան, Բրազիլիան ու Արգենտինան Ամերիկայում, ապա ամբողջ Աւստրալիան ու Չարաւ-Աֆրիկեան միութիւնը դաշնակցային բարդ պետութիւններ են, որոնց մէջ անդամակցում ու ապահովութիւն են գտնում յաճախ շատ փոքր, շատ անզօր պետական միաւորներ:

Օլդենբուրգը գերմանական միութեան մէջ ունի ընդամենը չորս հարիւր հազար քաղաքացի, իսկ Մակլենբուրգ-Ստերլիցը հազիւ մի հարիւր հազար՝ Երեւան քաղաքի ազգաբնակութեան չափ: Արիզոնա նահանգը Յիւսիս-Ամերիկեան միութեան մէջ ունի երկու հարիւր քառասուն հազար քաղաքացի, Նեւադան՝ ութսուն հազար՝ հայկական մի գաւառ: Ջուիցերիական միութեան մէջ կան կանտոններ, որ բաղկացած են մի քանի գիւղական համայնքներից միայն՝ պատմական Շուիցը ընդգրկում է իր սահմանների մէջ մօտ յիսուն հազար մարդ, պատմական Ուրին՝ մօտ քսան հազար մարդ...

Ահա՛, ուրեմն, պետական մի սիստեմ, որի մէջ կարող են գտնել ու գտնում են ապահովութիւն ամենափոքրերն անգամ:

Օլդենբուրգը, Մակլենբուրգ-Ստերլիցը, Արիզոնան, Նեւադան, Շուիցն ու Ուրին եւ շատ ուրիշ մանր պետութիւններ ամեն մէկն առանձին ու միմիայն սեփական ոյժերին ապաւինած կամ պիտի չկարողանային ապրել, պիտի խորտակուէին առաջին իսկ հարուածի տակ կամ պիտի լինէին խաղալիք հարեւանների ձեռքին, անխնայ շահագործման ու ստորացուցիչ անարգանքի առարկայ: Բայց իբրեւ անգամ Յիւսիս-Ամերիկեան, Գերմանական ու նոյնիսկ Ջուիցերիական միութիւնների, այս փոքրերը ներկայացնում են արդէն այնպիսի ոյժ, ունեն ապրելու ու յառաջադիմելու այնպիսի կարողութիւններ եւ իրենց իրաւունքները յարգել տալու այնպիսի ազդու միջոցներ, որ կարող են անվախ, համարձակօրէն նայել ամենից զօրեղների երեսին: Նրանք այլեւս փոքր չեն, նրանք մեծ են՝ մեծ հաւաքականութեան մէջ... Այսօր Թուրքիան

չի կարող սպառնալ Հայաստանին, որովհետև Հայաստանի կողքին կանգնած է Խորհրդային Միությունը՝ քաղաքական իր ամբողջ կշիռով, ցիլթական բոլոր կարողություններով ու ռազմական բոլոր ոյժերով:

Տեսական դաշնակցություններ կազմելու սխտեմը լաւագոյնն է մինչեւ հիմա գործադրուած բոլոր քաղաքական սխտեմների մէջ: Լաւագոյնն է, որովհետև բաւարարում է միաժամանակ երկու հիմնական պահանջ: Այն է՝ մի կողմից հնարաւորութիւն է տալիս անհատ պետութիւններին մանրանալ անսահման, ուրիշ խօսքով՝ հնարաւորութիւն է տալիս ամենափոքր խմբաւորումներին անգամ «ինքնորոշուել» պետականօրէն, ինքնամփոփուել ու ինքնակազմակերպուել համաձայն իրենց ազգային, պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական կամ որեւէ այլ պահանջի, միւս կողմից՝ կապելով իրար հետ մանրացած պետական միաւորները ու կազմելով այդ հաւաքականութիւնից քաղաքական մեծ միութիւններ՝ բազմապատկում է պետական կարողութիւնները թէ իր ներքին կեանքը կարգաւորելու ու զարգացնելու համար եւ թէ արտաքին վտանգներից ապահովելու համար:

Հարց է ծագում:

Դաշնակցութիւններին անդամակցող միաւորները կարող են նկատուել իբրեւ **պետութիւններ**, քաղաքական «ազատ ու անկախ» մարմիններ: Դաշնակցային կազմի մէջ մտնելը չի՞ նշանակում արդեօք հրաժարուել պետական ինքնուրոյն կեանքից, գրկուել պետական ազատութիւնից ու անկախութիւնից: **Պետութիւններ** են արդեօք Նիւշատել կանտոնը Չուիցերիական կոնֆետերացիայի մէջ, Վիւրտեմբերգի նախկին թագաւորութիւնը Գերմանիայի մէջ, Կալիֆորնիա նահանգը Միացեալ Նահանգների մէջ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային Միութեան մէջ... Ուրիշ խօսքով՝ մանր պետութիւնների փրկութիւնը մեծ դաշնակցութիւնների մէջ չի՞ նշանակում արդեօք մեռցնել այդ պետութիւնները:

Այս հարցին կարելի է տալ տարբեր պատասխան, նայելով թէ ո՛վ ու ի՞նչ պահանջներ է դնում պետութեան, ինչպէ՛ս է սահմանում պետութեան իմաստն ու արժէքը:

Պարզ է, որ Կալիֆորնիան ու Վիւրտեմբերգը պետութիւններ չեն նոյն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Ֆրանսիան ու Իտալիան: Տարբեր ձեւի, քաղաքական տարբեր իրաւասութեան կազմակերպութիւններ են սրանք, թէև Վիւրտեմբերգը մի քանի տարի առաջ կրում էր նոյն «թագաւորութիւն» անունը՝ ինչ էւ Իտալիան, եւ Կալիֆորնիան կրում է նոյն «State», «Etat» անունը՝ ինչ էւ Ֆրանսիան:

Կարող է Կալիֆորնիան պատերազմ յայտարարել ճափոնիային: Չի կարող: Կարող է սեփական դեսպանատուն հիմնել Բեռլինում: Չի կարող: Կարող է դաշն կապել Մեքսիկայի հետ՝ Խաղաղական

օվկիանոսի վրայ իր ազդեցութիւնը հաստատելու կամ ապահովելու համար: Չի կարող: Կարող է Արիզոնայում արդիւնաբերուած ապրանքների վրայ իր ցանկացած մաքսային տուրքեր դնել, կարող է Օրեգոնի քաղաքացիներին արգելել իր երկիրը մտնել: Ոչ, չի կարող:

Ահա՛, ուրեմն, մի շարք պետական գործողութիւններ, որ Կալիֆորնիան չի կարող կատարել, իրաւասու չէ կատարելու, մինչդեռ Ֆրանսիան կամ Իտալիան կարող են անել այդ ամենը, յամենայն դէպս **իրաւունք** ունեն անելու:

Բայց միւս կողմից Կալիֆորնիան ունի իր սեփական օրէնսդիր մարմինը, որ օրէնքներ է սահմանում երկրի համար, ունի դատարաններ, որ դատում ու պատժում են քաղաքացիներին ըստ այդ օրէնքների, ունի սեփական կառավարութիւն, որ կառավարում է երկիրը նոյն տեղական օրէնքների համաձայն, ունի ամէն կարգի պետական հասոյթներ ու սեփական բիւջէ, որ գանձոււմ է երկրում ու ծախսոււմ տեղական կարիքները հոգալու համար: Յետոյ, Կալիֆորնիան ունի իր տեղն ու ձայնը կենտրոնական այն իշխանութիւնների մէջ, որոնք պատերազմ են յայտարարում ու խաղաղութիւն կնքում, դեսպանատներ հաստատում ու դաշնագրեր ստորագրում, մաքսային օրէնքներ մշակում ու արտաքին, միջպետական յարաբերութիւններ վարում:

Արդ, ինչպէ՞ս անուանել Կալիֆորնիան: Պետութիւն է այս «State»-ը, թէ պետութեան մի «նահանգ» միայն, ինչպէս թարգմանում ենք հայերէն անգլիական «State» բառը, երբ խօսքը վերաբերում է Զիւսիս-Ամերիկեան Միութեան: Եւ եթէ «նահանգ» անուանենք Կալիֆորնիան, ապա ի՞նչ անուն տանք թուրքական «վիլայէթ»-ին, ռուսական «գուբեռնիա»-ին, ֆրանսիական «տէրարթման»-ին, անգլիական «ունթի»-ին, որոնք զուտ վարչական միաւորներ են, առանց պետական որեւէ իրաւասութեան:

Տերմինոլոգիայի խնդիր է սա, որ պէտք է ճշտուի հասկացողութեան գալու համար, որովհետեւ բառերը յաճախ փոխում են իրենց բովանդակութիւնը ու տարբեր պարագաների մէջ գործածոււմ են տարբեր իմաստով:

Ներկայ դէպքում ճիշտը կլինէր այսպէս:

Պետութիւն է Կալիֆորնիան, թէւ ոչ բացարձակապէս ազատ ու ոչ բացարձակապէս անկախ: Պետութիւն է, որովհետեւ ունի պետութեան ամենակարեւոր **արդիպիւն**երը, իրաւասութիւններն ու հաստատութիւնները, երկրամաս ու քաղաքացիներ, պետական սահմանադրութիւն ու վարչաձեւ, դատարան ու կառավարութիւն: Մինչեւ որոշ աստիճանի եւ որոշ սահմաններից դուրս նրա ազատութիւնը կաշկանդուած է իր հետ դաշնակցող միւս պետութիւնների իրաւասութիւններով: Կալիֆորնիան ունի պետական կեանք, բայց այդ կեանքը նա պէտք է յարմարեցնի, յաճախ նոյնիսկ

ենթարկի Միութեան հաւաքական կեանքի պահանջներին: Պետութիւն է Կալիֆորնիան, բայց սահմանափակ իրաւատութիւններով:

Այս կարգի պետութիւնը, ինչ անուն էլ կրի, **State, ռոյոմ, դքսութիւն, կանտոն**, նահանգ... կարող է բաւարարել մարդու այն յատուկ պահանջները, որ ծնունդ են տուել պետութիւններին, հարկադրել են մարդուն կազմակերպուել պետականօրէն:

Նկատեմ անցողակի, որ **իրօք** անկախ պետութիւններ գոյութիւն չունեն ու չեն կարող ունենալ, մանաւանդ պատմական ներկայ շրջանում, երբ միջպետական կեանքը շաղկապուած է այնքան սերտ կապերով: Եւ ապագայում էլ աւելի անկարելի պիտի լինի պետութիւնների իրական անկախութիւնը, որովհետեւ ապագայում էլ աւելի պիտի բարդանան, ամրանան ու հրամայական դառնան այդ փոխադարձ կապերը:

Ապագայի մասին կարելի է, հարկաւ, տարբեր կարծիքներ ունենալ, բայց չի կարելի չտեսնել, որ արդէն այսօր իսկ պետութիւնների անկախութիւնը աւելի վերացական իրաւունք է, քան իրական փաստ, իրական դրութիւն կամ կարողութիւն: Եւ սա ճիշտ է ոչ միայն փոքր, այլ նաեւ մեծ պետութիւնների վերաբերմամբ:

Անշուշտ, ազատ ու անկախ Ֆրանսիան **իրաւունք ունի** առանց մէկի կամքը հարցնելու, առանց մէկից թոյլտուութիւն առնելու, պատերազմ յայտարարել **Գերմանիային`** Վերսալի դաշնագրով սահմանուած առնելիքները զէնքով ստանալու եւ իր վտանգուած ապագան ապահովելու համար: Բայց եթէ Անգլիան դէմ է այդ պատերազմին, Ֆրանսիան **չի կարող կիրառել** իր անժխտելի իրաւունքը:

1914թ. եթէ Գերմանիան հակառակ լինէր` Աւստրո-Յունգարիան չէր յարձակուի Սերբիայի վրայ, եւ Ռուսաստանը չէր խառնուի պատերազմի մէջ, եթէ կանխապէս չունենար Ֆրանսիայի համաձայնութիւնը: Ազատ ու անկախ պետութիւններ էին Աւստրո-Յունգարիան, Գերմանիան, Ռուսաստանն ու Ֆրանսիան` պատերազմնելու կամ չպատերազմնելու լիակատար իրաւունքով, բայց **փաստօրէն** սրանցից եւ ոչ մէկը չէր կարող օգտուել այդ իրաւունքից, առանց սրա կամ նրա համաձայնութեան:

Շուէդիան իրաւունք ունի չճանաչել Խորհրդային Ռուսաստանը, անտեսել նրա գոյութիւնը, խզել ամէն կապակցութիւն ու յարաբերութիւն` դիւանագիտական, առեւտրական, նոյնիսկ փոստ-հեռագրական: Իր իրաւունքն է այդ: Բայց իրաւունքի գործադրութիւնը կապուած է այնպիսի դժուարութիւնների, զրկանքների ու վտանգների հետ, որ փաստօրէն Շուէդիան **հարկադրուած** է ճանաչելու, **չի կարող** չճանաչել Ռուսաստանը:

Ռումինիան, ինչպէս եւ ամէն մի ուրիշ անկախ պետութիւն, իրաւունք ունի շահագործելու իր երկրի բնական հարստութիւնները այն-

պէս, ինչպէս ինքն է ցանկանում, օրինակ՝ իրաւունք ունի համապատասխան օրէնսդրութիւնով պաշտպանել իր նաւթը օտար **կապիտալի** ոտնձգութիւններից: Բայց տեսէք, որ գործի մէջ շահագրգռուած արտասահմանեան կապիտալը այնպիսի մի սպառնական դիրք է բռնում, որ ահաբեկուած պառլամենտը էական ուղղումներ է մտցնում իր օրէնսգծերի մէջ՝ դրսից թելադրուած պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար:

Ռուսաստանը իրաւունք ունի դնել գերմանական մեքենաների վրայ այնքան մեծ մաքս, որքան ինքը կցանկանայ, իրաւունք ունի նոյնիսկ իսպառ փակել իր սահմանները Գերմանիայից եկած ապրանքների առջեւ: Բայց չի կարող գործադրել այդ իրաւունքը, որովհետեւ Գերմանիան էլ իր հերթին կփակէ դռները Ռուսաստանի առջեւ եւ հացն ու կաշին, բամբակն ու բենզինը կերթայ որոնելու Արգենտինայում, Աւստրալիայում, Զիւսիսային Ամերիկայում...

Կարծում եմ, որ կարիք չկայ երկարացնելու այս ուղղութեամբ: Թէ «անկախ» անուանուած պետութիւնները իրօք անկախ չեն բառի իսկական իմաստով, թէ նրանց տնտեսական իրաւասութիւնը սահմանափակուած է իրականութեան մէջ գործադրելու կարողութիւնով, «կախուած» է խոշոր չափերով ուրիշ պետութիւնների բարեհաճ կամքից ու ընդհանրապէս ենթակայ օտար ազդեցութիւնների ակնբերել ճշմարտութիւն է սա: Եւ այնքան աւելի ակնբերել, որքան աւելի փոքր ու տկար է պետութիւնը:

Այսուհանդերձ, Ֆրանսիայի կախումը օտար պետութիւններից նոյնը չէ, ինչ է Կալիֆորնիայի կախումը Միացեալ Նահանգներից՝ տարբեր ձեւի ու տարբեր չափի կախումներ են սրանք: Զետեւապէս, վերելում տրուած հարցը մնում է իր ոյժի մէջ:

Այսինքն, այն սահմանափակ ու պայմանական անկախութիւնը, որ դաշնակցային միութիւնների մէջ վայելում են Կալիֆորնիայի դրութիւնն ունեցող պետական միաւորները, այդ չափի ու այդ ձեւի անկախութիւնը կարող է նկատուել գոհացուցիչ, կարող է կալիֆորնիացին ասել, թէ բաւարարուած է պետականօրէն:

Իմ պատասխանը դրական է: Քանի դեռ գոյութիւն ունեն պետութիւնները իրենց ներկայ բնոյթով, դիւանագիտական **ինտրիգներով** ու սպառնական բանակներով՝ դաշնակցելու սիստեմը լաւագոյն քաղաքական սիստեմն է: Եւ որքան աւելի ընդհանրամայ սիստեմը, որքան աւելի ընդարձակուի միութիւնների ծաւալը ու կրճատուի թիւը, այնքան աւելի լաւ: Զեռանկարում, հեռաւոր ապագայում այս նոր ուղին՝ աստիճանաբար գրաւելով նորանոր բարձունքներ, բերելու է մինչեւ մի հատիկ Զամաշխարհային Միութիւն, որ ուրիշ բան չէ, հարկաւ, քան պետական անջատումների վերացում, պետութեան բացասում...

Բայց այս խնդիրները դուրս են ներկայ գրութեան սահմաններից: Այստեղ մեզ զբաղեցնողը յատկապէս ազգային պահանջներն են ու պետութեան էլ մօտենում ենք **ազգային տեսակետից**, պետութեան մէջ մենք որոնում ենք եւ ուզում ենք գտնել ամենից առաջ **Ազգի Յայրենիքը**:

Արդ, կարո՞ղ են ազգերը գտնել դաշնակցային միութիւնների մէջ իրենց որոնածը՝ Ազգային տուն, Յայրենիք:

Կարող են անտարակոյս: Դաշնակցելու սիստեմը, որ հնարաւորութիւն է տալիս կիրառել «ինքնորոշման» սկզբունքը ամենալայն չափերով, ազգային կեանքը ապահովելու լաւագոյն միջոցն է, իսկ փոքր ու տկար ազգերի համար յաճախ նաեւ **միակ կարելին**:

Ահա՛, Յայ Ազգը, որ ազգայնօրէն ապրելու, ինքնահաստատուելու համար հրամայական պահանջ ունի ազգային պետութիւն, Յայրենիք կազմելու:

Ինչպէ՞ս բաւարարի այդ պահանջը:

Յայութեան կէտը անջատուած է, պոկուած մայր-երկրից, փոշիացած է, ցրուած աշխարհի չորս կողմը: Պետութեան համար սա լաւագոյն դէպքում օժանդակիչ կամ պահեստի ոյժ է միայն, ոչ աւելին: Իբրեւ պետական գործօճ տարր մնում է երկրորդ մասը՝ մի միլիոն հայ մարդ, որ հայրենի հողի վրայ Արարատեան դաշտում ու նրա շուրջը պէտք է կառուցանի իր սեփական պետութեան շէնքը:

Փոքր է Յայաստանը, զուրկ հարստութիւններից, կտրուած հաղորդակցութեան մեծ ճանապարհներից, սեղմուած ու փակուած իր խտտաշունչ լեռնաստանի մէջ:

Փոքր է թուով հայաստանցի հայը, աղքատ է, տգէտ, միանգամայն անվարժ պետական կեանքի ու պետական շինարարութեան:

Կարո՞ղ է սեփական պետութիւնը կազմել այդպիսի մի թոյլ ժողովուրդ այդպիսի մի սահմանաբոյր երկրում:

Պէտք է կարողանայ, հարկադրուած է կարողանալու, եթէ ուզում է ապրել:

Եւ իրականութիւնն այն է, որ կանգնել է արդէն այդ ճամբի վրայ, դրել է պետութեան հիմնաքարը 1918թ. Մայիս 28-ին ու այսօր մենք ունենք Յայաստանի Խորհրդային Յանրապետութիւնը:

Բայց պետութի՞ւն է արդեօք այս հանրապետութիւնը:

Այո՛, պետութիւն է այն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Վիւրտեմբերգի հանրապետութիւնը Գերմանական միութեան մէջ, Նիւ-ձատէ կանտոնը Ջուրջերիական կոնֆեդերացիայի մէջ կամ Կալիֆորնիա **ստէյտը** Յիւսիս-Ամերիկեան Միացեալ Նահանգների մէջ: Եւ աւելի ճիշտը՝ պետութիւն է այն իմաստով, ինչ իմաստով պետութիւններ են Վիկտորիան Աւստրիալական դաշնակցութեան մէջ,

Օնտարիոն՝ Կանադական ու Տրանսվալը՝ Հարաւ-Աֆրիկեան դաշնակցութեան մէջ:

Ինչպէս Օնտարիոն կապուած է դաշնակցային կապերով կանադական միւս նահանգների հետ ու սրանց հետ միասին մտնում է Անգլիայի շուրջը խմբուած Միութեան մէջ, այնպէս էլ Հայաստանը կապուած է դաշնակցային սերտ կապերով անդրկովկասեան միւս հանրապետութիւններ Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ ու ապա, սրանց հետ միասին՝ մտնում է Ռուսաստանի շուրջը խմբուած Խորհրդային Միութեան մէջ:

Այս կէս-անկախ դրութիւնը կարող է բաւարարել Հայաստանի պետականօրէն կազմակերպուելու պահանջը, այն հասունացած պահանջը, որ քաղաքական հրապարակ է նետել ու մեծամեծ փորձանքների ենթարկել հայաստանցի հային: Կամ վերադառնալով դրուած հարցի նախորդ ձեւին՝ կարող է Խորհրդային Հայաստանը նկատուել իբրեւ հայ մարդու Ազգային Տունը, Հայրենիքը:

Կարող է, անշուշտ, եթէ ոչ ամբողջովին՝ գէթ շատ խոշոր չափերով:

Եւ աւելին, պետականօրէն ապրելու համար՝ քաղաքական այն կացութիւնը, որի մէջ դրուած է Խորհրդային Հայաստանը ոչ միայն բաւարար, այլ նաեւ՝ **միակ հնարինն է:**

Հայաստանի ծաւալը նրա մեխանիկական զանգուածը, աշխարհագրական դիրքը, քաղաքակրթական աստիճանը, տնտեսական կարողութիւնները, ապա նաեւ պատմական անցեալն ու քաղաքական ներկայ վիճակը, այս հիմնական տուալները այնքան աննպաստ են, որ թոյլ չեն տալիս կազմելու ինքնակալ պետութիւն, ինչպիսին է Ֆրանսիան, կամ համեստ Հոլանդիան կամ շատ համեստ Նորվեգիան կամ նոյնիսկ նորածին, աւելի քան համեստ Ալբանիան: Հայաստանում գոյութիւն չունեն յատուկ պայմաններ՝ ներքին ու արտաքին, որոնք հնարին են անում երկու ու կէս միլիոն ազգաբնակչութիւն ունեցող Նորվեգիայի իրաւական, մասամբ էլ իրական ինքնակալութիւնը: Գոյութիւն չունեն նոյնիսկ այն պայմանները կամ մի քանիսը այն պայմաններից, որոնք հնարին են անում մի միլիոնից էլ պակաս ազգաբնակչութիւն ունեցող, աղքատ ու կէս վայրենի Ալբանիայի՝ թէկուզ սոսկ անուանական անկախութիւնը:

Հայաստանը չի կարող ապրել միայն սեփական ոյժերով՝ նա պէտք է իրենից դուրս որոնի օժանդակ ոյժեր, հաստատուն ու վստահելի նեցուկներ: Այսինքն, պէտք է դաշնակցի ուրիշ պետութիւնների հետ, որովհետեւ միայն տեւական ու սերտ դաշնակցութիւնն է, որ կարող է նկատուել հաստատուն նեցուկ: Պատահական կապերն ու ժամանակաւոր, մասնակի համաձայնութիւնները ապահովութիւն չեն ներքուստ թոյլ մի պետութեան համար:

Ո՞ւմ հետ պիտի դաշնակցի Հայաստանը:

Բնականօրէն, իր անմիջական դրացիների՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ, քանի որ սրանց հետ արդէն կապուած է աշխարհագրական ու տնտեսական շատ զօրեղ կապերով, մասամբ իսկ պատմական անցեալով:

Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան ու մի շարք աւելի փոքր ազգային-քաղաքական միաւորներ՝ Աբխազիա, Աջարիա, Հարաւային Օսեթիա, Զաքաթալ, մասամբ իսկ Դաղստան, բնական դաշնակիցներ են սրանք՝ պետական մի միութիւն կազմելու համար:

Այդպիսի մի միութիւն Անդրկովկասեան Դաշնակցային Ռամկավար Հանրապետութեան անուան տակ կազմուեց 1918թ. սկզբներում, ռուսական մեծ յեղափոխութեան առաջին շրջանում: Կազմուեց, իսկոյն լուծուեց եւ, երեք տարի անցած, վերակազմուեց արդէն բոլշեւիկեան դրօշակի տակ:

1918թ. միութիւնը քանդուեց, որովհետեւ կային ներքին անհամաձայնութիւններ ու կային դրսում շահագրգռուած ոյժեր, որոնք խրախուսեցին, բորբոքեցին ու շահագործեցին այդ անհամաձայնութիւնները:

Դաշնակցութիւնը կազմող երեք պետութիւնների մէջ կային սահմանային շատ կնճռոտ վեճեր, կար հնուց սնուած հակառակութիւն, փոխադարձ անվստահութիւն, կասկած ու երկիւղ եւ ապա՝ արմատական տարբերութիւն արտաքին քաղաքականութեան վերաբերմամբ:

Եթէ Անդրկովկասի ժողովուրդները լինէին քաղաքականապէս մի քիչ աւելի հասունացած, եթէ մի փոքր փորձառութիւն ունենային պետական կեանքի, թերեւս գտնէին մի ելք՝ ներքին վեճերը խաղաղութեամբ ու սեփական ոյժերով լուծելու համար:

Բայց այդ հասունութիւնն ու փորձառութիւնը չունէին նրանք ու դաշնակցութիւնը քանդուեց, որպէսզի հետագայում վերաշինուի արտաքին ոյժի ճնշման տակ:

Իրականութիւնն այն է, որ Հայաստանը, Վրաստանն ու Ադրբեջանը ոչ միայն ամէն մէկը առանձին վերցրած, այլեւ իրար հետ դաշնակցած ի վիճակի չեն, գէթ ներկայում, ինքնակալ պետական կեանքով ապրելու: Սրանց միութիւնն եւս, իր հերթին, անհրաժեշտ կարիք ունի մի յենարան գտնելու իրենից դուրս, այսինքն՝ դաշնակցելու մի ուրիշ պետութեան կամ պետական խմբակցութեան հետ:

Ո՞ւմ հետ կարող է դաշնակցել Անդրկովկասը՝ իբրեւ քաղաքական ամբողջութիւն:

Թուրքիայի կամ Ռուսաստանի հետ: Երկրի անցեալն ու ներկան, նրա աշխարհագրական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները անկարելի են անուան որեւէ երրորդ դաշնակցութիւն, ինչպէս անկարելի

են անուճ նաեւ ապրել Ռուսաստանի ու Թուրքիայի արանքում, առանց յարելու մէկին կամ միւսին:

Այս երկու հնարաւորութիւններից կամ անհրաժեշտութիւններից Անդրկովկասը նախընտրեց մասամբ կամովին, մասամբ ակամայից Ռուսաստանը ու մտաւ խորհրդային Միութեան մէջ:

Այսպիսով, երեք կարճ տարիների ընթացքում, Հայաստանն արագօրէն անցաւ կազմակերպման մի շարք կայաններ: Նախ, մի անհշխանական շրջան ապրեց 1917թ. Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ու 1918թ. Յունուար ու Փետրուար ամիսներում, ապա Ռուսաստանից անջատուած յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան Դաշնակցութիւնը, ապա մնաց մենակ՝ այդ Դաշնակցութեան կազմալուծուելու պատճառով ու անուանօրէն անկախ պետութիւն կազմեց, ապա տեղի տուեց բոլշեւիկեան գրոհի առջեւ, փոխեց պետական ռեժիմը, խորհրդայնացաւ, նորից դաշնակցեց հարեւանների հետ, նորից կապուեց Ռուսաստանի ու բոլոր խորհրդային երկրների հետ...

Այս ելքը բնական էր, անխուսափելի ու անհրաժեշտ: Միակ հնարին ելքն էր սա պետականօրէն կազմակերպուող Հայաստանի համար:

Ապա նաեւ բաւարար՝ շատ խոշոր չափերով:

Հայաստանի նման անբարեյաջող պայմանների մէջ գտնուող, Հայաստանի նման թոյլ ու անկազմակերպ մի երկիր չի կարող տանել պետականութեան ամբողջ բեռը, միայն իր ուսերի վրայ կընկնի կես ճամբին՝ իր ուժերից վեր ծանրութեան տակ:

Դաշնակցութիւնը իր վրայ է վերցնում բեռի մի մասը ու այսպիսով հնարին է անուճ տանել միւսը:

Տեսէք, արտաքին յարձակումների դէմ պաշտպանուելու համար Հայաստանը հարկադրուած չէ պահել ուժերից վեր բանակ, զէնքի տակ առնել ամբողջ երիտասարդութիւնը եւ բիւջէի երեք քառորդը յատկացնել զինուորական նախարարութեան: Նա կարող է բաւականանալ շատ փոքր բանակով, որովհետեւ վտանգի ռոպէին իր կողքին է Դաշնակցութեան ամբողջ զօրքը: Միջպետական յարաբերութիւնների մէջ նա այլեւս այն ոյժը չէ, որի խօսքը լսուճ էր սոսկ քաղաքավարութեան համար, եթէ միայն լսուճ էր երբեւէ, եւ որին չի տրուճ ոչ մի արժէք: Այսօր, իր անհունից խօսուճ է Դաշնակցութիւնը եւ խօսքը արժէքացնում է իր ամբողջ թափով քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական: Եւրոպայի, արեւելեան Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի հետ հաղորդակցելու հնարաւորութիւնը կախուած չէ այլեւս Վրաստանի, Ադրբեջանի կամ Նախիջեւանի քմահաճոյքից՝ Երեւան-Բաթում, Երեւան-Ջուլֆա երկաթուղիները Հայաստանի տրամադրութեան տակ են: Ապրանքների փոխանակութիւնը, երկրից դուրս հանելն ու երկիր ներս բերելը չի կաշկանդուած մաքսային խեղդիչ գծերով, խորհրդային Միութեան

ամբողջ տարածութիւնը բաց շուկայ է Հայաստանի առջեւ: Տնտեսապէս քայքայուած ու խոշոր եկամուտներից զուրկ Հայաստանը մինչեւ այսօր չի կարողացել, եւ զուցէ երկար ժամանակ չի կարողանայ հաւասարակշռել իր պետական բիւջէն, ծածկել ելքը սեփական մուտքերով՝ Դաշնակցութիւնը օգնութեան է գալիս ու պակասի մի մասը լրացնում է կենտրոնական դրամարկղից...

Հարկաւ, այս օգնութիւններն արւում են Հայաստանին ոչ ձրիաբար իբրեւ մի նուէր իր գեղեցիկ աչքերին: Հայաստանն ինքն եւս պարտականութիւններ ունի կատարելու Միութեան հանդէպ եւ այս իսկ պատճառով իր պետական ազատութիւնը շատ զգալիօրէն սահմանափակուած է Միութեան գերագոյն իրաւասութիւններով: Միութեան բանակն ու դիւանագիտութիւնը Հայաստանի սեփականութիւնը չէ, որ գործադրի իր ուզածի պէս: Միութեան անդամներից մէկն է միայն Հայաստան ու շատ փոքրը, հետեւապէս հարկադրուած է յարմարեցնել, յաճախ նաեւ ստորադրել իր մասնակի պահանջները Միութեան ընդհանուր պահանջներին ու շահերին:

Ինչ խօսք, որ սա կաշկանդում է Հայաստանի պետական ազատութիւնը: Բայց իրողութիւնն այն է՝ շատ տխուր իրողութիւն, հարկաւ, որ անկաշկանդ ազատութիւնը վեր է Հայաստանի թոյլ կարողութիւններից: Միութիւնից դուրս ոչ նրա բանակը՝ բանակ է, ոչ դիւանագիտութիւնը՝ դիւանագիտութիւն, այսինքն՝ այն ոյժերը չեն սրանք, որոնց վրայ յենուած Հայաստան կարողանայ ապահովել իր գոյութիւնը ու պաշտպանել կենսական շահերը:

Միութիւնը շատ որոշակի սահմաններ է դնում Հայաստանի անկախութեան, բայց այսուհանդերձ կամ այս իսկ պատճառով հնարաւորութիւն է տալիս նրան ապրելու՝ պետականօրէն ու ազգայնօրէն:

Պետականօրէն՝ կէս-ազատ, ազգայնօրէն՝ ազատ, այնքան ազատ ու անկաշկանդ, որ հայաստանցի հայը կարող է ասել առանց մեծ վերապահումների, որ ունի այսօր իր Հայրենիքը, իր Ազգային Տունը:

Հայաստանի հանրապետութիւնը խորհրդային է եւ իր պետական ռեժիմը դասակարգային, աւելի ճիշտը՝ կուսակցական դիկտատուրա է: Ամէն մի դիկտատուրա բռնութիւն է աւելի կամ պակաս խոշոր չափերով, ազատութիւնների կաշկանդում՝ իր եութիւնն է դա: Բայց պէտք չէ շփոթել տուեալ ռեժիմը դաշնակցական դրութեան հետ եւ մէկի պակասութիւնները վերագրել միւսին, Դաշնակցութիւնը չի կապուած անհրաժեշտօրէն այս կամ այն ռեժիմի հետ: Գերմանական, Չուիցերիական, Հարաւ-Աֆրիկեան ու Խորհրդային միութիւնները տարբեր ռեժիմներ ունեն, բայց բոլորն էլ դաշնակցութիւններ են: Ապա, պէտք չէ շփոթել դասակարգային իրաւագրկութիւնները ու քաղաքացիական ազատութիւնները՝ ազգային անազատութիւնների հետ: Խորհրդային Հայաստանում սոցիալական այս կամ այն

խմբակցութիւնը կարող է նեղուած ու ճնշուած լինել եւ է իրօք, բայց **ազգը**, իբրեւ մշակութային հաւաքականութիւն, գանգատելու պատճառ չունի: Խորհրդային իրաւակարգի մասին կարելի է ունենալ շատ տարբեր կարծիքներ՝ սկսած ծայրահեղ բացասականից: Բայց չի կարելի ժխտել, որ ազգային պահանջների ու իրաւունքների վերաբերմամբ այս իրաւակարգը ոչ միայն համբերատար, այլեւ անվերապահօրէն բարեացակամ է:

Խորհրդային Հայաստանում պետական լեզուն օրէնսդրութեան, դատավարութեան ու վարչութեան լեզուն, դպրոցը, ամէն կարգի դպրոցը՝ վարից վեր, մամուլը, գրականութիւնը, թատրոնը՝ բոլոր ազգային են: Պետական բոլոր տրամադրելի միջոցները նիւթական ու ոչ-նիւթական դրուած են ի սպաս ազգային մշակույթի: Ազատութեան այն սահմանափակումները, որոնք բնականօրէն ու անխուսափելիօրէն բխում են դաշնակցային կապերից ու մասնաւորապէս դասակարգային դիկտատուրայից, սրանք չունեն ազգային բնոյթ: **Ազգը** մնում է անկաշկանդ, աւելին՝ ազգը լայնօրէն օգտագործում է պետութեան բազմազան կարողութիւնները իր կեանքը ապահովելու, կարգաւորելու ու բարգաւաճելու համար:

Խորհրդային Հայաստանը **հայ ազգային պետութիւն է՝** հայի Հայրենիքը:

Այն հանգամանքը, որ հանրապետութիւնը կապուած է դաշնակցային կապերով Խորհրդային Միութեան հետ, չի բացասում ոչ իսկ նսեմացնում նրա ազգային բնոյթը: Դաշնակցել՝ չի նշանակում ձուլուել, կորցնել սեփական դէմքը: Զուիցերիական Դաշնակցութեան մէջ գերմանական, ֆրանսիական ու իտալական կանտոնները ապրում են նոյն պետական յարկի տակ, բայց ամէն մէկը մշակում է անարգել իր սեփական ազգային մշակույթը:

Ազգայնօրէն ապրելու համար՝ Հայ Ազգը պէտք է ունենայ իր պետութիւնը, իսկ Պետութիւնը ապահովելու համար՝ պէտք է դաշնակցի ուրիշ պետութիւնների հետ: Մաթեմատիկայի լեզուով այս պայմանը կորակուէր իբրեւ անհրաժեշտ ու բաւարար:

Կանգ առի յատկապէս Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ, որովհետեւ այս կարգի թոյլ պետութիւնների համար դաշնակցելը՝ ապրելու միակ ձեւն է: Պէտք չէ, սակայն, եզրակացնել, թէ աւելի զօրեղ պետութիւնները կարիք չունեն դաշնակցութիւններ կազմելու: Ռուսաստանը, Պրուսիան կամ Մեծն Բրիտանիան շատ զօրեղ պետութիւններ են, բայց սրանք էլ շրջապատում են իրենց դաշնակիցներով՝ աւելի եւս զօրեղ ու կենսունակ լինելու համար: Ոյժերը բազմապատկելու եւ, միւս կողմից, ապարդիւն վատումներից ազատ մնալու լաւագոյն միջոցն է դաշնակցելը, հաւաքական պետութիւններ կազմելը: Իսկ ոյժերի տնտեսութիւնը գերագոյնն է

կենսական խնդիրների շարքում եւ սրա մէջ մեծապէս շահագրգռուած են ամենից զօրեղներն անգամ:

Դաշնակցելու սիստեմը, աստիճանաբար զարգանալով ու ծաւալուելով, տանում է տրամաբանօրէն դէպի համամարդկային մի ընդհանուր միութիւն, մի համաշխարհային պետութիւն, հաւաքական կեանքի մի նոր ձեւի կազմակերպութիւն, առանց բանակների ու պատերազմների, առանց փոխադարձ կոտորածների, նուաճումների, թալանի ու աւերումների, դիւանագիտական խարդախութիւնների, քաղաքական ու տնտեսական **բլոկադների**...

Այս հեռանկարը որքան էլ ուտոպիական թուի՝ այսօրուայ իրականութեան դիմաց մի լուսաւոր փարոս է, որ գծում է յառաջադիմութեան ուղիղ ճամբան՝ մթութեան մէջ խարխափող ու վատ կազմակերպութիւնից տառապող մարդկութեան առջեւ:

Համաշխարհային պետական դաշնակցութիւն, սա ուրիշ բան չէ, քան պետութիւնների բացասում, պետական բաժանումների ու սահմանագծերի վերացում:

Եւ այս հեռանկարի առջեւ Ազգը պատճառ չունի մտահոգուելու, իր ապագան վտանգուած նկատելու:

Այսօրուայ իրականութեան մէջ Ազգը հարկադրուած է կազմակերպուել պետականօրէն, չի կարող ապրել առանց պետական կազմակերպութեան: Բայց սխալ կլիներ եզրակացնել, թէ ուրեմն, Ազգն ու Պետութիւնը, ազգային կեանքն ու պետական կեանքը անբաժանելի են միմեանցից, անկարելի՝ մէկը առանց միւսի: Սրանց սերտ կապակցութիւնը հետեւեանք է միայն քաղաքական որոշ պայմանների, որոշ կացութեան: Տարբեր պայմանների մէջ կապը կարող է թուլանալ կամ իսպառ վերանալ, որովհետեւ ըստ էութեան տարբեր բնոյթի ու տարբեր արժէքների երեւոյթներ են Ազգն ու Պետութիւնը:

Ազգը **դրական** երեւոյթ է ընդհանրապէս ու անպայմանօրէն, մինչդեռ պետութիւնը գաղափարի ներկայ իմաստով բացասական երեւոյթ է ինքնին, **չարիք** է, թէւ **անհրաժեշտ** որոշ պայմանների մէջ՝ վատթար չարիքների առաջն առնելու համար: Ազգը իբրեւ պատմա-մշակոյթային դաս ու մշակոյթի գործօն՝ պետք է մարդկութեան **միշտ**, ամեն պարագաների մէջ, մինչդեռ Պետութիւնը պետք է մինչ այն ժամանակ միայն, քանի դեռ չի գտնուել ու չի իրականացել աւելի բարձր կարգի քաղաքական կազմակերպութիւն: Հոգեկան արժէքներ ստեղծագործելու համար չկան ու հեռանկարումն էլ չեն պատկերանում ուրիշ հաւաքականութիւններ, որ կարողանային փոխարինել ազգերը, մինչդեռ արդէն այսօրուանից չէ նախատեսուել թէկուզ հեռաւոր ապագայի համար քաղաքական կեանքի կազմակերպութիւն՝ առանց պետութիւնների:

Այսօր, քանի դեռ գոյութիւն ունի պետական բաժանումների ու պետական հակամարտութիւնների դրութիւնը՝ ամէն մի ազգ հարկադրուած է իր սեփական պետութիւնը կազմելու, որովհետեւ այլ կերպ չի կարող ունենալ իր Տունը, իր Հայրենիքը:

Ապապետական ապագայում հայրենիքները, ազգային մշակոյթի օջախները կարիք չեն ունենայ պետական մեխանիզմի՝ իրենց կենսատու կրակը միշտ վառ պահելու համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Ինքնակենսագրական ակնարկ	7
Ազգ եւ Հայրենիք	15